

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СВИСТУН ГЕННАДІЙ ЄВГЕНОВИЧ

УДК 902+904:72]:355.424.1"07/09"(398)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРТИФІКАЦІЯ САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (Г.Є. Свистун)

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України Моця Олександр Петрович

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових городищ. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України, Київ, 2019.

Дисертація присвячена комплексному вивченню воєнної архітектури та конструкцій оборонних споруд салтівських лісостепових городищ.

Наукова новизна полягає в тому, що в ній уперше:

- предметно окреслений сучасний стан джерельної бази та історії накопичення знань з обраної теми;
- проаналізовано природно-географічні умови досліджуваного регіону з метою з'ясування доступних будівельних матеріалів та можливості їх використання при спорудженні оборонних споруд у салтівському лісостепу;
- охарактеризовано топографічні умови та з'ясовано принципи розміщення укріплень в умовах тієї чи іншої місцевості;
- систематизовано інформацію про всі залишки оборонних споруд салтівського лісостепу;
- охарактеризовані археологічно зафіксовані елементи фортифікаційних споруд;
- досліджено питання конструктивно-технологічних особливостей оборонних елементів городищ;
- створено класифікацію городищ за ознаками планування та організації оборони.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в лекціях і спецкурсах з історії середніх віків, при підготовці науково-популярних і краєзнавчих публікацій, у розробці екскурсій і

тематико-експозиційних заходів музеїв. Отримані під час вивчення городищ фізичні, конструктивні і технологічні характеристики їх оборонних споруд є винятковим за інформативністю початковим матеріалом для реконструкції фортифікацій, правильного оцінювання покладених на них завдань за доби раннього середньовіччя. Результати проведеного дослідження можуть слугувати науковим обґрунтуванням проектних рішень для здійснення реконструкторських та реставраційних проектів на усіх детально розглянутих у дисертації спорудах.

Основним джерелом для вивчення салтівської лісостепової фортифікації є здобуті під час археологічних досліджень рештки оборонних споруд городищ. Це 33 пам'ятки, які розташовані в лісостеповій частині басейнів річок Сіверський Донець, Оскіл, Тиха Сосна та Дон. Звітна та польова документація експедицій зберігається в наукових архівах різних установ. Певним доповненням до цього масиву матеріалів є публікації, що належать переважно більшістю авторам розкопок пам'яток ХХ – початку ХХІ ст.

Історію археологічних досліджень салтівських фортифікацій лісостепу було розпочато на початку ХХ ст. В.О. Бабенком. Вивченню лісостепових городищ і, зокрема, їх оборонних споруд у різні роки також приділяли увагу С.А. Семенов-Зусер, І.І. Ляпушкін, Б.О. Рібаков, Б.А. Шрамко, Р.І. Ветштейн, О.В. Іченська, Д.Т. Березовець, А.Г. Ніколаєнко, В.С. Фльоров, С.О. Плетньова, Г.Є. Афанасьєв, Р. Рашев, Д. Васілева, А.В. Криганов, В.В. Колода, Н.В. Чернігова, Г.Є. Свистун та ін.

Застосовані в роботі методи дали змогу дослідити особливості фортифікацій салтівських лісостепових городищ.

Аналіз природно-географічних умов дозволив з'ясувати, що в лісостеповій зоні в достатній кількості були наявні основні будівельні матеріали, які використовувалися давніми будівельниками: дерево, глина, каміння тощо. З метою досягнення необхідних характеристик оборонних конструкцій салтівські будівельники виготовляли штучні будівельні матеріали

– цеглу. Безперечно, що наявні будівельні матеріали в місцях тієї чи іншої пам'ятки впливали на архітектурні форми споруд. За використаними матеріалами салтівські лісостепові городища поділяються на деревно-земляні та муровані із застосуванням в якості основного будівельного матеріалу каміння (пісковіку або крейди), цегли або синкретики цих різновидів.

З урахуванням даних історичної географії та геології, лісостепові салтівські городища відігравали роль воєнно-стратегічних та, імовірно за все, соціально-політичних центрів так званих гнізд поселень в лісостеповій частині Сіверського Дінця, Осколу та Тихої Сосни. Вони утворювали захисну стратегічно важливу оборонну лінію вздовж указаних річок та поблизу дельт їх приток і були розміщені на стратегічно важливих місцях, вигідних із погляду оборони та контролю навколишньої місцевості. Це переважно високі корінні миси чи останцеподібні підвищення правого берега в місцях бродів, через які протягом тривалого часу пролягали давні сухопутні дороги. Не можна виключати і певної ролі городищ відносно контролю водних шляхів, які пролягали по річках, на яких ці городища були розташовані. Вірогідні частково пов'язані з цим шляхи вздовж русел, а також пересування в зимовий час по льоду замерзлих водних артерій.

Контролем переправ через ріки пояснюється, перш за все, те, що ціла низка таких фортифікаційних пунктів влаштувалася та в подальші часи відновлювалися на одному й тому ж місці за різних історичних періодів – добрі захисні властивості місцевості, можливість часткового використання залишків оборонних споруд попередніх часів та необхідність контролю давніх переправ ставали вирішальними факторами. Тому нам відома ціла низка салтівських укріплень, які були зведені на залишках городищ раннього залізного віку та, у свою чергу, були поновлені за часів пізнього середньовіччя під час колонізації території Поля (Дикого Поля) українсько-російськими переселенцями в XVI–XVIII ст. На підтвердження ролі городищ як пунктів контролю переправ може слугувати такий приклад, як збіг їх місцезнаходження з бродами.

Згідно з такою важливою деталлю як просторова структура оборонних ліній, городища поділяються на одноструктурні (прості) і багатоструктурні (складні). Прості (тип I), у свою чергу, поділяються на два види: мають чотирикутне планування і одне дворище з однією лінією оборони (вид 1А), а також двома і більше суміщеними оборонними лініями (вид 1Б); максимально використовують рельєф місцевості і не мають суміщених ліній оборони (вид 2А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 2Б). Складні (тип II) поділяються на три види: з чотирикутним плануванням цитаделі і не мають суміщених ліній оборони (вид 1А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 1Б); з округлим плануванням цитаделі і не мають суміщених ліній оборони (вид 2А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 2Б); максимально використовують рельєф місцевості і не мають суміщених ліній оборони (вид 3А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 3Б).

Усі оборонні споруди влаштовувалися за декількома комплексними поєднаннями їх видів: за системами «рів-вал» і «ескарп-вал», «рів-стіна» і «ескарп-стіна». Вони максимально враховували особливості рельєфу, забезпечуючи максимальну зону обстрілу перед фронтом та домінування над ним у висотному відношенні.

Ключові слова: городища, оборонні споруди, лісостеп, фортифікація, салтівська культурно-історична спільність, ескарп, рів, вал, стіна, каміння, цегла.

ABSTRACT

Svistun G.E. Fortification ov the Saltov forest-steppe settlements. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in history (Ph.D.) with a specialization in 07.00.04 “archaeology”. – Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The thesis is dedicated to the complex study of military architecture and structures of defensive structures of the Saltov forest-steppe settlements.

The scientific novelty lies in the fact that it is the first time that

- the current state of the source base and the history of knowledge accumulation on the chosen topic is described;

- the natural and geographical conditions of the studied region are analyzed in order to find out the available building materials and the possibilities of their use in the construction of defensive structures in the Saltov forest steppe;

- the topographic conditions are characterized and the principles of fortifications placement within the conditions of one or another locality are determined;

- information on all remnants of defensive structures of the Saltov forest steppe is systematized;

- archaeologically fixed elements of fortifications are characterized;

- the problems of constructive-technological features of the defensive elements of ancient settlements are investigated;

- a classification of ancient settlements is created on the basis of planning and defense organization.

The practical significance of the study lies in the fact that its results can be used in lectures and special courses on the history of the Middle Ages, in the preparation of popular science and local history publications, in the preparation of excursions and thematic exposition activities of museums. The physical, constructive, and technological characteristics of their defensive structures obtained during the study of the ancient settlements are exceptional informative material for the reconstruction of fortifications and the correct assessment of the tasks assigned to

them during the early Middle Ages. The results of the conducted study can serve as a scientific basis for design solutions in the implementation of reconstruction and restoration projects for all the details considered in the dissertation buildings.

The main source for studying the Saltov forest-steppe fortification is the archaeological excavations of the remains of defensive constructions in the ancient settlements. There are 33 sites located in the forest-steppe part of the basins of the Siverskyi Donets, Oskol, Tyha Sosna, and Don. Reporting and field documentation of expeditions are stored in the scientific archives of various institutions. Certain additions to this mass of materials are publications owned by the overwhelming majority of the authors of the excavations of the sites of the 20th – early 21st centuries.

The history of archaeological research of the Saltov Forest fortifications was begun in the early twentieth century by V.O. Babenko. In different years, S.A. Semenov-Zuser, I.I. Lyapushkin, B.O. Rybakov, B.O. Shramko, R.I. Vetstein, O.V. Ichens'ka, D.T. Berezovets, A.G. Nikolayenko, V.S. Flyorov, S.O. Pletneva, G.E. Afanasyev, R. Rashev, D. Vasileva, A.V. Kryganov, V.V. Koloda, N.V. Chernigova, G.E. Svistun and the others also paid attention to the study of forest-steppe settlements and their defensive structures in particular.

The methods applied in the work allowed to study the features of fortifications of the Saltov forest-steppe settlements.

The analysis of natural and geographical conditions made it possible to find out that in the forest-steppe zone, there were the basic building materials used by the ancient builders in sufficient quantities: wood, clay, stones, etc. In order to achieve the required characteristics of defense structures, the Saltov builders produced artificial building materials - bricks. Undoubtedly, the existing building materials in the places of one or another site influenced the architectural forms of constructions. By the used materials, the Saltov forest-steppe settlements are divided into wood-earthen and masonry using stones (sandstone or chalk) as the main building material, bricks or combination of these varieties.

Taking into account the data of historical geography and geology, the Saltov forest-steppe settlements played the role of military-strategic and, most likely, socio-political centers of so-called settlement nests in the forest-steppe part of the Siverskyi Donets, Oskol and Tyha Sosna. They formed a protective strategically important defensive line along these rivers and near the deltas of their confluences, and were deployed at strategically important locations beneficial from the point of view of defense and control of the surrounding area. These are mainly high native capes or stagnant elevations of the right bank in the places of the shallows, through which the old land roads ran for a long time. It is impossible to exclude a certain role of ancient settlements with regard to the control of waterways that ran along the rivers on which they were located. The paths along the channels are probably associated with this, as well as the movement of frozen water arteries over ice in the winter.

The control of crossings across the rivers is mainly explained by the fact that a number of such fortifications were arranged and later restored at the same place in different historical periods – good protective properties of the area, the possibility of partial use of the remnants of defensive buildings of previous times, and the necessity in the control of ancient transits became decisive factors. Therefore, we know a number of the Saltov fortifications built on the remnants of ancient settlements of ancient times and, in their turn, were renewed in the late Middle Ages during colonization of the territory of the Field (Wild Field) by Ukrainian-Russian settlers in the XVI–XVIII centuries. In confirmation of the settlements role to be the points of control of crossings, coincidence of their location with the shallows can serve as an example.

According to such an important detail as the spatial structure of defensive lines, settlements are divided into single-structural (simple) and multi-structural (complex). Simple (type I) ones, in their turn, are divided into two types: have quadrangular design and one yard with one defense line (type 1A), as well as two or more combined defensive lines (type 1B); make maximum use of relief and do not have combined defense lines (type 2A), and also have combined defense lines (type 2B).

Complex (type II) ones are divided into three types: have quadrangular design of the citadel and no combined defense lines (type 1A), and also have combined defensive lines (type 1B); with rounded design of the citadel and without a combined defense lines (type 2A), and also with combined defensive lines (type 2B); make maximum use of terrain and do not have combined defense lines (type 3A), and also have combined defense lines (type 3B).

All defensive structures were arranged by several complex combinations of their types: the «ditch-rampart» and «scarp-rampart» systems, and «ditch-wall» and «scarp-wall» systems. They take maximum account of the relief features, providing the maximum zone of fire before the front and domination over it with regard to altitude.

Key words: settlements, defensive structures, forest-steppe, fortification, Saltov cultural-historical community, scarp, ditch, rampart, wall, stones, brick.

Статті в наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:

1. Свистун Г.Є. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища / Г.Є. Свистун // АЛЛУ. – 2001. – № 2. – С. 117-119.

2. Свистун Г.Е. Основы метрологической системы Хазарского каганата (первый строительный период Саркела) / Г.Е. Свистун // Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав. Материали от юбилейна кръгла маса «Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав», посветена на 75-гдовщината от рождението на проф. д.и.н. Тотю Тотев. Научен сборник. – София: Български писател, 2006. – С. 156-169.

3. Свистун Г.Е. Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи / Г.Е. Свистун // Проблеми на прабългарската история и култура: Т. 4-1: Сборник в памет на ст.н.с. I ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров. – София, 2007. – С. 403-416.

4. Свистун Г.Е. Фортификация городища Верхний Салтов / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2009. – Т. 7. Хазарское время. – С. 459-478.

5. Свистун Г.Е. Фортификация Чугуевского городища / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2012. – Т. 9. Хазарское время. – С. 7-34.

6. Свистун Г.Е. Трансформация взглядов в оценке социальной и стратегической роли лесостепных городищ салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Свистун // Восточноевропейские древности. Вестник Острогожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. – Вып. 2. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2012. – С. 189-208.

7. Свистун Г.Е. Фортификация Старосалтовского городища / Г.Е. Свистун // Верхнедонской археологический сборник. – Вып. 6. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – С. 426-437.

8. Свистун Г.Е. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2014. – Т. 12. Хазарское время. – С. 51-102.

9. Свистун Г.Е. Вербовское (Первомайское) городище / Г.Е. Свистун // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье» – Вып. 6. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2016. – С. 281-295.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

10. Свистун Г.Е. К вопросу о региональных особенностях фортификационной архитектуры салтово-маяцких городищ / Г.Е. Свистун // Проблемы археологии и архитектуры. – Т. I. – Донецк-Макеевка, 2001. – С. 118-120.

11. Свистун Г.Е. Салтовская оборонительная линия Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблемы истории и археологии Украины:

Материалы международной научной конференции. – Харьков: Основа, 2001. – С. 108-109.

12. Свистун Г.Е. О влиянии византийского зодчества на фортификацию в Хазарском каганате / Г.Е. Свистун // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одеса: Изд-во Одесского национального университета, 2002. – С. 172-173.

13. Свистун Г.Е. К вопросу о метрологии Хазарии / Г.Е. Свистун // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. Сб. научных трудов. – Вып. 3. – Одесса: Астропринт, 2002. – С. 19-22.

14. Свистун Г.Є. До питання щодо функціональної ролі лісостепових городищ салтово-маяцької культури / Г.Є. Свистун // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 11-13 квітня 2003 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2003. – С. 90-92.

15. Свистун Г.Е. Исследования восточного участка обороны Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблеми історії і археології України: Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 77-81.

16. Свистун Г.Е. Каганово ли Кабаново городище? / Г.Е. Свистун // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею. – Київ: Шлях, 2005. – С. 173-174.

17. Свистун Г.Є. Городища біля селища Кочеток на Харківщині / Г.Є. Свистун // АДУ 2003–2004. – Вип. 7. – Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005.– С. 279-281.

18. Свистун Г.Е. Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Свистун // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения В.П. Левенка (13-16 ноября 2006 года). – Липецк: РИЦ ЛГПУ, 2006. – С. 281-285.

19. Свистун Г.Е. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца / Г.Е. Свистун // Харьковский археологический сборник. – Вып. 2. – Харьков: Мачулин, 2007. – С. 40-58.

20. Свистун Г.Е. Фортификации Кабанова городища / Г.Е. Свистун // Харьковский археологический сборник. – Вып. 3. – Харьков: Мачулин, 2008. – С. 3-16.

21. Свистун Г.Е. Археологические исследования Чугуевского городища в 2009 году / Г.Е. Свистун // АДУ 2009. – Вып. 12. – Київ: ІА НАН України, 2010. – С. 375-377.

22. Свистун Г.Є. Трансформація поглядів на соціальну та стратегічну роль лісостепових городищ салтово-маяцької культури / Г.Є. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання». – Харків: Савчук, 2011. – С. 62-74, 134-135.

23. Свистун Г.Е. К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне Северскодонецкого микрорегиона / Г.Е. Свистун // Хазарский альманах. – Т. 10. – Киев–Харьков, 2012.– С. 146-158.

24. Свистун Г.Є. Дослідження Старосалтівського городища / Г.Є. Свистун // АДУ 2012. – Вып. 15. – Київ–Луцьк: ІА НАН України, 2013. – С. 346-347.

25. Свистун Г.Е. Кабаново (Старопокровское) городище / Г.Е. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Харків: Савчук, 2013. – С. 107-117, 188-199.

26. Свистун Г.Е. I Белгородское (Северское) городище: курьезы, мифы и реальность / Г.Е. Свистун // Харьковский историко-археологический сборник. – Вип. 16. – Харьков: Мачулин, 2015. – С. 4-32.

27. Свистун Г.Е. Городище Гороховатка (Острополье) и его округа: проблемы культурно-исторической интерпретации / Г.Е. Свистун // Хазарский альманах. – Т. 14. – Москва, 2016. – С. 226-244.

28. Свистун Г.Е. Хотомлянское городище и его округа / Г.Е. Свистун // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К.Э. Гриневича (г. Харьков, 4-5 ноября 2016 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2016. – С. 54.

29. Свистун Г.Е. Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время / Г.Е. Свистун // В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. – Харків: ТОВ РА «ІРІС», 2017. – С. 98-108.

30. Свистун Г.Е. К дискуссии о направленности фронта салтово-маяцких лесостепных городищ / Г.Е. Свистун // Археология восточноевропейской лесостепи: сборник материалов международной науч.-практ. конференции, посв. 80-летию со дня рождения А.Г. Николаенко (г. Белгород, 14-16 декабря 2017 года). – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2018. – С. 332-346.

31. Свистун Г.Е. Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников / Г.Е. Свистун // Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми історії та археології України. До 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом» (м. Харків, 14-15 грудня 2018 р.). – Харків, 2018. – С. 34-35.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ	30
1.1. Історія вивчення фортифікаційних споруд городищ салтівського лісостепу	30
1.2. Методи досліджень фортифікації салтівських лісостепових городищ	44
РОЗДІЛ II. ТИПОЛОГІЯ ГОРОДИЩ У ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ПРИНЦИПІВ РОЗМІЩЕННЯ НА МІСЦЕВОСТІ ТА ПЛАНУВАННЯ	50
2.1. Планувальні та хорологічні особливості городищ	50
2.2. Класифікаційні ознаки фортифікацій	81
2.3. Воєнно-стратегічне значення городищ	88
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОБОРОННИХ СПОРУД САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ	107
3.1. Конструктивні ознаки та вплив на них природного фактора. Метрологічні аспекти	107
3.2. Городища з деревно-земляною фортифікацією	126
3.3. Городища з мурованою фортифікацією	134
РОЗДІЛ IV. ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЛІНІЙ ОБОРОНИ І ЇХ СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ	170
4.1. Улаштування оборонних споруд за системами «рів-вал» і «ескарп-вал»	170
4.2. Улаштування оборонних споруд за системами «рів-стіна» та «ескарп-стіна»	178
4.3. В'їзди та допоміжні перешкоди в загальній побудові оборони	181
ВИСНОВКИ	184

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	188
Архівні джерела	188
Література	196
Список скорочень	221
ДОДАТКИ	223
Додаток А. Таблиці	224
Додаток Б. Ілюстрації	232

ВСТУП

Салтівській (салтівсько-маяцькій) культурно-історичній спільності, зокрема її лісостеповому варіанту, присвячено досить значну кількість наукових праць, що висвітлюють як загальні питання, так і окремі аспекти життєдіяльності тогочасного населення. Наприклад, спеціальними дослідженнями проаналізовані питання щодо керамічного посуду [Шрамко Б.А., 1959б; Сарапулкін, 2003], поховальної обрядовості [Аксенов, 2000; 2003; Аксенова, 2007; Флеров, 2000; 2007], сільського господарства [Колода, Горбаненко, 2010; Горбаненко, Колода, 2013], чорної металургії [Шрамко Б.А., Міхеєв, 1969; Колода, 1999; Винников, Степовой, 2012], побутової будівельної справи [Флеров, 1996; Красильнікова, 2005; Савицкий, 2011; Квітковський, 2018] тощо. В останні роки все більше уваги приділяється фортифікації лісостепових салтівських городищ, а саме: вивченню їх стратегічного призначення, правил розташування, способів зведення, протидії конкретним прийомам атаки супротивником і принципів оборони заданого периметру. Прикриття підступів і перешкоди дуже часто надають природні умови місцевості. Тому вони також являють важливу ланку при вивченні питань фортифікаційної архітектури, під зведення якої природні фактори не тільки використовувались, але почасти й штучно вдосконалювались та посилювались додатковими будівельними елементами.

Фортифікаційні споруди, а тим більше розміщені та сплановані з максимальним використанням місцевості з домінуючим контролем стратегічно важливих пунктів, створюють неабиякі переваги для ведення воєнних дій і сприяють нанесенню супротивнику найбільшої шкоди за найменших власних втрат. Фортифікація в силу своїх властивостей перекриття і перешкоджання здатна сприяти успішному веденню воєнних дій меншими силами, але в рази

більш стійко, витривало та успішно навіть при чисельній перевазі ворога, також нівелюючи можливі переваги останнього в бою на відкритому просторі.

На середину VIII ст. н.е. Подоння та Приазов'я були територією, зайнятою пам'ятками салтівської культурно-історичної спільності. Ці старожитності, на думку М.І. Артамонова, С.О. Плетнєвої, В.С. Фльорова, є, фактично, державною культурою Хозарського каганату і в цілому визначають його кордони [Артамонов, 1940; 1962; Плетнева, 2000, с. 7-23; Флеров, 2010а, с. 26]. Каганат був поліетнічним державним утворенням на чолі з панівним етносом – хозарами, який у VIII–X ст. відігравав значну роль в історії Південно-Східної Європи й суттєво впливав на розвиток і формування сусідніх регіонів.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що салтівські лісостепові городища вивчалися, перш за все, з точки зору соціально-економічної та культурної історії, а розгляд питань, пов'язаних з фортифікацією цих пам'яток, проводився явно недостатньо. Окрім того, зазначені городища обстежені не однаковою мірою, що не сприяє об'єктивному оцінюванню їх захисних споруд та не дає можливості провести виважену порівняльну характеристику.

До того ж, досі не з'ясоване співвідношення салтівських укріплень з поселеннями, що розташовувалися навкруги; практично не вирішена проблема їх хронологізації та витоків архітектурних і будівельних традицій. Вивчення конкретних об'єктів воєнно-інженерного мистецтва дозволить зробити висновки щодо культурних досягнень салтівського населення, його економічного потенціалу та більш чітко уявити воєнно-політичну ситуацію на той період в означеному регіоні.

Для максимальної ефективності і довговічності захисних споруд застосовувався цілий комплекс заходів. Вони включали в себе способи створення стін, валів та ровів, чергування та взаєморозташування в них насипів із однорідного чи різного за складом ґрунту, внутрішні валові конструкції,

улаштування мурованих крепід, ескарпування природних схилів майданчиків городищ тощо. Далеко не випадковою була і форма, яку надавали останнім. Зазвичай насипи валів споруджувались із ґрунту, що брався під час риття рову. Та в процесі їх укріплення і спорудження також часто застосовувались спеціально переміщені будівельні матеріали, добуті на стороні, як природного (каміння, дерево), так і штучного (цегла) походження.

У фортифікації мало вивчене питання щодо профілювання захисних ровів та ескарпів, берм та гласисів, які є обов'язковим елементом в системі воєнно-інженерних споруд. Вони варіюються в залежності від місця розташування городищ, їх типів, розмірів і кількості захисних ліній.

Привертає увагу розташування та форма оборонних ліній у плані, наявність чи відсутність можливості ведення ефективного фланкувального обстрілу, що могло досягатися ламаною лінією оборони чи розміщенням фланкувальних башт, а також улаштування ворітних отворів та захист підходів до них, спосіб сполучення між окремими ділянками оборони, дворищами та інше.

Узагалі система оборонних споруд, утілених на тому чи іншому городищі, залежить, перш за все, від етнокультурної традиції будівельників, взаємозв'язку з навколишнім ландшафтом та загальних стратегічних завдань щодо захисту, які були перед ними поставлені.

Писемні джерела містять свідчення щодо організації похідного табору хозар VII–VIII ст. шляхом утворення кола з возів або щитів [Плетнева, 1964, с. 136; Магомедов, 1983, с. 17]. Та вже у VII ст. хозари почали використовувати укріплення в небезпечних регіонах. Найбільш ранні городища знайдені в Дагестані (Чир-Юрт, Андрейаул та ін.), хоча питання про те, чи будували хозари ці укріплення, залишається поки що дискусійним.

Частина салтівських городищ була побудована в районі середньої течії Сіверського Дінця та у пониззі Дону, а також на Таманському півострові та у східній частині Криму. Окрім того, відомо 33 укріплених пункти хозарського

часу на території лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності.

Питань, які стосувалися б салтівських укріплень, тією чи іншою мірою, торкалася більшість дослідників культури. Та, незважаючи на це, вивченість зазначених пам'яток, зокрема їх захисних споруд і стратегічного значення, є на сьогодні недостатньою.

Лісостеповий варіант салтівської культурно-історичної спільності помітно відрізняється від інших. Ці відмінності базуються, перш за все, на особливостях природно-кліматичного оточення, що значною мірою впливали на господарчу модель місцевого населення. Відмінності спостерігаються в окремих видах ремісничої діяльності, організації господарства, використанні природних ресурсів, етнічному складі населення тощо.

Етнічна спорідненість з населенням Північного Кавказу обумовила схожість вищезгаданих культурних груп. Північнокавказькі переселенці, що прийшли в басейн Дону, оселилися на землях, близьких за ландшафтно-кліматичними ознаками до їх батьківщини. Високі відроги правих берегів річок слугували їм для спорудження городищ; просторі та рівні, нерідко з невеликим ухилом, сухі ділянки використовувались для розміщення селищ та могильників. Вони принесли з собою господарство, яке, у порівнянні з місцевим населенням (пеньківська археологічна культура), було більш розвиненим. На новому місці переселенці використовували свої будівельні й ремісничі навички, за допомогою яких виготовлялися зброя, керамічний посуд і чимало інших речей. Але, звичайно, місцеві природно-кліматичні умови не були зовсім ідентичними, а тому накладали на матеріальну культуру деякі особливі риси, зокрема, що стосується будівничої справи, у тому числі й оборонних споруд. Безперечно, що і нові міжетнічні контакти в умовах співіснування, контактування з сусідами також знаходили своє відображення в побуті переселенців. А тому, як наслідок, усі ці фактори, до того ж накладені на поліетнічність населення, дали високу варіабельність культурологічних ознак, що, як уже зазначалося вище,

робить доречним у цілому кваліфікувати характеристики цього феномену як салтівську культурно-історичну спільність.

Гіпотез щодо причин проникнення північнокавказьких переселенців у басейн Дону декілька. Найбільш поширені в науковій літературі три. Перша – вони з'явилися там у процесі розселення як результат затишшя, що настало, після тривалої активності кочовиків у Північному Причорномор'ї IV–VII ст. і встановлення з ними мирних економічних відносин, поступового залучення останніх до осілого життя [Ляпушкин, 1958б, с. 147]; друга – вони пішли з розорених арабськими військами районів Північного Кавказу в сер. VIII ст. [Плетнева, 1967, с. 65]; третя – вони були насильно переселені в др. пол. VIII ст. хозарським урядом на північну окраїну каганату, оскільки на той час знаходились у васальній залежності від правителів Хозарії [Михеев, 1985, с. 97]. Та жодна з цих версій на даний час не є остаточно та беззаперечно доведеною. Хоча слід відзначити, що, на наш погляд, найбільш аргументованою з них є версія І.І. Ляпушкіна [Ляпушкин, 1958б, с. 137-148].

На території донського лісостепу, яку зайняли представники салтівської культурно-історичної спільності, відомо понад 300 пам'яток – городищ, селищ, могильників [Плетнева, 2000, с. 25-26]. Багато з них відкрито й активно досліджувалось протягом др. пол. XX ст. Територія салтівського лісостепу вивчена дуже нерівномірно. У тих районах, де проводяться археологічні дослідження, виявлено пам'яток набагато більше, ніж там, де систематичні розвідки практично не проводилися. Найбільша їх кількість сконцентрована в басейні верхньої течії Сіверського Дінця та верхньої й середньої течії Осколу. Результати досліджень цих пам'яток були висвітлені в монографіях І.І. Ляпушкіна, С.О. Плетнєвої, В.К. Міхеєва, Г.Є. Афанасьєва, а також у багатьох статтях та публікаціях українських і російських археологів. Вони містять цінні спостереження стосовно нашої теми, зокрема описи загального планування укріплень, їх характеру і стану збереженості містяться в працях І.І. Ляпушкіна, у яких дослідник виклав результати своїх археологічних

розвідок [Ляпушкин, 1958а; 1958б]. Активну участь в археологічному дослідженні лісостепових пам'яток брала С.О. Плетньова. Результати її роботи викладені в багатьох працях. На їх сторінках ми знайдемо багатий матеріал стосовно городищ та їх оборонних споруд [Плетнева, 1964; 2000 та ін.]. Близько двох десятиріч активно здійснював археологічні дослідження в означеному регіоні В.К. Міхеєв. Дослідник не обминув у своїй роботі й питання фортифікації городищ верхньої і середньої течії р. Сіверський Донець [Міхеєв, 1985 та ін.]. Вагомий внесок щодо вивчення оборонних споруд, загального характеру забудови та планування городищ, динаміки їх освоєння, співвідношення з навколишніми поселеннями тощо зроблено В.В. Колодою [Колода, 1995б; 2001; 2004; 2007а; 2007б та ін.]. Вивченню лісостепових городищ, зокрема їх оборонних споруд, у різні роки також приділяли увагу В.О. Бабенко, С.А. Семенов-Зусер, І.І. Ляпушкін, Б.О. Рібаков, Б.А. Шрамко, Р.І. Ветштейн, О.В. Іченська, Д.Т. Березовець, А.Г. Ніколаєнко, В.С. Фльоров, Р. Рашев, Д. Васілева, А.В. Криганов, Н.В. Чернігова та ін.

Підвів своєрідну риску під дослідженнями попередників, доповнивши їх надбання власними досить структурними роботами щодо фортифікації лісостепових городищ, узагальнивши накопичений матеріал, Г.Є. Афанасьєв. Його внесок щодо розуміння фортифікації лісостепових городищ, зокрема розроблена типологія цієї групи пам'яток, є найвагомим за весь час вивчення означеного питання [Афанасьєв, 1987; 1993 та ін.].

В останні два десятиріччя робота щодо вивчення лісостепових городищ в основному зосереджувалася в межах сучасної Харківщини і проводилася В.В. Колодою, Н.В. Черніговою та дисертантом. За цей час на території Росії невеликі за обсягом роботи були проведені під керівництвом В.А. Сарапулкіна та Т.В. Сарапулкіної. Здобуті матеріали дозволили значною мірою розширити та уточнити наші знання щодо оборонних споруд салтівських лісостепових городищ. Однак така нерівномірність щодо ведення робіт в різних мікрорегіонах салтівського лісостепу та нові умови щодо розподілу території

між двома сучасними державами (Росією та Україною) призвели до деякої автономності в роботі російських та українських учених, посилення дисбалансу щодо рівня вивченості окремих груп пам'яток. Наведені фактори, на наш погляд, не можна назвати позитивним явищем. Унаслідок того, що в останні два десятиріччя активні роботи щодо вивчення салтівських лісостепових городищ проводились, головним чином, на території України, з'явилася якісна й кількісна перевага отриманих матеріалів на користь пам'яток, розташованих у верхній течії Сіверського Дінця. Це, зокрема, вплинуло й на висвітлення матеріалу в нашій роботі, у якій базовими для вивчення салтівської лісостепової фортифікації стали, перш за все, городища української частини лісостепу, що досліджувалися в останні роки та продовжують планово та поступально досліджуватися дотепер.

Проблеми архітектури та застосованих будівельних прийомів оборонних споруд салтівських городищ, тобто їх фортифікації, попри значний накопичений завдяки розкопкам матеріал, є недостатньо дослідженими. Вивченню цих важливих для сучасного розуміння салтівської культурно-історичної спільності питань й присвячена наша дисертаційна робота.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах планової теми Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: історико-археологічна карта» (2012–2016 рр.); державний номер реєстрації 0112U001423 в межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України «Політико-правові, соціокультурні та цивілізаційні основи модернізації держави і суспільства в Україні».

Територіальні та хронологічні межі дослідження. Різниця в типах поселень, могильних спорудах і поховальному обряді, домобудівництві дозволили виділити на території колишнього каганату (ареалу салтівської культурно-історичної спільності) два основних варіанти: лісостеповий і

степовий. Деякі дослідники виділяють і більше локальних варіантів. Наприклад, С.О. Плетньова налічує їх як мінімум п'ять [Плетнева, 2000, с. 12-14] (рис. 2). О.В. Комар узагалі слушно зауважує, що сукупність локальних відмінностей, які виявляються в процесі накопичення наукових знань, дають право говорити не про єдину монолітну культуру, а про культурно-історичну спільність [Комар, 2010, с. 139]. Попри це, відмічаються суттєві відмінності між лісостеповими і степовими територіями, однією з причин чого є природно обумовлені регіональні особливості ведення господарства.

Територіальні межі нашого дослідження окреслюються частиною східноєвропейського лісостепу – територією річкових долин Сіверського Дінця, Осколу та Тихої Сосни, а також невеликих ділянок у межах відрізків течій їх приток та річки Дону (рис. 3). На цих територіях, що пов'язані з розташованими в лісостеповій зоні салтівськими городищами, південний кордон лісостепу проходить по півдню Середньо-Руського підвищення (Харків-Валуйки) та Оксько-Донській низовині північніше Калачьського підвищення (Борисоглібськ) [Мильков, 1950, с. 26-27]. Широка смуга лісостепу тягнеться з південного заходу на північний схід. Виразних меж зона не має, адже степові ділянки уклинюються островами в лісову зону, а ліси окремими масивами заходять у зону степів. Характерною особливістю ландшафту майже усієї території є високі праві береги річок, розчленовані ярами, і низькі ліві береги з терасами. Заплави річок і низькі тераси нерідко заболочені. Перелічені характеристики ландшафту вплинули на розташування городищ у межах правих берегів річок регіону як таких, що найбільше відповідали вимогам безпеки, контролю підходів, панівного стратегічного положення щодо навколишньої місцевості та забезпеченню найбільш високих захисних характеристик щодо оборонних споруд.

За останні 1000–1200 років межа між лісостепом та степом дещо змінювалася. У першу чергу, окрім природно обумовлених кліматичних змін, це слід пов'язувати з господарською діяльністю антропогенного характеру, яка

особливо інтенсивно відбувалася під час заселення нинішніх південної й південно-східної України та прилеглих районів Росії в XVII–XIX ст. [Кириков, 1979, с. 26-40, 49-69, 91-111].

Лісостепові салтівські городища розташовані на територіях, що в наш час входять до Харківської обл. України та Белгородської й Воронежської областей Росії. Ці території з давніх часів (досалтівських), у період, що розглядається (салтівський), та в постхозарські часи і до розширення кордонів Руського царства, а згодом – Російської імперії в південному напрямку, у XVI–XVIII ст. були контактною, прикордонною зоною між осілим населенням та світом номадів.

Хронологічні межі нашої роботи обумовлюються загальними часовими межами існування лісостепоного варіанту салтівської культурно-історичної спільності – другою чвертю VIII – першою третиною X ст.

Джерельну базу дослідження складають рештки 33 пам'яток, розташованих у лісостеповій частині басейнів річок Сіверський Донець, Оскіл, Тиха Сосна та Дон (табл. 1).

Звітна та польова документація, дотична до вивчення решток салтівських лісостепових оборонних споруд, міститься в наукових архівах ІА НАН України, Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Музею археології та етнографії Слобідської України, Чугуївського художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна, Інституту археології РАН та Археологічного музею Воронежського державного університету. Для уточнення атрибуції деяких оборонних споруд були опрацьовані колекції археологічних матеріалів, видобутих під час розкопок городищ, що зберігаються у фондосховищах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна та Белгородського державного історико-краєзнавчого музею. Певним

доповненням до цього масиву матеріалів є публікації, що належать переважною більшістю авторам розкопок пам'яток.

На жаль, стосовно лісостепових пам'яток салтівської культурно-історичної спільності (зокрема їх фортифікаційної архітектури) ми практично не маємо писемних свідчень. Тому основними джерелами в нашому дослідженні стають результати археологічних вишукувань.

Мета і завдання дослідження.

Метою нашого дисертаційного дослідження є комплексне вивчення салтівського фортифікаційного мистецтва лісостепоного басейну Сіверського Дінця, Осколу, Тихої Сосни та Дону, яке базується на розгорнутому комплексному аналізі всіх наявних на сьогодні джерел.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- 1) опрацювати літературу та архівні джерела з обраної теми;
- 2) охарактеризувати сучасний стан археологічного вивчення салтівського фортифікаційного мистецтва на теренах лісостепу;
- 3) створити максимально повну джерельну базу решток оборонних споруд лісостепоної частини басейнів річок Сіверський Донець, Оскіл, Тиха Сосна та Дон;
- 4) спираючись на дані про природно-сировинну базу означеного темою дисертаційного дослідження регіону, визначити застосовані салтівським населенням матеріали та будівельні прийоми;
- 5) дослідити взаємозв'язок особливостей організації оборони із захисними можливостями місцевості та ступінь їх використання;
- 6) провести аналіз та визначити хронологічні особливості розташування фортифікаційних пунктів і створити їх типологію;
- 7) на підставі отриманих даних створити варіанти реконструкцій оборонних споруд.

Головні завдання дослідження:

- 1) висвітлити історію вивчення салтівської фортифікації;

2) проаналізувати раніше розроблені дослідниками типології цього кола пам'яток;

3) розглянути регіональні особливості архітектурних форм як деревно-земляних, так і мурованих оборонних споруд салтівських городищ;

4) визначити стратегічні цілі, які вирішували захисні споруди салтівської культурно-історичної спільності в лісостеповій зоні;

5) запропонувати нові принципи типологічного відбору визначених нашим дослідженням городищ, які враховували б новітні дані.

Об'єктом дослідження є, перш за все, будівельні матеріали та прийоми, застосовані у військовій архітектурі салтівським населенням лісостепу.

Предметом дослідження є оборонні споруди салтівських лісостепових городищ.

Відповідно до мети та завдань нашого дисертаційного дослідження визначається і **структура роботи**. Вона складається з анотації (12 стор.), вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (53 позицій архівних матеріалів, 216 позицій літератури), двох додатків (Додатка А (4 таблиць), Додатка Б (91 стор. альбому ілюстрацій)). Загальний обсяг рукопису становить 322 сторінок.

У першому розділі подається історія вивчення та методи досліджень фортифікаційних споруд городищ салтівського лісостепу з часів перших археологічних досліджень на початку ХХ ст. і до початку ХХІ ст. Таким чином, ми отримуємо змогу прослідкувати динаміку та порівняти глибину вивчення окремих пам'яток і регіону в цілому. Було проаналізовано стан наших знань на теперішній час щодо оборонних споруд салтівських лісостепових городищ, їх воєнно-стратегічного значення та надана критична оцінка висунутих у процесі попередніх досліджень типологічних побудов, які мали на меті узагальнити накопичений до цього матеріал. Також перший розділ містить відомості щодо природно-географічних умов, у яких виникли та функціонували салтівські лісостепові городища. Окрім іншого, висвітлюються методики, що були

застосовані в процесі вивчення фортифікаційних споруд. Другий розділ роботи присвячений питанням особливостей побудови салтівських лісостепових городищ в залежності від принципів розміщення на місцевості та їх планування, а також воєнно-стратегічному значенню фортифікаційних пунктів в салтівському лісостепу. У третьому розділі розглянуті особливості будови оборонних споруд салтівських лісостепових городищ, а саме їх конструктивні ознаки та вплив на них природного фактору, тобто архітектурного формоутворення, яке залежить від застосованих матеріалів і будівельних прийомів. У четвертому – останньому – розділі розглянуті конструкції складових елементів оборонних систем.

Методи дослідження. З огляду на комплексний підхід до рішення поставлених завдань, методологічна основа дисертації будується на поєднанні загальноісторичного методу з методами спеціальних історичних дисциплін, а також залученні природничо-наукових методів дослідження для отримання фізичних і технологічних характеристик об'єктів, що вивчаються. Ключовими є стратиграфічний і порівняльно-типологічний методи. Застосування стратиграфічного методу дозволило розглянути в тісному взаємозв'язку всі компоненти культурного шару й розробити відносну хронологію пам'яток і їх конструктивних елементів. Використання порівняльно-типологічного методу сприяло з'ясуванню особливостей салтівської лісостепової фортифікації, забезпечило реконструкцію втрачених частин споруд найвірогіднішими обґрунтуваннями, дало можливість виділити історичні та архітектурні паралелі в укріпленнях салтівців.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що комплексне архітектурно-археологічне дослідження оборонної структури салтівських лісостепових городищ уперше здійснене в повному обсязі. До наукового обігу вводяться найбільш репрезентативні матеріали з розкопок салтівських лісостепових городищ. Були досліджені конструктивно-технологічні особливості оборонних споруд у спектрі їх співвідношення з

природно-географічними факторами регіону, конкретизовані головні типологічні ознаки цього кола пам'яток, здійснено розгляд складових частин низки городищ, які раніше були невідомі або відомості про них були недостатніми й неточними.

Практичне значення результатів. Значною мірою були уточнені відомості про фортифікаційне мистецтво салтівських лісостепових городищ. Результати цього дослідження можуть бути використані в лекціях і спецкурсах з історії середніх віків, при підготовці науково-популярних і краєзнавчих публікацій, при розробці екскурсій і тематико-експозиційних заходів музеїв. Отримані під час вивчення городищ фізичні, конструктивні й технологічні характеристики їх оборонних споруд є винятковим за інформативністю початковим матеріалом для реконструкції фортифікацій, правильного оцінювання покладених на них завдань за доби раннього середньовіччя. Результати проведеного дослідження можуть слугувати науковим обґрунтуванням проектних рішень для здійснення реконструкторських та реставраційних проектів на всіх детально розглянутих у дисертації спорудах.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації представлялися у вигляді повідомлень і доповідей на Ювілейному круглому столі «Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав», присвяченому 75-річчю від дня народження проф., д.и.н. Тотю Тотєва і столиці Великому Преславу (м. Шумен, 2005 р.), П'ятій міжнародній нараді з праболгарської історії і археології «Проблеми на прабългарската история и култура» в пам'ят на ст.н.с. І ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров (м. Варна, 2004 р.), наукових конференціях: Другій Луганській міжнародній історико-археологічній конференції «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України», присвяченій 85-річчю заснування Луганського обласного краєзнавчого музею (м. Луганск, 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Археологическое изучение Центральной России», присвяченій 100-річчю від дня народження В.П. Левенка (м. Липецьк, 2006 р.); Міжнародній науковій конференції

«Востоочнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южнорусских степей в эпоху раннего средневековья», присвяченій пам'яті к.і.н. доц. ВДУ А.Н. Москаленко (90-річчя з дня народження); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 80-річчю розкопок на Боршівському комплексі слов'янських пам'яток на Середньому Доні: Большое і Малое городища і могильник (кер. П.П. Єфименко, за участі П.Н. Третьякова); Першій міжнародній науковій конференції «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (м. Брянськ, 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання» (м. Харків, 2011 р.) та ін., а також були опубліковані в наукових виданнях України, Болгарії та Росії.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 31 роботах: 4 статтях у спеціальних наукових виданнях, що відповідають вимогам ВАК України, 5 – у закордонних (2 – у Болгарії). Решта праць оприлюднена у збірках наукових статей та матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ

1.1. Історія вивчення фортифікаційних споруд городищ салтівського лісостепу

Більше ста років лісостепові городища салтівської культурно-історичної спільності привертають до себе увагу дослідників (табл. 1). Зокрема, у полі зору археологів були й залишаються оборонні споруди цих пам'яток, що вирізняються своєю нетиповою для східноєвропейського лісостепу архітектурою і має не місцеве походження. Першим це зауважив В.О. Бабенко, який ще на початку минулого століття провів обстеження епонімного Верхньосалтівського городища. Він висловив думку щодо візантійського походження архітектурних форм цієї пам'ятки [Бабенко В.А., 1914, с. 469-470].

Характеризуючи салтівські укріплення, дослідники часів Російської імперії оперували трьома пам'ятками – Верхньосалтівським, Маяцьким та Вовчанським городищами [Бабенко В.А., 1914, с. 469-470; Колода, 2001, с. 113]. У 1921 р. С.Н. Замятнін увів до наукового обігу ще два городища – Верхньоольшанське та Алексєєвське [Замятнин, 1921]. Та належність їх до салтівської культурно-історичної спільності не була остаточно доведена. Тому М.І. Артамонов не розглядав їх в одній із перших своїх праць, що була присвячена порівняльному аналізу городищ лісостепової зони [Артамонов, 1940]. Пізніше завдяки дослідженням І.І. Ляпушкіна до кола салтівських пам'яток увійшли такі городища, як Дмитрівське (Добринське), Архангельське (Нежегольське), Мохначанське, Сухогомільшанське та Кабаново (Есхарівське) [Ляпушкин, 1958б, с. 149-150]. Згаданий автор не був першовідкривачем

вищезазначених пам'яток, але належність їх до кола салтівських старожитностей була доведена саме ним. Слід зазначити, що культурну приналежність Сухогомільшанського та Кабанового городищ дослідник залишав ще під питанням.

Подальше збільшення кількості пам'яток зазначеного кола відбулося після досліджень Б.А. Шрамка. Ним були відкриті городища Вербівське та Велике [Шрамко Б.А., 1958а; 1958б].

С.О. Плетньова доповнила список салтівських лісостепових городищ ще на декілька одиниць. До них вона віднесла Ютанівське, Підлисенки, Костомарівське та Карабут. Одночасно нею було виключене з кола салтівських Алексєєвське та поставлена під сумнів салтівська приналежність Верхньоольшанського городищ [Плетнева, 1958; 1967, с. 191-195]. Пізніше дослідниця відмовилася від своїх поглядів стосовно Алексєєвського та Верхньоольшанського городищ і знов зарахувала їх до кола салтівських старожитностей [Плетнева, 1963].

І.І. Ляпушкіну належить перша спроба типологічного відбору салтівських городищ. Він долучив до нього не тільки пам'ятки, розташовані у верхів'ях Сіверського Дінця та Дону, але й ті, які локалізувалися в нижній течії останнього, тобто дослідник не вбачав корінної відмінності між степовими та лісостеповими фортифікаціями. Він лише відзначив кількісну перевагу мурованих фортифікацій для верхів'їв течій річок Сіверського Дінця та Дону. У цілому салтівські городища І.І. Ляпушкін поділяє на два типи: перший – зі стінами з каменю або саману; другий – з земляними валами. Відносно пам'яток першого типу відзначаються їх характерні риси: розташування на мисах високих корінних берегів річок, круті схили яких є добрим природним захистом. По периметру таких городищ проходили міцні стіни, а з боку поля до стін прилягав рів. У плані вони переважно мали форму трапеції, що було, за припущенням І.І. Ляпушкіна, обумовлено конфігурацією мису. Розміри таких укріплень у середньому складали 150×150 м. На думку автора типологічного

відбору, така одноманітність характеру укріплень є результатом установленого будівельного прийому, що склався в процесі багатого досвіду. На підтвердження своїх спостережень І.І. Ляпушкін наводить приклади Мохначанського та Дмитрівського городищ, які наочно показують висунуті ним типологічні ознаки. Обидві зазначені пам'ятки були побудовані на залишках скіфських городищ. До того ж, якщо старі лінії оборони не влаштували за своєю конфігурацією, салтівці будували поряд свої оборонні споруди. У цьому він вбачав аналогії з укріпленнями ранніх слов'ян VIII–X ст. Як правило, салтівські городища першого типу мали неукріплені селища, що в декілька раз перевищували за площею укріплену ділянку. Таке поселення прилягало до оборонних споруд або було від нього на невеликій відстані, зважаючи на відсутність зручного майданчика у безпосередній близькості. На деяких з таких селищ І.І. Ляпушкін відзначає наявність зольників.

Другий тип городищ, за І.І. Ляпушкіним, суттєво відрізняється від першого зовні: як за місцеположенням і розмірами, так і за характером оборонних споруд. Укріплення цього типу розміщені на широких плато надзаплавних терас, що прилягали безпосередньо до русел річок. Залишки їх оборонних споруд являють собою невеликі земляні вали та рови. Лінії оборони розміщені лише з напільного боку. Хоча їх загальна довжина значно перевищувала периметр замкнених захисних споруд городищ першого типу. Загальна захищена площа городищ другого типу сягала 15–20 га. Поряд з їх укріпленнями розташовувались відкриті поселення, розміри яких також перевищували площу городища. У той же час І.І. Ляпушкін відзначає, що кількість таких пам'яток невелика і автору типології було відомо лише дві: біля хутора Середнього і Карнаухова. Дослідник уважав, що до цієї групи пам'яток можна також було б віднести укріплене поселення біля ст. Каменської (Ригінське городище), що на Сіверському Дінці, але яке, на жаль, не збереглося.

Фортеці Саркел І.І. Ляпушкін відводив дещо відокремлене місце, відзначивши близькість її характеристик першому типу розробленої ним типології [Ляпушкін, 1958б, с. 91-95].

С.О. Плетньова зробила свою спробу типологічної градації групи салтівських лісостепових городищ, розташованих у сіверськодонецькому мікрорегіоні: Дмитрівського, Архангельського, Вовчанського, Верхньосалтівського, Кабанового, Мохначанського, Коропові Хутори та Сухогомільшанського. Вона відзначила той факт, що переважна більшість з них споруджена на залишках скіфських городищ, які розташовувалися на високих важкодоступних мисах, а в подальшому на тих з них, що були згадані в «Книге Большому Чертежу» [Новиков, 1773, с. 23-35; Языков, 1838, с. 23-34; Книга Большому Чертежу, 1950, с. 69-74], міститься також і культурний шар XVII–XVIII ст. Салтівські городища С.О. Плетньова розділяє на два види за ступенем їх захищеності та за характером використання: перший вид – з одним або двома рядами кам'яних укріплень і валів та культурним шаром; другий вид – з трьома або більшою кількістю рядів укріплень і майже повною відсутністю культурного шару. До першого виду були віднесені Дмитрівське, Верхньосалтівське, Кабаново, Коропові Хутори і Сухогомільшанське 1 (С.О. Плетньова вбачала в Сухогомільшанському археологічному комплексі два окремих городища, розташованих на сусідніх мисах: саме городище значилось як Гомільша 2, а територія селища – як Гомільша 1). До другого виду зараховані Нежегольське, Вовчанське, Мохначанське та Сухогомільшанське 2 [Плетнева, 1960, с. 7-11].

Подальша трансформація поглядів С.О. Плетньової на фортифікацію салтівських лісостепових городищ полягала у намаганні показати особливості оборонних споруд пам'яток через призму розвитку суспільного ладу салтівців. Цьому аспекту була присвячена монографія дослідниці, сама назва якої відображала загальну концепцію: «От кочевий к городам». У зв'язку з цим С.О. Плетньова розглядає відомі їй городища всієї території Хозарського

каганату без урахування територіальних та інших особливостей пам'яток, тим самим підкреслюючи загальнодержавний характер салтівської культури. А безпосередньо фортифікація, зокрема її будівельні особливості, на думку С.О. Плетнєвої, відображала загальнодержавні, соціальні процеси феодалізації суспільства Хозарського каганату. Це знайшло відбиття в новій типології, що поділяла всі городища зазначеного державного утворення на три види: перший – поселення з земляними укріпленнями, другий – кам'яні замки та третій – міста [Плетнєва, 1967, с. 22-50].

До першого типу дослідниця віднесла шість городищ (біля хуторів Середнього і Карнаухово, на р. Котлубанній, у м. Каменськ-Шахтинський на р. Сіверський Донець та біля с. Костомарово на верхньому Дону), серед яких на території лісостепу було розташоване лише одне – Костомарівське. Характерними рисами цієї групи пам'яток, за визначенням С.О. Плетнєвої, були: мисове розташування; наявність земляного валу та рову, якими була огорожена частина поселення; явна осілість населення, свідомством чого були, перш за все, знахідки кісток свиней, серпів і жорен; великий розмір поселень і насичений знахідками культурний шар. Сам факт появи пам'яток першого виду С.О. Плетнєва вбачала у процесах феодалізації суспільства Хозарського каганату. На думку дослідниці, усі шість городищ із земляними укріпленнями не були прикордонними фортецями, а поряд з городищем у всіх випадках були розміщені селища з однаковим за своїми характеристиками культурним шаром, порівняно з територією, захищеною оборонними спорудами. Це, у свою чергу, свідчило про однакову заселеність двох частин поселення (укріпленої і неукріпленої). І тому автор концепції робить висновок, що будівельники укріплень не ставили за мету захистити всіх мешканців поселення, тобто самі фортеці охороняли не від зовнішніх ворогів. А отже, такі городища є замками феодалів, що призначалися для захисту лише частини населення – аїлу, пов'язаного в єдине ціле вже не родовими, а феодальними зв'язками. С.О. Плетнєва визначає їх терміном «феодальні кочівницькі замки», що

«...могли виникнути в середовищі кочовиків, які осідали на землю, оскільки тільки в кочовиків у процесі феодалізації з'являлися крупні на початку випасно-кочові, а потім землеробсько-скотарські колективи, об'єднані багатієм-феодалом». У той же час дослідниця наголошує, що великий замок, укріплений земляними валами, є перехідною формою від кочовища до звичайного невеликого замку, але це не означає, що земляні замки більш давні відносно кам'яних. Матеріал оборонних споруд та їх розмір лише свідчать, перш за все, про ступінь соціального розвитку: великі поселення з земляними укріпленнями – менш розвинута форма; невеликі поселення з міцними кам'яними укріпленнями – більш розвинута форма [Плетнева, 1967, с. 24].

До другого виду (кам'яні замки) С.О. Плетньова віднесла 12 городищ (за словами дослідниці – «розвалин величавих і грізних цитаделей») [Плетнева, 1967, с. 25-32]. Як їх особливості дослідниця відзначила розташування на високих, крутосхильних, важкодоступних крейдяних або лесових мисах, що розташовані на великих ріках – Дону, Сіверському Дінці та Осколі, а також наявність кам'яних оборонних споруд (валів або стін). Безпосередньо до городищ другого виду були віднесені Нежегольське, Верхньосалтівське, Кабаново, Мохначанське, Сухогомільшанське, Дмитрівське, Вовчанське, Коропові Хутори в долині р. Сіверський Донець, городище біля с. Підлисенки на р. Оскіл та Маяцьке, Карабут і Правобережне Цимлянське на Дону. Усі ці пам'ятки, попри їх територіальну віддаленість одна від одної, представляють одну групу. Слід відзначити, що до цієї групи, виділеної С.О. Плетнєвою, потрапили, за винятком Правобережного Цимлянського городища, лише лісостепові пам'ятки.

Автор типологічного відбору розділяє другий вид (кам'яні замки) на два типи. До першого типу другої групи С.О. Плетньова віднесла городища Дмитрівське та Коропові Хутори. Їх характерними ознаками були спорудження на залишках скіфських оборонних споруд з обпаленими валами, однорядність оборони, можлива наявність допоміжної земляної лінії, близької за ознаками до

укріплень першого виду, та наявність великих відкритих поселень у безпосередній близькості від цитаделі.

До другого типу другого виду С.О. Плетнєвою були віднесені п'ять городищ: Архангельське, Мохначанське, Сухогомільшанське в долині р. Сіверський Донець, Підлисенки на р. Оскіл та Карабут на р. Дон. Характерні ознаки вищезначених пам'яток, як можна зрозуміти з наведених дослідницею описів городищ, є багаторядність кам'яних ліній оборони (дві або більше), наявність кам'яних укріплень по периметру, розділеність цитаделі поперечним валом, а також наявність у системі оборони ескарпування мисового майданчика, відзначене С.О. Плетнєвою лише для городища Карабут. Також біля таких укріплень не є обов'язковим розташування відкритого поселення.

У той же час автор типологічного відбору відзначає, що внаслідок поганій збереженості Кабанового та Верхньосалтівського городищ останні не можуть бути впевнено класифіковані, але, скоріш за все, повинні бути віднесені до першого типу.

С.О. Плетнєва окремо виділяє Ютанівське городище на р. Оскіл, яке, на її думку, виділялося надзвичайністю укріплень. Пам'ятка, розташована на високому крутосхилому корінному мисі правого крейдяного берега, що в плані становив неправильний чотирикутник з підвищенням по центру. Жодних оборонних споруд по периметру дослідниця не відзначає, за винятком західного схилу (яру), який було ескарповано. У той же час з напільного боку городище укріплене п'ятьма міцними лініями оборони з валів, насипаних з щебеню. Між валами проходили рови. За твердженням С.О. Плетнєвої, лише Архангельське городище можна порівняти з Ютанівським. Усі інші салтівські укріплення, на думку дослідниці, не мали таких «грандіозних» оборонних споруд [Плетнева, 1967, с. 32].

Окрім цього, С.О. Плетнєва вбачає деяку спорідненість з салтівськими укріпленнями слов'янського городища Стржевоє, розташованого на р. Дон вище впадіння в нього р. Тиха Сосна [Плетнева, 1967, с. 32-33].

С.О. Плетньова, підсумовуючи загальні спостереження щодо салтівських городищ, відзначає найбільш стійкі ознаки кам'яних фортифікацій: мисове розташування та розміри. Усі інші риси, не враховуючи тих, що дозволили їй розподілити пам'ятки за видами та типами, притаманні всім городищам. Також дослідниця відзначає майже на всіх укріплених пам'ятках (незважаючи на те чи були вони розташовані на залишках городищ раннього залізного віку, чи не були) наявність скіфського «впливу», що, на її думку, виразилося в ескарпуванні схилів, наявності декількох ліній оборони, ворітного отвору, спорудженні укріплень по периметру.

У той же час витоки конструктивних особливостей салтівських оборонних споруд С.О. Плетньова вбачає в Закавказзі, Криму та Візантії, а в самому способі двопанцирної кладки – у будівельних традиціях, вироблених ще за римських часів.

Відокремлені поперечними валами-перегородками частини цитаделі, на думку С.О. Плетньової, являли собою святилища, що свідчило про концентрацію феодалом духовних і світських функцій. Наслідком розвитку феодалізму в салтівському суспільстві (відділення функцій князя і жерця) було створення відділеного від замку феодала укріпленого святилища, яким, на думку дослідниці, було Вовчанське городище [Плетнева, 1967, с. 34].

Третім видом городищ, за принципами типологічного відбору С.О. Плетньової, були міста. До першого типу дослідниця відносить міста, що виростили з феодальних садиб: Саркел, Ітіль, Семендер, а також Семикаракорське. До другого типу були віднесені міста Боспору та Криму, що були відбудовані в кінці VIII ст. в умовах бурхливого економічного розвитку після розорення гунами. Серед останніх, за твердженням С.О. Плетньової, можна назвати Фанагорію, Херсон, Таматарху (Самкерц), Керч. У цих містах перебували хозарські намісники – тудуни [Плетнева, 1967, с. 44-49].

У більш пізніх своїх роботах С.О. Плетньова, з огляду на постійне поповнення археологічних даних щодо салтівських городищ, деякою мірою

трансформує свої погляди на них, але в цілому зазначає, що залишаються в силі її спостереження, зроблені раніше щодо характеру білокам'яних стін фортець для лісостепового варіанту і земляних валів для степового [Плетнева, 1967, с. 22-24]. Хоча в той же час дослідниця визнає, що в обох варіантах салтівської культури відомі обидва типи оборонних споруд, а також часто трапляються укріплення з сирцевими стінами. Останні С.О. Плетньова вважає визначальною рисою виокремленого нею ж дагестанського варіанту культури, де сирцеві стіни часто поєднували з кам'яними [Винников, Плетнева, 1998, с. 22]. Слід зазначити, що залишається не зовсім зрозумілим, у чому саме зберігають свою актуальність спостереження С.О. Плетньової, висловлені дослідницею раніше, у 1967 р. У зазначених випадках не йшлося про регіональні особливості, а тим більше ті, які пов'язані з тією чи іншою етнокультурною традицією (такі визначення зроблені пізніше: лісостепові білокам'яні фортеці – аланський варіант [Винников, Плетнева, 1998, с. 27]). С.О. Плетньовою лише наголошувалося на соціальному статусі городищ як факторі того чи іншого ступеня феодалізації салтівського суспільства – кочовиків, що перебували на тій чи іншій стадії осілості.

Щодо витоків архітектурних традицій сирцевої будівельної техніки С.О. Плетньова зауважує, що вона поширилась у приазовському і донських варіантах, але не стала там визначальною ознакою. На безфундаментну техніку кладки стін як антисейсмічний прийом, що набув розповсюдження на всій території Хозарського каганату, С.О. Плетньова вказує як на показник, який свідчить про поширення будівельних традицій з гірських і передгірських районів, де він був необхідний – Дагестану і Криму [Винников, Плетнева, 1998, с. 22].

Відносно городищ, розташованих у басейні Тихої Сосни, С.О. Плетньова, зокрема, зазначає наявність у цьому мікрорегіоні прямокутних у плані городищ, розташованих на великих селищах. Їх оборонні споруди, окрім крейдяних каменів, були зведені за допомогою сирцевої цегли. Поширення цієї

будівельної традиції (використання сирцевої цегли), витоки якої, як уже зазначалося, С.О. Плетньова виводить з території степового Дагестану, пов'язане з просуванням хозарського володарювання, а разом з ним – будівельників, у лісостеповий регіон. Дослідниця робить припущення, що вони могли споруджуватися за ініціативою та наказом хозарської влади. Окрім того, вона не згодна з думкою Г.Є. Афанасьєва, згідно з якою городища вздовж русла Тихої Сосни були прикордонними фортецями, і відстоює думку про різноманітні функції цих пам'яток – від караванних стоянок на торговельному шляху до пунктів для збирачів данини з сусідніх слов'янських племен [Винников, Плетнева, 1998, с. 34-41; Плетнева, 2000, с. 53-56].

У своїх останніх роботах С.О. Плетньова виділяла безпосередньо серед лісостепових пам'яток вірогідну пам'ятку типу міста. Так вона кваліфікувала Верхньосалтівське городище [Плетнева, 2002, с. 118-119].

Значний внесок у дослідження пам'яток салтівської культурно-історичної спільності зробив А.Г. Ніколаєнко. Зокрема, серед значної кількості археологічних об'єктів середньовіччя він відкрив та етнічно визначив такі городища, як Афоніївське та Красне [Николаєнко, 1973].

Після досліджень, що були проведені Оскільською експедицією у 1981–1985 рр., Г.Є. Афанасьєвим було відкрито два салтівських городища – Павловське та Колтунівське [Афанасьєв, 1983б, с. 90-94; 1985], а також з'явилися підстави віднести до салтівської культурно-історичної спільності городища Поміновське, Мухоудерівське та «повернути» до цього кола пам'яток Алексєєвське та Верхньоольшанське [Афанасьєв, 1987, с. 88].

Підсумки подальшого уточнення кількості лісостепових салтівських городищ Г.Є. Афанасьєв виклав у своїй першій монографії [Афанасьєв, 1987, с. 88-142]. У цій роботі значний розділ присвячений питанням організації оборони салтівських земель та архітектурі фортифікацій лісостепових городищ. Дослідником були розглянуті лише ті городища, які, на його думку, не залишали сумнівів щодо їх приналежності до салтівсько-маяцької культури.

Таким чином, із 23 пам'яток, що були введені до наукового обігу за весь час вивчення питання, він упевнено кваліфікує 20 (були виключені городища Кабаново, Вербовське та Костомарово) [Афанасьєв, 1987, с. 88-89]. Беручи за зразок принципи класифікації давньоруських городищ, що викладені у працях П.О. Раппопорта [Раппопорт, 1956; 1961; 1967], Г.Є. Афанасьєв створює класифікацію салтівських городищ лісостепової зони. На сьогодні ця класифікація, що поділяє салтівські городища на чотири типи в залежності від досконалості захисних споруд і використаного будівельного матеріалу, є найбільш аргументованою. Дослідник поділив їх на 4 типи згідно з плановою структурою оборонних споруд у порядку їх ускладнення, а також відповідно до будівельних матеріалів і прийомів, що застосовувалися під час їх будівництва [Афанасьєв, 1987, с. 89-142].

До першого типу належать городища, що розташовані на зручних мисах корінних берегів річок. Їх оборонні споруди були побудовані у більш давній час і населенням салтівсько-маяцької культури не використовувалися. До цього типу були віднесені городища Архангельське, Велике Городище, Афоніївське та Підлисенки. Слід зазначити, що оскільки фортифікаційні споруди городищ I типу (за Г.Є. Афанасьєвим) не можна пов'язувати з будівельною технікою салтівців, ми залишаємо їх поза аналізом.

Городища другого типу відображають систему фортифікації VIII–X ст. н.е. Вони розташовані на вузьких мисах корінних берегів і мають вали чи рови лише з боку поля. До цього типу віднесено городища Ютанівське, Поміново, Павлівське та Карабут.

Третій тип представлений городищами, які також розташовані на мисах корінних берегів річок, але мають рови та вали по всьому периметру укріпленого майданчика. В цих городищах фортифікаційна архітектура відображена двома історичними епохами – раннім залізним віком і VIII–X ст. н.е. Це такі городища: Мохначанське, Коропові Хутори, Сухогомільшанське, Вовчанське та Дмитрівське.

Найбільш досконалі фортифікаційні споруди містять у собі городища четвертого типу. Вони докорінно відрізняються від системи оборони городищ попередніх типів чіткою геометричною формою укріплень, будівельними прийомами та використаним матеріалом. Під час планування городищ цього типу рельєфу місцевості надавалося другорядне значення. У залежності від своїх якостей, він лише прикривав підступи до означених фортець. До цього типу Г.Є. Афанасьєв відніс городища Верхньосалтівське, Красне, Алексєєвське, Колтунівське, Мухоудерівське, Верхньоольшанське та Маяцьке.

Згодом, через отримання нових даних, типологія Г.Є. Афанасьєва, яка протягом майже чверть століття відігравала важливу роль для визначення характеристик салтівських городищ, усе більше не задовольняє дослідників: стають більш «розмитими» принципові ознаки окремих типів, на що вперше звернув увагу В.В. Колода [1995б, с. 38-40]. Суперечливою також є теза про найбільшу в порівнянні з іншими досконалість городищ четвертого типу. Саме поділ на типи за принципом планування і, відповідно, пов'язаної з цим градації досконалості укріплень, не може бути єдино правильним. Як зазначив М.П. Кучера, «не можна розподіляти городища на типи по їх формі. Остання залежить від топографічного і суспільно-історичного факторів і в класифікаційній схемі городищ вона повинна займати місце похідної функції. Форма набувала певний історичний зміст лише після з'ясування топографічної локалізації городищ. Її слід розглядати як атрибут, конкретизуючи деталь кожного типу, виділеного за умовами топографічного розташування» [Кучера, 1999, с. 19, прим. 1]. З іншого боку, безперечно, що при розгляді планування городищ, розташованих на рівній місцевості без використання повною мірою захисних властивостей рельєфу, можна простежити норми оборонного будівництва і з'ясувати, які форми, представлені укріпленнями, уважалися раціональними на тій чи іншій території в ті чи інші історичні періоди [Кучера, 1999, с. 18]. Наприклад, побудова укріплень без максимального використання природних захисних рубежів є суттєвим недоліком і спричиненим серйозними

обставинами заходом, за якого організація оборони в прямокутному або круглому захищеному периметрі, за правилами споруди фортифікаційних споруд, є найбільш виправданим і простим, оптимальним у реалізації способом [Бусмар, 1818, с. 159]. Іншими словами, якщо зводилися городища на місцевості, яка не мала відповідних природних перешкод, які можна було б використовувати повною мірою, то це викликано лише крайньою необхідністю побудови укріплень саме в тому місці й свідчить про дуже важливі стратегічні цілі.

Г.Є. Афанасьєв також висунув думку про створення в салтівській період захисної лінії з городищ четвертого типу як противаги експансії боршевців з півночі [Афанасьєв, 1993, с. 148]. Беручи до уваги найбільш досконалу в порівнянні з іншими типами фортифікаційну архітектуру, дослідник підтримує припущення В.О. Бабенка стосовно участі в будівництві Маяцької фортеці візантійських майстрів [Бабенко В.А., 1914, с. 469-470], поширюючи такий погляд щодо всіх городищ цього типу.

Необхідно відзначити, що не всі дослідники поділяють ці погляди. Зокрема, О.В. Комар та О.В. Сухобоков вважають, що може йтися не про участь візантійських майстрів у їх будівництві, на чому наполягають попередники і що відзначено в писемних джерелах лише для Саркела, а про синтез візантійських і місцевих традицій будівництва. Саме його з успіхом засвоїли й використали пізніше салтівські майстри [Комар, Сухобоков, 2005, с. 223]. Окрім того, ми не маємо жодних наративних свідчень та археологічних матеріалів щодо безпосередньої участі візантійських майстрів у такому масштабному будівництві салтівських лісостепових городищ, а доводи, наведені Г.Є. Афанасьєвим щодо візантійських основ метрологічних характеристик і використаних будівельних матеріалів, не є переконливими: не можна виключити випадкові збіги окремо взятих метрологічних величин, спираючись на такі широкі аналогії (які, крім іншого, лише в географічному відношенні зібрані дослідником з просторів трьох континентів), а будівельні

матеріали вибиралися будівельниками з міркувань наявності й доступності в тому чи іншому місці згідно з практичними навичками, що є звичайним полікультурним фактором (застосування кам'яних блоків і цегли відоме не тільки в межах Візантії, та історія їх використання розпочалася від набагато раніших часів і на різних, почасти далеких один від одного цивілізаційних просторах). До того ж метрологічні величини необхідно розглядати в комплексі, тому що вони мають математичні раціональні та ірраціональні взаємозалежності.

Пізніше Г.Є. Афанасьєв дещо змінює список салтівських лісостепових городищ. Продовжуючи висловлювати сумніви щодо городищ Костомарово та Кабаново, дослідник долучає до списку Усердське, Старосалтівське та Вербівське [Афанасьєв, 1993, с. 124].

З 90-х рр. і до сьогодні вивченням лісостепових городищ салтівської культурно-історичної спільності займалися, головним чином, В.В. Колода (городища Сіверське (Мілове), Вовчанське, Верхньосалтівське, Мохначанське, Коропові Хутори) [Колода, 1987, 1994; 1995; 1996; 1997; 1998; 1999; 2000; 2001; 2004; 2007б], Н.В. Чернігова (Верхньосалтівське городище) [Чернігова, 1997; 1998; 1999; 2000; 2001], В.К. Міхеєв, Ю.В. Буйнов, А.К. Дегтяр (Мілове городище) [Михеев, Колода, 1987; Буйнов, Дегтярь, 1988], А.В. Криганов (Вербівське та Мартівське городища) [Крыганов, 2004], О.Г. Дьяченко, Ю.С. Погорелов і М.І. Семушев (І Белгородське та Яблунівське городища) [Дьяченко, 1995; Дьяченко, Погорелов, Семушев, 1999], а також дослідження низки городищ були здійснені автором (городища Вербівське, Мартівське, Хотомлянське, Кочеток-І, Кочеток-ІІ, Кицівське, Кабанове, Верхньосалтівське, Коропові Хутори, Чугуївське, Пристінське, Старосалтівське, Огурцово-2, Горохуватське, Котковське) [Свистун, 2004; 2005; 2006а; 2007а; 2009; 2010; 2011а, с. 8-14, 27, рис. 13-25, 75-77; 2012а; 2016; Свистун, 2018]. Усі ці новітні дослідження дали змогу значно скорегувати список салтівських лісостепових

городищ, виявити особливості їх будівельної техніки та архітектурних рішень тощо.

Городища салтівського лісостепу з моменту відкриття салтівської культурно-історичної спільності практично відразу потрапили в поле зору дослідників. Найбільший внесок у їх вивчення зробили С.О. Плетньова та Г.Є. Афанасьєв, які археологічно дослідили найвизначніші з цих пам'яток та відкрили і ввели до наукового обігу значну кількість городищ [Афанасьєв, 1987; Плетнева, 2000].

Таким чином, зважаючи на результати більш ніж вікових досліджень, на сьогодні до кола салтівських городищ, розташованих у лісостеповій зоні, упевнено можна віднести 33 пам'ятки. Вони розташовані в долинах річок Сіверський Донець, Оскіл та Тиха Сосна на високих правих берегах безпосередньо вказаних річок або їх приток: 19 – в сіверськодонецькому, 5 – в оскільському та 8 – у тихососнівському мікрорегіонах. Лише одне локально розташоване городище Карабут в межах лісостепу відоме на р. Дон (рис. 1). Та, попри досить тривалу історію досліджень салтівських лісостепових городищ, залишилась низка повністю або частково не вирішених проблем:

- 1) не визначене їх соціальне та воєнно-стратегічне призначення;
- 2) не проведено достатньою мірою аналізу архітектоніки оборонних споруд;
- 3) недостатньо з'ясовані принципи розташування та планування фортифікацій;
- 4) не з'ясовані регіональні особливості побудови фортифікацій.

1.2. Методи досліджень фортифікації салтівських лісостепових городищ

У роботі над вивченням фортифікацій салтівських лісостепових городищ використовувалася сукупність методів вивчення матеріалів минулого. На основі

історичного методу, що базується на принципах історизму, стало можливим прослідкувати динаміку створення та конструктивні і планувальні зміни фортифікаційних споруд, що виникали протягом життєдіяльності салтівського населення лісостепу.

Для окреслення територіальних меж нашого дослідження і, у такий спосіб, з'ясування кола пам'яток оборонної архітектури був використаний картографічний метод. До того ж, він допоміг виявити локальні мікрорегіони по басейнах річок у межах лісостепу, у яких концентруються групи салтівських городищ.

Для виявлення особливостей розміщення салтівських лісостепових фортифікацій застосовано історико-топографічний метод, що допомогло встановити взаємозв'язок топографії з застосованими будівельними та планувальними рішеннями, вибором для будівництва безпосередньо місця під облаштування оборони.

Під час роботи над з'ясуванням історії археологічних досліджень салтівських лісостепових городищ та розгляду питань їх історіографії було застосовано системний підхід, що, зокрема, дозволило висвітлити польові дослідження в єдиній системі критеріїв. Також у результаті цієї роботи були виділені етапи археологічного вивчення фортифікацій означеного регіону. Окрім цього, було здійснено узагальнення результатів, отриманих науковцями в різні роки.

Під час аналізу решток планувальних і будівельних елементів городищ застосовувався, у першу чергу, статистичний метод, що дозволило провести обробку здобутих польових матеріалів. Три головні етапи під час цієї роботи містили: статистичне спостереження; зведення накопиченого матеріалу до таблиць; аналіз за різними показниками зі встановленням у результаті тих чи інших статистичних показників. Отриманні статистичні дані були впорядковані за допомогою формально-типологічного методу, що дозволило виявити схожі, характерні риси у плануванні, застосованих будівельних матеріалах та

прийомах оборонних споруд, метрологічні особливості, а також простежено поширення тих чи інших показників на теренах салтівського лісостепу.

За допомогою методу інтерпретації залишки оборонних споруд були розподілені на елементи фортифікації: стіни, вали, надвалові конструкції, рови, ворітні отвори тощо. Для виявлення спільних та особливих рис тих чи інших фортифікаційних елементів був задіяний порівняльний метод, що надало можливість виявити спільні та регіональні особливості військової архітектури.

Важливим під час вивчення археологічних решток фортифікаційних споруд є стратиграфічний метод, без якого неможливо проаналізувати послідовність ґрунтових відкладень та інтерпретувати рештки людської життєдіяльності (окремі речі та їх фрагменти, конструкції споруд та їх рештки). Це дозволило провести відносне датування та відділити салтівські будівельні періоди від більш ранніх чи пізніших у межах часу формування археологічних пам'яток. У цьому зв'язку не меншу важливість мали і планіграфічні спостереження за взаєморозташуванням елементів фортифікації між собою та відносно інших об'єктів як археологічного, так і топографічного характерів.

Застосування методу моделювання дозволило здійснити теоретичну наукову реконструкцію архітектурних форм оборонних споруд і з'ясувати послідовність їх побудови. При цьому бралися до уваги дані, які були отримані в результаті стратиграфічних та планіграфічних спостережень під час проведення розкопок, а також досвід попередніх реконструкторських побудов, що проводились археологами та істориками військової архітектури.

Під час оцінювання можливості створення тих чи інших будівельних конструкцій та доцільності їх використання в певному природному середовищі була досліджена сировинна база та природні умови, у яких проживало салтівське населення лісостепу. З цією метою були залучені результати сучасних міждисциплінарних досліджень, проведених на салтівських пам'ятках та в цілому щодо відповідного потенціалу регіону, у яких вони розміщені.

У процесі роботи над даною темою застосовувався комплексний метод дослідження, заснований на аналізі існуючої літератури, архівних матеріалів, результатів польових досліджень. Значною мірою використовувалися натурні обстеження збережених оборонних споруд (перш за все, у межах України), зіставлення отриманих даних з наявними архівними матеріалами. Проводилися виїзди на об'єкти дослідження, фотофіксація збережених споруд і їх фрагментів, оцінювання застосованого будівельного матеріалу та природного середовища в цілому. Також дисертантом проводилися розвідки на місцевості з фіксацією раніше невідомих пам'яток і розкопки низки городищ з метою виявлення конструктивних особливостей оборонних споруд.

У ході робіт щодо досліджень фортифікацій салтівських лісостепових городищ визначилася методика їх польового вивчення. Для отримання відомостей про конструктивні особливості оборонних споруд (валів, ровів, ескарпів тощо) робилися поперечні розрізи за допомогою траншей. У випадках, що дозволяли вивчити суміжні лінії оборони, їх дослідження проводились суцільною траншеєю. Ширина таких траншей в основному становила 1 м завдовжки 6-62 м. Поперечний розріз оборонних споруд є найбільш інформативним і виправданим, що дозволяє майже у всіх випадках визначити не тільки первісну ширину фортифікаційних елементів (ровів, валів, ескарпів тощо), але й застосувати метод обчислення їх зразкової висоти. Саме цей метод, наприклад, був з успіхом використаний М.П. Кучерою під час вивчення Змієвих валів [Кучера, 1987].

За необхідності у місцях виявлення конструктивів закладалися розкопи з метою розчищення залишків споруд. Окрім того, виправдала себе методика, запропонована В.С. Фльоровим, яка передбачає вивчення оборонних споруд, зведених із застосуванням каміння та цегли, згідно з якою здійснювалося сумісне використання поперечної траншеї та горизонтальної розчистки залишків конструкцій в розкопі [Флеров, 1994а].

Сучасні розміри, форма валів, ровів, ескарів та інших конструктивних елементів оборонних споруд фіксувалися шляхом нівелювання поверхні і складання графічних профілів.

Не слід забувати, що вивчення архітектурних пам'яток, до яких належать і оборонні споруди городищ, перебуває на стику між археологією і мистецтвознавством. У всякому разі дослідження та реставрація стародавніх архітектурних споруд не обходяться без спеціальних археологічних розкопок. Це стосується як доволі добре збережених конструкцій, так і поруйнованих, від яких при розкопках знаходять одні фундаменти і нижні ряди кладок [Мартынов, Шер, 1989, с. 10-11].

Також під час аналізу наявного археологічного матеріалу в обов'язковому порядку залишки оборонних споруд розглядалися у співвідношенні з будівельним матеріалом та іншими супутніми аспектами будівництва, що допомагало робити більш зважені висновки щодо формотворної складової військової архітектури, шляхів вирішення конкретних завдань оборони в конкретних умовах. На важливість такого комплексного підходу в дослідженні архітектури, у тому числі й оборонної, звертав увагу ще 60 років тому Н.Н. Воронін [1954, с. 43-45].

Досліджені дисертантом фортифікації являють собою лише руїни, залишки споруд. Дуже важливим є ретельне і правильне обмірювання цих решток та детальне вивчення їх положення відносно культурних відкладень. І цей етап є основним у дослідженні тієї чи іншої пам'ятки. Від ретельності фіксації решток у натурі залежить якісний коефіцієнт реконструкції та наукових висновків, що і є основним завданням дослідження [Воронин, 1954, с. 71]. Але слід також пам'ятати, що коефіцієнт реконструкції, тобто достовірності, практично ніколи не сягає показника 1:1, тобто ідеалу (коефіцієнт, рівний 1 в системі, розробленій для оцінювання античної архітектури Північного Причорномор'я, відображає абсолютну достовірність, тобто натуру) [Крыжицкий, 1993, с. 29-31]. До такого показника слід прагнути,

залучаючи всі можливі методики. Це наочно показано дослідженнями архітектурних пам'яток, проведеними С.Д. Крижицьким, який, зокрема, зауважив на важливості високого історико-архітектурного рівня дослідження [Крыжицкий, 1993, с. 12, прим. 29-31]. Принципи оцінювання достовірності реконструкції об'ємів і планів споруд цієї методики можуть бути застосовані й на пам'ятках інших культур, історичних періодів і регіонів, їх потрібно мати на увазі під час обробітку матеріалів та оцінювання результатів проведеної роботи.

Застосування перелічених вище методів, які тісно пов'язані між собою, дозволило досягнути поставленої мети дослідження. Опрацьовані за їх допомогою дані щодо решток воєнної архітектури салтівської культурно-історичної спільності дозволили створити уявлення про форми оборони лісостепових городищ, реконструювати процес їх будівництва, визначити застосовану сировинну базу й реконструювати будівельні прийоми.

РОЗДІЛ II

ТИПОЛОГІЯ ГОРОДИЩ У ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ПРИНЦИПІВ РОЗМІЩЕННЯ НА МІСЦЕВОСТІ ТА ПЛАНУВАННЯ

2.1. Планувальні та хорологічні особливості городищ

Серед характеристик фортифікації важлива роль відводиться їх планувальним особливостям, які, зазвичай, тісно пов'язані з місцевим ландшафтом та воєнно-стратегічними завданнями, покладеними на той чи інший об'єкт. З огляду на це вивчення означених питань необхідно проводити в поєднанні, урахуваючи невідривний вплив одного фактора на інший. Перш за все, слід звернути увагу на відмінності планування оборонних споруд лісостепових салтівських городищ. Низка їх, переважно в тихососнівському мікрорегіоні, має підпрямокутне або трапецієподібне планування. У сіверськодонецькому до таких можна впевнено віднести І Белгородське, Кабаново та Вербівське. Окремі городища в сіверськодонецькому мікрорегіоні (Вовчанське, Кочеток-II, Мартівське, Котковське) мають округле планування цитаделей. Г.Є. Афанасьєв пояснює прямокутне планування візантійськими принципами побудови фортифікацій [Афанасьєв, 1987, с. 140-142; 1993, с. 136-141]. На нашу думку, такий вплив якщо й наявний, то може бути щонайбільше опосередкованим через загальноприйняті позакультурні принципи і правила побудови оборони, які почасти мають більш давні корені й стали загальноприйнятими на великих територіях Євразійського континенту та півночі Африки, яка також входила до означеної зони цивілізаційного впливу. Прямокутне планування, згідно з уявленнями, поширеними на Сході, свідчить про їх бойову готовність і певну демонстрацію войовничості як чинника залякування. Наприклад, Аме Ліг, легендарний засновник тибетського

королівства Мустанг, побудував свій перший форт Кечер-дзонг квадратним за планом, але незабаром був вимушений його перебудувати у формі кола внаслідок того, що сусіди почали сприймати гострі кути фортеці, повернені в їх бік, як прояв загрози. Перший тибетський буддійський монастир Сам'є також був обнесений стінами по колу. Аналізуючи відомості відносно символіки в архітектурі кочовиків, дослідник з питань кочових суспільств Азії В.Н. Ткачов приходиться до висновку, що огорожа у вигляді кола є, з одного боку, символом захисту об'єкта, який розміщується всередині. З іншого боку – завіренням у повазі чужого суверенітету [Ткачев, 1985].

Таким чином, на основі планування споруд у формі прямокутника чи трапеції витоки салтівської фортифікації лісостепу неможливо пов'язувати безпосередньо з візантійською будівельною технікою і, тим більш, стверджувати про безпосередню участь візантійських будівельників у їх створенні. Аналогічної думки стосовно останнього дотримуються О.В. Комар та О.В. Сухобоков [Комар, Сухобоков, 2005, с. 223].

На сьогодні питання щодо витоків архітектури салтівських городищ та подальшого її поширення на теренах Східної Європи залишається досить дискусійним. Окремі спроби простежити вплив салтівської фортифікації на сусідні регіони робилися, зокрема, такими дослідниками, як А.М. Губайдуллин та Ю.Ю. Моргунов.

Перший із них, досліджуючи фортифікацію Волзької Булгарії, убачає за такий вплив наявність білокам'яних укріплень Казані та Слабузького («Чортова») городища. Дослідник вважає їх унікальним явищем для Булгарської держави і аналогіями стіни з кам'яних блоків, які були збудовані за двопанцирною безфундаментною технологією у Верхньосалтівському і Маяцькому городищах лісостепу, а також стіни Сугдеї, Лагерної Балки, Сюйренської фортеці, городища Киз-Кермен та ін. [Губайдуллин, 2002, с. 16]. Але, як з'ясовано за результатами розкопок, що проводились у Верхньосалтівському городищі, його оборонні споруди не являли собою саме

стін, яких за весь час досліджень жодного разу віднайдено не було. Натомість наявні вали з підтримуючими їх схили кам'яними та цегельними кладками. Поверх таких валів були влаштовані бруствери для захисту вояків та валганги. Такі ж за конструкцією оборонні споруди зафіксовані як вище, так і нижче за течією річки Сіверський Донець відносно Верхньосалтівського городища і є, таким чином, типовими для цього мікрорегіону. Безпосередньо техніка безфундаментної двопанцерної кладки мала широке поширення від Китаю (напр., Велика китайська стіна династій Хань та Мін) [Turnbull, 2007, p. 20; Ловелл, 2008, с. 51, 78-81, 277; Лучкова, Задвернюк, 2012, с. 29; La Pierre, 2017, p. 26-30] до Західної Європи і має досить давню традицію (напр., її широко використовували ще в античних державах Північного Причорномор'я та в древньому Римі), причому, цей будівельний прийом застосовувався не лише в конструкціях стін, але й валів [Всеобщая история архитектуры в 12 томах, 1970, с. 421, 491, 508-509; Новиченков, Новиченкова, 2002, с. 33, прим. 13]. Зв'язок архітектури салтівських оборонних споруд і Волзької Булгарії можливий, але вказаний чинник не може бути переконливим фактором такого впливу.

Ю.Ю. Моргунов, у свою чергу, убачав аналогії з салтівською фортифікацією на давньоруських городищах, які мають багаторядні лінії напільних укріплень. Дослідник висловлює сумніви щодо приналежності допоміжних ліній оборони до давньоруської фортифікації XI–XIII ст., зокрема на пам'ятках Посулля через те, що вони були зведені на багат шарових пам'ятках. Це твердження абсолютно гіпотетичне і без археологічних досліджень самих ліній не може бути ні доведеним, ні спростованим. Дійсно, як зауважував Ю.Ю. Моргунов, багаторядна система оборони, а також ескарпування схилів є досить поширеними явищами як на салтівських мисових городищах, так і на укріпленнях Волзької Булгарії, а салтівські оборонні споруди почасти також розміщувались на залишках городищ більш ранніх історичних періодів [Моргунов, 2009, с. 163-164, 169-170]. Але це обумовлено насамперед, як показано нами вище, необхідністю контролю шляхів, які

існували протягом тривалого часу, і умовами, які диктувалися рельєфом місцевості. Було б необачливим не використати природні перепони поперечними багаторядними лініями оборони та частково їх поліпшити шляхом ескарпування. І хоча С.О. Плетньова вважала такі оборонні споруди типовими для салтівської фортифікації [Плетнева, 1964, с. 28-29], це ще не є доказом їх унікальної винятковості серед інших. Ці принципи організації оборони також є позакультурними факторами і були досить поширеними як у просторі, так і в часі. Аналогічні ж природні умови та вимоги щодо організації оборони приводили до виникнення аналогічних схем вирішення проблеми. Тому вищезначені багаторядність та ескарпування не можуть бути критеріями, на яких базуються гіпотези щодо наслідування архітектурних традицій (у нашому випадку – від салтівських городищ). Вплив салтівського фортифікаційного мистецтва на той чи інший регіон слід шукати в більш виразних факторах: окремих специфічних, притаманних тільки йому, застосованих будівельних прийомах, метрологічній основі тощо. Але такі Ю.Ю. Моргуновим не були наведені, а тому й гіпотетичні побудови цього вченого не мають під собою фактологічного підґрунтя. Сам автор неодноразово вказує на широке поширення такого планування укріплень, посилаючись на досить значний список літератури, зокрема й багаторядно-концентричних систем [Моргунов, 2009, с. 172-173], що не свідчить на користь його ж гіпотези. Як наголошувалося М.П. Кучерою, згідно правил побудови фортифікацій, викладених Бусмаром [Бусмар, 1818, с. 159], на місцевості з недостатніми природними перепонами організація оборони (зокрема, по колу) є найбільш оптимальною і до того ж характеризується найменшою протяжністю фронту [Кучера, 1999, с. 159]. Це може свідчити лише про максимальне використання умов та обставин, за яких такі городища будувалися.

Салтівські лісостепові городища розташовані в основному в басейнах трьох річок: Сіверського Дінця, Осколу та Тихої Сосни, і одне – у басейні Дону.

Тому розглядаємо ці фортифікаційні споруди згідно з мікрорегіонами, у яких вони розташовані (табл. 2, рис. 1).

Городища в долині р. Сіверський Донець локалізовані в межах сучасних Харківської обл. України (17) і Белгородської обл. Росії (2): І Белгородське (Северське), Дмитрівське (Добринське), Огурцово, Вовчанське, Верхньосалтівське (Салтанівське), Старосалтівське, Хотомлянське, Мартівське, Котковське, Кицівське, Кочеток-І, Кочеток-ІІ, Чугуївське, Кабанове (Кабакове, Банове, Старопокровське, Есхар), Мохначанське, Коропові Хутори (Коробові Хутори), Сухогомільшанське (Кам'яне, Комолша), Сіверське (Мілове) і Вербівське (Первомайське).

І Белгородське (Северське) городище (рис. 4) було розташоване на правому березі р. Сіверський Донець (на північно-східній околиці сучасного м. Белгорода – адміністративного центру Белгородської області Росії), займаючи крейдяне плато, обмежене з півночі та півдня ярами, що впадають в річкову долину. Щодо заплави річки висота плато становила 35-40 м. З боку заплави був крутий обрив. Городище на сьогоднішній день повністю знищено.

Фортифікаційні споруди створені в ранньому середньовіччі (салтівська культурно-історична спільність) і в XVI ст. Загальна площа пам'ятки становила бл. 49 га¹. Цитадель² площею 6 га створена в ранньому середньовіччі й перебудовувалася в кін. XVI ст. Вона являла собою прямокутну в плані споруду із замкнутою по периметру лінією оборони. При її побудові в ранньому середньовіччі використовувалися обпалені цеглини. У записках В.Ф. Зуєва, який відвідав городище в 1781 р. [Зуєв, 1787, с. 169-178], згадуються чотири ворітних прорізи по периметру оборони, але на аерофотознімку 40-х рр. XX ст. розрив лінії валів фіксується лише на північній експозиції цитаделі і про

¹ Площі городищ і їх частин наводяться з урахуванням оборонних споруд (валів, ровів, ескарпів та ін.).

² Терміни, що застосовуються до фортифікації, можуть не завжди повною мірою характеризувати ту чи іншу частину або конструктивний елемент городища і часом умовні, тому що в деяких випадках на рівні сьогоднішніх знань ми не можемо в повному обсязі з'ясувати їх функціональне призначення. Для більш зручного сприйняття матеріалу введена єдина система нумерації ліній оборони, згідно з якою відлік ведеться з боку поля, що не завжди узгоджується з нумерацією, відображеною в публікаціях і звітній документації дослідників.

час його спорудження археологічно підтверджених даних немає. Наявні залишки веж в лінії оборони цитаделі належали руській фортеці. Крім цитаделі, городище мало дві напільні лінії оборони, що також використовувалися в XVI–XVII ст. Швидше за все, друга лінія оборони була зведена ще в ранньому середньовіччі, тому що на поверхні її валів був зафіксований шар обпаленої глини, який знаходить аналогії в інших лісостепових салтівських городищах. Таким чином, загальна площа городища в ранньому середньовіччі не перевищувала 23 га.

Суцільний салтівський культурний шар на пам'ятці відсутній, хоча наявні окремі знахідки цієї культури. Крім згаданих вище культурних відкладень, на території городища були знахідки багатоваликової і бондарихінської культур [Засурцев, 1950; Никитин, 1951; 1955; 1956; 1962; Дьяченко, 1995, с. 17-20].

Дмитрівське (Добринське) городище (рис. 5) розташоване в Шебекінському районі Белгородської області Росії. Пам'ятка приурочена до платоподібної вододільної поверхні між крутим схилом долини р. Корочі та схилом балки, яка виходить на південь від городища в долину річки. Городище займає корінний мис правого берега висотою бл. 60 м щодо рівня річки. Фортифікаційні споруди пам'ятки створені в ранньому залізному віці і в ранньому середньовіччі (салтівська культурно-історична спільність). Оборонні споруди скіфського часу склалися з цитаделі, що займає край мису, яка додатково була захищена допоміжними лініями оборони. Таким чином, були утворені три внутрішніх дворища. Цитадель має захисні споруди по всьому периметру оборони й становить площу 1,4 га. Оборона городища з напільного боку складалася з двох подвоєних (суміщених) ліній, улаштованих за системою «рів-вал». Також було ескарповано західний схил мису, який мав, порівняно з іншими, найменшу крутизну.

У ранньому середньовіччі з напільного боку були побудовані дві лінії оборони за системою «рів-вал». Перша (зовнішня) лінія оборони мала один будівельний період, і в її зведенні брало участь лише салтівське населення

Висновок С.О. Плетнєвої про два будівельні періоди цієї лінії оборони слід визнати помилковим.

Друга лінія оборони створена ще за скіфського часу. На користь цього свідчить велика площа, яка бралася під захист. З іншого боку, така захищена площа не була типовою для салтівського періоду в лісостеповій зоні. Одночасно була побудована і третя лінія оборони. У ранньому середньовіччі був досипаний вал на третій лінії оборони, а також зведено бічний вал [Плетнева, 1961; Афанасьєв, 1987, с. 112-113]. Таким чином, із загальної площі городища, що становить 2,1 га, у ранньому середньовіччі використовувалося 0,96 га. З них на цитадель припадає 0,45 га.

До Дмитрівського городища прилягає селище-посад. Навколо пам'ятки утворено «гніздо» поселень [Плетнева, 1962а; 2000, с. 30, рис. 5].

Городище Огурцово (рис. 7) розташоване у Вовчанському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця, навпроти впадіння в нього лівої притоки – р. Вовчої. Пам'ятка загальною площею 8 га займає платоподібне підвищення. Суцільний культурний шар відсутній. Лише окремі знахідки вказують на салтівську приналежність об'єкта [Телегин, Пузаков, Михеев, 1959, с. 4-5, 22; Шрамко Б.А., 1959а, с. 5]. Городище складається з цитаделі підтрапецієподібної в плані форми площею 1,3 га, із заокругленими кутами з північного боку. З цього ж боку вона захищена глибоким ровом. Зі східного боку – рукавом р. Сіверський Донець, який тягнеться на кілька сотень метрів уздовж зміцнення. Зі східного й північного боків цитаделі вал розплився, але все ще добре помітний на сучасній поверхні.

З півдня городище має друге дворище площею 6,7 га, яке, вочевидь, мало захисний рів і вал, на що вказують особливості сучасної топографії місцевості. До теперішнього часу сліди оборонних споруд значною мірою знівельовані, внаслідок чого пам'ятка тривалий час уважалася відкритим поселенням, відомим як Огурцово-2. Але додаткові обстеження довели, що це залишки саме городища.

Вовчанське городище (рис. 8) розташоване в Вовчанському районі Харківської області України на правому березі р. Вовчої – лівої притоки Сіверського Дінця. Пам'ятка займає платоподібну поверхню мису, який височить над заплавою річки на 40-45 м. Мис сполучається з корінним берегом вузьким перешийком. По обидва його боки знаходяться глибокі яри.

Городище загальною площею 4,8 га має три кільцевих лінії оборони (рис. 9), влаштованих за системою «рів-вал», і лише в північно-східній частині зовнішній пояс укріплень переходить в ескарп. Оборонні вали городища мали кам'яні кріпиди і ґрунтову серцевину. У цитаделі – центральній, найбільш захищеній частині площею 0,9 га – культурний шар відсутній.

У загальній системі організації оборони найбільш укріпленим уявляється північний напрямок, звернений до напільного боку. Тут простежено ще дві суміщені лінії, збудовані за системою «рів-вал». Ворітний проріз фіксується в першій напільній лінії [Бабенко В.А., 1905; Ляпушкин, 1961, с. 200-201; Евстропов, 1958, с. 204; Плетнева, 1967, с. 34-35; Колода, 1995а, с. 2-15; 1995б; 1996; 2001].

Поблизу Вовчанського городища відомі катакомбний могильник і салтівські селища, які утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5].

Верхньосалтівське (Салтанівське) городище (рис. 13) розташоване у Вовчанському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка займає останцеподібне підвищення, яке підноситься над заплавою річки на 20 м. Городище загальною площею 6 га складається з цитаделі та двох додаткових ліній оборони, створених за системою «рів-вал» (рис. 14).

На сьогодні східна частина городища підмивається водами штучного водосховища. З південного і північного боків городище облямовують півколом яри, утворюючи сідловину з напільного боку. З північно-західного боку пам'ятки спостерігається невелика височина на тлі значного пониження

навколишнього ландшафту місцевості. Крім практично стрімкого східного краю фортеці, який звернений до заплави річки, досить крутий схил має й північний край плато, звернений до яру. У минулому за своїми характеристиками пологості східний і північний схили були подібними, а сучасна різниця обумовлена ерозійними процесами, що викликані підмивом водами водосховища. На відміну від вище охарактеризованих, відносно пологий схил розташований з південного боку останцеподібної городищенської височини.

З західного та північного боків до городища примикає велике селище. Знахідки салтівської кераміки відзначалися також на затопленій у наш час Печенізьким водосховищем площі заплави річки на північ від городища.

Цитадель площею 1,5 га була захищена валом з чотирьох боків. Зважаючи на недостатні захисні властивості ландшафту, припускаємо, що дворище, яке примикає з півдня, носило, швидше за все, допоміжний характер. Перша лінія оборони з західного та північного боків розташовувалася впритул до другої і третьої, і загалом вони можуть бути схарактеризовані як суміщені. Лише з півдня перша лінія оборони відходила від інших, утворюючи у верхній частині плато південне дворище і перетворюючи городище, таким чином, на двосекторне.

Друга лінія оборони щодо цитаделі була її допоміжною перепорою для ворога і з усіх боків на близькій відстані оперізувала внутрішню, найбільш захищену, частину городища. З півночі, заходу й півдня друга лінія оборони була влаштована за системою «рів-вал» і мала, як і перша лінія, ґрунтовий характер.

Зі східного боку, зверненого до річкової заплави, оборонні споруди склалися з однієї лінії оборони. У районі розташування цитаделі вони були створені за системою «ескарп-вал». У зоні розташування південного дворища оборонні споруди з боку річки не зафіксовані.

На території прилеглого до городища селища, яке має культурні відкладення салтівського часу і XVII–XVIII ст., наявна ще одна лінія оборони, яка збудована за системою «рів-вал». Але її культурно-хронологічна інтерпретація залишається суперечливою. Не можна однозначно заперечувати, що ця лінія оборони виникає ще в ранньому середньовіччі. Та не виключено, що вона слугувала й кордонами Салтівського містечка в XVII–XVIII ст.

Незважаючи на цілеспрямовані пошуки дослідників, залишків веж на фортифікаційних спорудах салтівського часу виявлено не було.

В'їзд в городище зафіксований у південній частині західної лінії оборони цитаделі, зверненої до сусіднього селища.

Грунтові вали цитаделі, на відміну від оборонних споруд інших оборонних ліній, були споруджені з використанням каменю в якості крепід.

Культурні відкладення салтівської культурно-історичної спільності в городищі незначні, хоча і виявлені залишки окремих будівель, призначення яких є суперечливим [Семенов-Зусер, 1948, с. 10-13; Ветштейн, 1961; Іченська, 1980; Чернігова, 1999; Чернигова, 1999; 2000; 2001; Колода, Чернигова, 1998].

У безпосередній близькості від Верхньосалтівського городища, окрім прилеглого, зафіксовано низку інших селищ, а також катакомбні і ямні могильники, які утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5].

Старосалтівське городище (рис. 25) розташоване у Вовчанському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Східна частина пам'ятки підмивається водами Печенізького водосховища. Останцеподібне підвищення висотою щодо заплави річки бл. 50 м займає округла в плані цитадель. Її площа становить 1,33 га. Оборонні споруди з північного боку влаштовані за системою «рів-вал». Тут же фіксується в'їзд, який підходить до укріплень вузьким пологим гребенем. З інших боків оборонні споруди влаштовані за системою «ескарп-вал». На ескарпі розташований невеликий ровик. Вал з усіх боків ґрунтовий з кам'яними

крепідами. З північно-західного й південно-західного боків до цитаделі також підходять пологі гребені. Напроти останнього з них у валах існує розрив-в'їзд. Можливо, такий же ворітний отвір існував і напроти північно-східного гребеня, але це місце лінії оборони пошкоджено військовим бліндажем часів Другої світової війни. Із західного боку простір між глибокими ярами, що впадають в заплаву Сіверського Дінця, замикає рів першої (зовнішньої) лінії оборони, біля якого вал не простежується. У центральній частині цієї перепони фіксується проїзд-перемичка.

Культурний шар на пам'ятці загальною площею бл. 25 га відсутній [Бородулин, 1976, с. 13-14, табл. XXIV.1; Михеев, 1985, с. 5-6, 111, рис. 2,1].

Поряд із городищем розташовані салтівські селища та катакомбний могильник, які утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5].

Хотомлянське городище (рис. 26) розташоване у Вовчанському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 7 га займає корінний мис витягнутої підтрикутної форми висотою бл. 50 м щодо заплави річки. Оборонні споруди городища складаються з трьох ліній оборони типу «рів-вал», які відрізають майданчик мису від поля. З північного боку вали та рови впираються в крутий схил мису, тоді як із півдня вони спускаються по більш пологому схилу, поступово зменшуючись і, зрештою, нівелюючись щодо сучасної поверхні.

Захисні споруди другої оборонної лінії більш вигнуті щодо лінії північ-південь. З північного боку рів переходить у ескарп. Ці захисні споруди мають воротні отвори, які знаходяться на одній осі. Третя захисна лінія поєднана з другою, і в ній відсутня ворітна пройма. Вона відгороджує кінець мису, де розташована цитадель загальною площею 1,33 га.

На східній ділянці городища з розміщеною на ній цитаделлю – на стрілці мису – є можливість підходу до городища пологим підйомом з боку річки. Він контролюється розташованим на верхньому майданчику городища поперечним валом.

Культурний шар на пам'ятці не зафіксований [Крыганов, 1987, с. 4, табл. I, IX-X; 1990, с. 8-9; табл. II, XIII-XIV; 2004].

У районі Хотомлянського городища розташовано кілька селищ салтівської культурно-історичної спільності, які утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5].

Мартівське городище (рис. 27) розташоване в Печенізькому районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею бл. 2 га займає корінний мис підтрикутної форми висотою бл. 60 м щодо рівня річкової заплави. Укріплення мають у своєму складі чотири лінії оборони, з яких три – в плані дещо вигнутих назовні. В напільному напрямку вони проходять поперек мисового майданчика від яру до яру, відрізаючи край мису, де була розташована цитадель у вигляді замкнутого овалу в плані площею бл. 0,4 га. Дві крайніх від поля лінії оборони мають ворітні отвори та знаходяться на близькій відстані одна від одної. Третя лінія поперечних оборонних споруд розташована впритул до цитаделі, які разом утворюють суміщений рубіж. У них ворітні прорізи відсутні. Усі лінії оборони влаштовані за системою «рів-вал». Бічні схили мису не мають різко вираженої полицки ескарпування, хоча таке було проведено. Перед східною експозицією мису розташоване валоподібне підвищення, яке, можливо, є викидами землі, що утворилися в результаті проведення ескарпування схилів.

На всіх лініях оборони відмічені окремі рвані камені пісковика та вапняку. Значно більшою насиченістю виходів рваних каменів виділяється цитадель.

Імовірна дорога з городища, яка проходила повз виступ-майданчик на східній експозиції, була розташована по південно-східному краї мису [Крыганов, 2004].

У районі Мартівського городища зосереджено кілька салтівських селищ, що утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5].

Котковське городище (Накаток) (рис. 28) розташоване в Печенізькому районі Харківської області України на плато правого берега Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 1,15 га являє собою дві суміщені лінії оборони, які влаштовані за системою «рів-вал» і в плані утворюють близьку до кола конфігурацію. У конструкціях валів відмічене застосування пісковикового каменю. Внутрішнє дворище загальною площею бл. 0,47 га розділене приблизно навпіл додатковим валом. У напрямку до центральної частини дворища цей вал поступово зменшується і стає майже непомітним на сучасній поверхні [Свистун, 2018].

Кицівське городище (рис. 29) розташоване в Печенізькому районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця, на відстані бл. 1 км вище за течією від впадіння р. Большой Бабки. Пам'ятка займає корінний мис підтрикутної форми заввишки 50-60 м відносно річкової заплави. Загальна площа городища не встановлена, оскільки воно значною мірою зруйноване переплануванням території під штучне засадження хвойним лісом і кар'єром з видобутку піску. Оборонні споруди частково збереглися лише зі східного боку мисового майданчика. Вони проходять по периметру мису і влаштовані за системою «рів-вал». Вал був побудований з використанням каменю. Також простежуються залишки лінії оборони у вигляді розсипу каменів, яка проходить поперек мису. Культурний шар в городищі відсутній [Свистун, 2006а, с. 33, рис. 138-140].

Поруч з городищем знаходяться салтівський кремаційний могильник і селища вздовж лівого берега Большой Бабки, а також поселення на лівому березі Сіверського Дінця [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5; Лаптев, 2010].

Городище Кочеток-І (рис. 30) розташоване в Чугуївському районі Харківської області на правому березі Сіверського Дінця, на відстані бл. 2 км нижче за течією від впадіння р. Большой Бабки. Пам'ятка займає платоподібне підвищення, з обох боків якого в заплаву річки впадають глибокі яри. Висота корінного мису становить 45-50 м відносно річкової заплави. Загальну площу

пам'ятки не встановлено через те, що вона значною мірою зруйнована будівництвом дороги, водоводами та переплануванням під сільськогосподарські потреби. По периметру мису частково збереглося ескарпування.

На відстані 100 м від сучасного краю мису на практично пласкій поверхні (з невеликим ухилом в бік річки) візуально простежуються залишки ґрунтово-кам'яних оборонних споруд. Зберіглася лише невелика їх частина – заокруглений кут цитаделі без слідів вежі з фрагментами східної і південної лінії оборони загальною протяжністю бл. 100 м, улаштованої за системою «рів-вал», при спорудженні якої використовувався рваний і тесаний камінь. У плані цитадель, вірогідно, являла собою чотирикутник. Культурний шар в городищі не зафіксовано [Свистун, 2005а, с. 12-14, табл. 13-16].

На прилеглий території відома низка салтівських селищ, які утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5].

Городище Кочеток-II (рис. 32) розташоване в Чугуївському районі Харківської області України на правобережжі Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 2,8 га займає мис підтрикутної форми заввишки 20-25 м відносно тальвегу яру завдовжки бл. 2 км, який впадає в заплаву Сіверського Дінця. Городище захищено з двох боків глибокими ярами. Тому оборонні споруди обмежуються ескарпами, які на цих ділянках переходять з напільного боку в рів. Усього городище має три поперечних суміщених лінії оборони з боку поля і дві суміщені кругові лінії в центрі внутрішнього дворища. Зовнішні лінії типу «рів-вал» вигнуті підковоподібно щодо загального плану пам'ятки в напільний бік. Найбільш масивною з усіх п'яти є третя оборонна лінія. Потужність внутрішніх кільцевих ліній оборони цитаделі площею 0,58 га незначна.

На всіх п'яти лініях оборони влаштовані ворітні отвори, які знаходяться на одній осі й ведуть з напільного боку через центр фортифікацій у напрямку краю мису, де розташований відносно пологий спуск до яру.

Будівельні особливості та етапи будівництва оборонних споруд залишаються в цілому нез'ясованими. Можна лише відзначити, що поверх внутрішнього валу з трьох напільних підковоподібних ліній оборони місцями помітні на поверхні обвуглені колоди і рвані камені пісковика. На невеликому валі, що розташований на терасі з боку яру і контролював проникнення в городище, відмічена наявність обпаленої цегли.

В городищі є культурні відкладення скіфського часу і салтівської культурно-історичної спільності [Свистун, 2005а, с. 16-18, рис. 43-49].

Поруч з городищем знаходяться салтівське селище та кремаційний могильник [Свистун, 2009, с. 84-90, рис. 316].

Чугуївське городище (рис. 33) розташоване в історичному центрі міста Чугуєва Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка займає мисовий майданчик площею бл. 14 га в північно-східній частині останцеподібного підвищення, яке з західного боку відокремлене від основного масиву глибоким яром, що впадає в заплаву р. Чугівки. Східний край городищенського мису звернений до заплави р. Сіверський Донець, північний – до притоки Сіверського Дінця р. Чугівки. У південній частині городищенський мис має слабо виражену сідловину. Височина має загальне зниження в північному напрямку. Висота мисового майданчика становить 30-37 м (від північного краю до сідловини) щодо рівня заплави Сіверського Дінця.

Пам'ятка (рис. 34-35) значною мірою зруйнована сучасним містом. Площа цитаделі, так само як і конфігурація в плані, не встановлені. На користь її правильної геометричної конфігурації свідчить лише фіксація одного з кутів. Слід також звернути увагу на відсутність вежі на дослідженому куті цитаделі. Вали останньої споруджувалися з використанням рваного й тесаного каменю, поверх якого розміщувався бруствер з обпаленої цегли.

По краю мисового майданчика проходила, вочевидь, зовнішня лінія оборони. Залишки ескарпів зі східного боку городища свідчать про укріплення за ранньосередньовічної доби всієї експозиції з боку заплави річки – від

північно-східного кута, включаючи знівельований в наш час виступ у південному напрямку. З огляду на рельєф місцевості, його захисні характеристики, можливий в'їзд в городище розташовувався з північно-східного боку, чим забезпечувався вихід до річки пологим спуском, знесеним у др. пол. ХХ ст. Чи існував прохід в оборонних спорудах городища з півдня, з боку поля, на прилегле до нього селище, залишається невідомим.

В городищі є відкладення салтівської культурно-історичної спільності і XVII–XVIII ст.

Крім прилеглого до городища великого селища, салтівські поселення розташовані на сусідніх висотах, а також на лівому березі Сіверського Дінця, утворюючи «гніздо» поселень [Бабенко Л.И., 1996; Шрамко І.Б., Голубева, Задніков, Окатенко, Пеляшенко, 2007, с. 67-68, рис. 357-366].

Кабанове (Кабакове, Баново, Старопокровське, Есхар) городище (рис. 43) розташоване в Чугуївському районі Харківської області України на правому березі правої притоки Сіверського Дінця р. Уди, на відстані 2-х км від гирла. Пам'ятка, частково знищена антропогенним фактором, загальною площею не менше 10-12 га (у межах збереженої частини, яка становить, на нашу думку, бл. 50-70% від первісної площі) займає платоподібне підвищення заввишки 20-25 м відносно заплави річки. Городищенська височина має ухил у бік річки.

Цитадель площею не менше 2 га (у межах збереженої частини, яка становить, на нашу думку, бл. 90% від первісної площі) у плані має конфігурацію трапеції. Довжина західного боку становить 93 м, а північний простежений на відстані, яка дорівнює 194 м. Виходячи з векторів спрямованості північної та південної ліній оборони цитаделі, східний бік укріплень за зовнішнім абрисом повинен був складати в довжину бл. 100 м. Грунтові вали цитаделі були споруджені з використанням в якості крепід рваного каменю. Поверх валу був розміщений керамічний бруствер.

З боку річки майданчик городища ескарповано. Біля ескарпу був насипаний невеликий вал. З боку поля ескарп переходив у рів. Крім цитаделі, з

боку поля були в наявності дві оборонні лінії, споруджені за системою «рів-вал». Між першою і другою лініями утворювалося дворище, а друга лінія була розташована впритул до цитаделі, утворюючи, таким чином, суміщену з її оборонними спорудами захисну перешкоду.

Культурний шар в городищі відсутній, але на поверхні наявні салтівські артефакти [Плетнева, 1957, с. 10; 1967, с. 33; Шрамко Б.А., 1959а, с. 10, табл. IV, 29].

Поблизу городища розташовуються салтівські селища та кремаційні могильники, які утворюють «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5; Шрамко І.Б., Голубєва, Задніков, Окатенко, Пеляшенко, 2007, с. 68, рис. 372-373].

Мохначанське городище (рис. 47) розташоване в Зміївському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 17,9 га займає корінний мис висотою бл. 45-50 м відносно заплави річки.

Лінія оборони по периметру мису зведена за системою «ескарп-вал». Також є п'ять різночасових поперечних ліній оборони, які представлені системами «рів-вал». На всіх ділянках оборони максимально використано рельєф місцевості. На сьогодні виявлено споруди трьох будівельних періодів: скіфського, салтівського та роменського. У скіфський час виникає лінія оборони по периметру мисового майданчика. У салтівський період були використані рови, вали і ескарпи скіфського часу, які зазнали перебудови. Зокрема, у конструкції валів було використане тесане і рване каміння, на якому були споруджені кам'яні надбудови-бруствери. Додатково була влаштована поперечна лінія оборони (також з використанням каменю) з дерев'яною закладною конструкцією по верху. Таким чином, у ранньому середньовіччі городище складалося з двох дворощ – південного та північного площами 5,8 га та 12,1 га відповідно. Вони були огорожені першою і другою поперечними лініями оборони. Нинішнього проїзду, що з'єднує обидва дворища, у ранньому

середньовіччі не існувало. В'їзд на південне дворище здійснювався з боку стрілки мису, який був захищений укріпленнями, які супроводжували проїзд.

На пам'ятці є незначний культурний шар салтівської культурно-історичної спільності. Відомо кілька житлових і господарських будівель зазначеного періоду [Ляпушкин, 1961, с. 90; Шрамко Б.А., 1953; Плетнева, 1954; Колода, 2000а; 2000б; 2007б; Колода, Лисецкий, Чендев, 2004; Чендев, Колода, 2004; Чендев, 2008, с. 72-74].

Сіверяни (роменська культура) зробили свій внесок в організацію оборони городища.

Навколо Мохначанського городища виявлено близько півтора десятка селищ, які складають «гніздо» поселень [Плетнева, 2000, с. 30, рис. 5; Колода, 2002, с. 24-26; 2007б, с. 12].

Городище Коропові Хутори (Коробові Хутори) (рис. 55-56) розташоване в Зміївському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 5,4 га займає останцеподібне підвищення заввишки бл. 60 м щодо заплави річки.

В городищі можна виділити скіфський, салтівський та, можливо, роменський будівельні періоди.

Внутрішня, захищена, площа городища на поверхні плато становить 1,5 га. З внутрішнім поясом валів цитадель займає 2,6 га. Вона має в плані форму, що наближена до трапеції з заокругленими кутами. Внутрішня лінія оборони городища була влаштована за системою «рів-вал», мала ґрунтово-керамічний характер³ в основі з кам'яними крєпідами, поверх чого розміщувався дерев'яний частокіл. Вона проходила по периметру верхнього майданчика і мала на кутах ґрунтові виступи, улаштовані трохи нижче рівня проходження валів, перебуваючи, таким чином, на рівні підосви оборонних споруд. Швидше за все, їх слід інтерпретувати як місця для розміщення веж. До

³ Слід зазначити, що керамічний будівельний матеріал городища Коропові Хутори у вигляді аморфних грудок сильно обпаленої глини не відомий на інших салтівських пам'ятках як степового, так і лісостепового варіантів.

того ж ці майданчики були висунуті за периметр валів, чим забезпечувалася можливість обстрілу вздовж фронту. До речі, такі ж майданчики фіксуються на краях середньої та зовнішньої ліній оборони, розташованих із західного боку городища. Також, можливо, залишками башти слід уважати округлу височину, винесену далеко за межі основного периметра біля південно-західного кута фортеці і сполучену з нею валообразним піднесенням. Судити про конструкції веж важко через те, що їх майданчики залишаються недослідженими. Але з високим ступенем ймовірності можна стверджувати, що вони були виготовлені з дерева. Звертає на себе увагу та обставина, що фортифікації цитаделі (верхнього майданчика) сплановані у звичайній традиції для салтівських лісостепових городищ. Баштові майданчики, швидше за все, були добудовані на певному етапі функціонування городища таким чином, щоб у цілому не порушити вже наявні оборонні споруди.

З боку заплави Сіверського Дінця в наш час оборонні споруди не простежуються. Можливо, що це є результатом ерозії ґрунту. Але також не виключено, що на цій ділянці вони являли собою якусь легку перешкоду у вигляді дерев'яної стіни. По схилу з обох флангів цю ділянку прикривають невисокі вали.

З північного боку, біля в'їзду в городище, є укріплений майданчик. Він розташований нижче внутрішнього дворища. Передгороддя на шляху до цитаделі утворено ґрунтовим валом на північній частині городища.

З південного боку цитадель прикриває широкий рів, улаштований на уступі крутого схилу.

Із західного боку цитадель укріплена двома додатковими ґрунтовими лініями укріплень, улаштованими за системою «рів-вал», які були зведені ще за скіфського часу і перебудовувалися салтівським населенням [Фукс, 1930, с. 104-105; Шрамко Б.А., 1954, с. 13-20; 1970, с. 18-25; Ляпушкин, 1961, с. 79-80, рис. 26; Михеев, 1998; 1999; Колода, Чендев, 2010–2011; Чендев, Колода, 2012].

До городища примикає велике за площею селище [Колода, Горбаненко, 2012, с. 119-120].

Сухогомільшанське (Кам'яне, Комолша) городище (рис. 62) розташоване в Зміївському районі Харківської області України на правому березі р. Сухої Гомольші – притоки Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 2,7 га займає вузький корінний мис висотою 20-30 м відносно заплави річки, який захищений з двох боків ярами. Городище складається з двох секторів-дворищ: площу 2,15 га мало північне дворище і 0,55 га – південне.

Оборонні споруди зведені по периметру мису. Поперечні лінії оборони були розташовані в місці вузького перешийка, що з'єднує мис з напільним боком, і на внутрішньому майданчику. Укріплення були влаштовані за системою «рів-вал». Перша лінія мала проїзд у центральній частині. Друга лінія поєднана з третьою.

Слід зазначити, що залишки оборонних споруд з кам'яними крепідами В.К. Міхеєв уважав стінами. Але характер кам'яних кладок, їх фізичні властивості не дають жодних підстав для такого твердження. Тому найбільш вірогідним є те, що оборонні споруди городища в цілому являли собою вали з кам'яними крепідами [Багалеї, 1905, с. 29; Ляпушкин, 1958а, с. 213; Плетнева, 1960, с. 3-20; Міхеєв, 1961, с. 6-7; 1969, с. 2-6, табл. I-III; Міхеєв, 1973, с. 12-13, табл. XVI-XIX].

Крім іншого, на думку Г.Є. Афанасьєва, перший вал з ровом могли бути споруджені або слов'янським, або скіфоїдним населенням [Афанасьєв, 1987, с. 111]. Хоча слід також відзначити, що наявність комплексів і знахідок досалтівського часу на прилеглому до городища селищі не є достатньо вагомою підставою для такого твердження. Хоча, звичайно ж, ця обставина має бути врахована при подальших дослідженнях і аналізі вже отриманих матеріалів.

Поруч з городищем і на невеликій відстані від нього відомі салтівські кремаційні могильники і кілька селищ, що утворюють «гніздо» поселень [Міхеєв, 1969, с. 6-8; Міхев, 1973, с. 12-13].

Мілове (Сіверське) городище (рис. 65) розташоване в Балаклійському районі Харківської області України на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка загальною площею 3,5 га займає правобережний мис висотою 30-45 м відносно заплави. Підвищення, витягнуте зі сходу на захід, утворене руслом річки і балкою зі струмком, які огинають його з півдня, південного заходу і заходу. Зі східного боку мис також обмежений глибокою балкою та невеликою перемичкою сполучається з основним корінним берегом.

Городище має одне дворище площею 1,87 га, яке оточене основним валом зі східного, південного і західного боків. Один додатковий вал розташований із західного боку. З південно-східного боку також розташовані дві додаткові лінії оборони, які відгороджують городище від поля. У цьому ж місці, ближче до східної балки, розташовувався і в'їзд.

В городищі, окрім салтівських, наявні культурні відкладення бондарихінської культури, на яких у ранньосередньовічну добу були побудовані фортифікаційні споруди [Багалея, 1905, с. 32; Ляпушкин, 1961, с. 89; Колода, 1987, с. 15; 2005; Михеев, Колода, 1987, с. 17-28; Буйнов, Дегтярь, 1988, с. 1-7].

Поруч з городищем і на невеликій відстані від нього знаходяться салтівські могильник і селища, які утворюють «гніздо» поселень [Буйнов, Дегтярь, 1988, с. 7-21; Михеев, 1990, с. 45-52].

Вербівське (Первомайське) городище (рис. 67) розташоване в Балаклійському районі Харківської області України. Пам'ятка загальною площею 6 га займає корінний мис правого берега Сіверського Дінця, який височить щодо заплави річки на висоту до 35-40 м. З обох боків він захищений крутими схилами, один з яких (південний) виходить у яр, інший (північний) – до берега річки. По західній стрілці мису проходила вдавнину дорога, яка з'єднувала городище з сусідньою височиною. Друга дорога, починаючись біля межі цитаделі зі східним дворищем, спускалася північним схилом до заплави річки. Цитадель площею 0,5 га має витягнуту трапецієподібну форму. По її

периметру проходили оборонні споруди, у конструкції яких був застосований камінь. Східне дворище площею 5,5 га з північного та південного боків було обнесено ґрунтовим валом, а зі східного боку – відгороджене від плато поперечним ґрунтовим валом, у конструкції якого застосовувалася будівельна кераміка.

Культурний шар на пам'ятці відсутній, але є окремі знахідки фрагментів керамічного посуду бронзової доби, салтівської культурно-історичної спільності й нового часу. Поруч з городищем салтівських пам'яток не виявлено [Шрамко Б.А., 1957, с. 6, рис. IX, 3; Крыганов, 1994, с. 128, табл. III; 1995; 2004, с. 140-141].

Городища в долині р. Оскіл розташовані в межах сучасних Белгородської області Росії (3) і Харківської області України (2). До теперішнього часу виявлено, віднесено до салтівської культурно-історичної спільності й різною мірою досліджені такі пам'ятки (з півночі на південь): Ютанівське, Поміново, Яблунівське, Пристін і Горохуватське. Городища сконцентровані двома групами – у верхній і в нижній частинах течії р. Оскіл. У межах середнього Осколу пам'яток салтівської фортифікації на сьогоднішній день не відомо. Така локалізація свідчить на користь того, що ці городища контролювали місця розташування бродів, бо відомо, що в середній течії Осколу переправи були відсутні [Кусов, 2007, с. 454].

Ютанівське городище (рис. 68) розташоване у Волоконовському районі Белгородської області Росії на правому березі р. Оскіл. Пам'ятка загальною площею бл. 3,5 га⁴ займає високий корінний мис заввишки 45 м щодо заплави річки. Височина утворена обривом берега річки й крутим схилом широкої балки, яка впадає в заплаву. У сукупності ці елементи рельєфу місцевості становлять природні рубежі з трьох боків городища. Мис по периметру верхнього майданчика – на північно-східній і південно-західній експозиціях –

⁴ Г.Є. Афанасьєв визначає площу городища бл. 1 га, маючи на увазі, скоріш за все, внутрішню територію дворища [Афанасьєв, 1987, с. 97].

має ескарповані ділянки. З напільного боку дворище городища площею бл. 1,5 га було захищене двома основними лініями оборони, улаштованими за системою «рів-вал». Першу лінію оборони можна з упевненістю віднести до салтівського часу. Щодо другої лінії оборони датуючих матеріалів при розкопках отримано не було, але факт відсутності досалтівських і постсалтівських матеріалів не дозволяють віднести побудову оборонних споруд городища до різних історичних періодів. Усього з боку поля налічується п'ять суміщених ліній оборони [Плетнева, 1967, с. 32-33; Афанасьєв, 1983б; 1987, с. 96-99, 101].

Г.Є. Афанасьєв припускає можливість двох будівельних періодів у межах салтівської епохи. Тобто, на першому етапі була побудована друга лінія оборони, яка включала в основу валу дерев'яну конструкцію, і до неї, з напільного боку, примикало селище. З метою посилення захисних характеристик городища перед уже зведеною лінією оборони була влаштована ще одна – у бік існуючого поселення [Афанасьєв, 1987, с. 99, 101].

Городище Поміново (Косарєвське) (рис. 70) розташоване у Валуйському районі Белгородської області Росії на правому березі р. Оскіл. Пам'ятка загальною площею 0,5 га займає мис, висота якого в укріпленій частині мисового майданчика становить 50 м щодо заплави річки. З обох боків городище було захищене важкодоступними схилами берега та широкої балки, що впадає в заплаву. Схили по периметру городища були ескарповані. У західній частині городища ескарп місцями переходить у рів. З напільного боку майданчик мису відділений від корінного берега лінією оборони, улаштованою за системою «рів-вал». Паралельно напільній лінії оборони проходить ще один ровик [Афанасьєв, 1987, с. 100-101].

Поблизу городища відомо два салтівських селища. За 500 м від підосви мису з розташованим на ньому городищем на лівому березі Осколу знаходиться багат шарове поселення, на якому переважають матеріали салтівської культури

[Афанасьев, 1987, с. 101]. Ця обставина свідчить на користь того, що городище Поміново входить до «гнізда» салтівських поселень.

Яблунівське городище (рис. 72) розташоване у Валуйському районі Белгородської області Росії на правому березі р. Оскіл. Пам'ятка загальною площею бл. 3,5 га займає високий мис, який полого знижується в широку заплаву річки. Через площу городища проходить сідловина, а укріплена територія складається з нижнього та верхнього майданчиків. Нижній майданчик розмірами 150×50 м розташований на стрілці мису і знаходиться на висоті 45 м щодо заплави річки. На північний захід від нижнього майданчика на окремому мисоподібному узвишші розташований верхній майданчик городища, який з'єднується зі стрількою мису вузькою давньою дорогою. Цей майданчик в плані підквадратний та має приблизні розміри 100×100 м. Щодо заплави річки ця частина городища знаходиться на висоті 65 м. Північний і південний схили верхнього укріплення досить круті. До того ж південний схил частково захищений глибоким яром. Пологий західний схил, у свою чергу, перерізаний ровом. Верхній майданчик має укріплення по периметру. У північно-західному куті, майже стикаючись з напільного лінією оборони, був улаштований рів. У південно-західній частині периметра знаходяться вал і рів. За припущенням дослідників, ця лінія оборони захищала весь південний фас верхнього майданчика городища. Три суміщені лінії оборони з напільного боку, улаштовані за системою «рів-вал», мали в плані дугоподібну форму. В'їзд на верхній майданчик городища знаходився в південно-західному куті захищеного периметра. У цьому місці вал і рів третьої лінії оборони мали відповідно розрив і перемичку. Від в'їзду в городище до заплави річки по схилу мису веде дорога, яка в давнину, швидше за все, не піднімалася вище в'їзду на майданчик. Уздовж цієї дороги були виявлені цілі і розколоті, грубо оббиті пісковикові блоки підпрямокутної форми.

За припущенням дослідників городище могло виникнути ще за скіфського часу, хоча ствердно про це говорити не можна до проведення на пам'ятці археологічних розкопок.

На невеликій відстані від пам'ятки на надзаплавних терасах і в заплаві р. Оскіл в різні роки було виявлено 29 салтівських селищ. Таким чином, Яблунівське городище являло собою центр великого «гнізда» поселень [Дьяченко, Погорелов, Семушев, 1999].

Городище Пристін (рис. 73) розташоване в Куп'янському районі Харківської області України на правому березі р. Оскіл. Пам'ятка загальною площею 7,5 га займає плато заввишки 45-50 м відносно заплави річки. Височина відрізана від напільного боку двома глибокими балками і з'єднана з плато тільки перемичкою завширшки 30 м.

Оборонні споруди були побудовані з використанням тесаного і рваного каменю. Зовнішня лінія оборони, яка влаштована за системою «ескарп-вал», проходить по периметру мису. У центральній частині фіксується укріплена валом і ровом цитадель площею 1,85 га. Вона примикає до південного сектора зовнішнього периметра. У її південно-східному куті фіксується потужний вал круглої в плані форми. Менший за розмірами кільцевий вал розташований у південно-східному куті зовнішньої лінії оборони. У цьому ж місці фіксується вхід в городище з боку заплави річки. Другий вхід розташований в західному секторі пам'ятки. На поверхні, окрім розвалів оборонних споруд, мали місце знахідки нечисленних фрагментів салтівської кераміки. Поблизу городища відома низка салтівських селищ, які утворюють «гніздо» поселень [Либеров, 1955, с. 7; 1961, с. 102; Михеев, 1970, с. 9-10].

Горохуватське городище (Остропілья) (рис. 74) розташоване в Борівському районі Харківської області України на правому березі р. Оскіл. Пам'ятка займає високий корінний мис. У топографічному відношенні укріплення цитаделі знаходяться на краю мису правого берега р. Оскіл, на висоті 17-18 м відносно водної поверхні Краснооскільського водосховища.

Вони займають площу 0,45 га. По периметру внутрішнього дворища проходить лінія ґрунтових валів і ровів, утворюючи в плані трапецію. На південно-західному куті має місце розширення. Можна припустити, що це залишки башти чи розкату (батареї) фортеці, яка існувала на цьому місці в XVII–XVIII ст. У північно-західному секторі дворища є овальне поглиблення, яке також, скоріш за все, слід пов'язувати з новим часом. Проїзди є зі сходу і заходу. Східний отвір утворений, можливо, в останні десятиліття, але не виключено, що це залишки хвіртки до води фортеці XVII–XVIII ст. З цього боку в засміченому поглибленні рову наявні кам'яні брили пісковика різного розміру, відношення яких до пам'ятки не з'ясоване [Сибилев, 1927; Либеров, 1955/20, с. 7; 1961, с. 100].

Трапецієподібну в плані цитадель охоплює лінія оборони за системою «рів-вал», у насипах якої траплялися фрагменти салтівського керамічного посуду [Ляпушкин, 1947, карточка XLVI]. Утворене в такий спосіб дворище становило площу бл. 24 га.

Перша (зовнішня) лінія оборони, проходила, імовірно, трасою ярів, розташованих зовні від другого і третього рубежів оборони. Дуже ймовірно, що це сліди ровів, які з часом перетворилися на ерозійні довгі западини, які поглинули значною мірою вали та інші елементи інженерних споруд, розташованих уздовж них. Якщо прийняти це припущення, то в цьому випадку периметр огороженого майданчика великого за площею городища стає максимально наближеним до даних, наведених Д.І. Багалієм, згідно з якими він складає 1600 сажнів, тобто бл. 3,413 км [Багалей, 1905, с. 69]. Таким чином, велике дворище між другою та першою лініями оборони становить площу бл. 200 га. Загальна площа пам'ятки сягає бл. 230 га. Виходячи з сучасного стану пам'ятки, значно поруйнованої сучасним селом і сільськогосподарською діяльністю на прилеглий території, підтвердження і подальше уточнення планування й характеру використання території городища можливо і необхідно

буде з'ясувати в ході проведення археологічних розкопок, які, безперечно, допоможуть дати відповідь на низку питань, що залишаються без відповіді.

Городища в долині р. Тиха Сосна розташовані в межах сучасних Белгородської (1) і Воронежської (7) областей Росії. На сьогоднішній день виявлено, віднесено до салтівської культурно-історичної спільності та різною мірою досліджено такі пам'ятки (із заходу на схід): Красне, Усердське, Алексєєвське, Колтунівське (Олександрово), Мухоудерівське, Верхньоольшанське, Павлівське і Маяцьке (Дивногірське).

Красне городище (рис. 75) розташоване в Краснянському районі Белгородської області Росії на правому березі р. Тиха Сосна, поблизу її витоків. Пам'ятка площею 0,5 га⁵ розташована на плато, яке здіймається на висоту бл. 30 м щодо заплави річки.

Із заходу і зі сходу від майданчика, на якому розміщено городище, розташовані глибокі природні яри. З південного боку влаштований рів. З північного боку, зверненого до болотистої заплави річки, крутий схил був додатково укріплений дугоподібною в плані лінією оборони, яка влаштована за системою «рів-вал». Викинута з ями земля утворювала вал з боку контрескарпів. Серед укріпленого таким чином майданчика була побудована трапецієподібна в плані цитадель з використанням в конструкції оборонних споруд як сирцевої, так і погано обпаленої цегли. Оборонні споруди Красного городища являють собою, вочевидь, вали з дерев'яними брустверами, хоча К.І. Красильников і Г.Є. Афанасьєв вважають, що вони є цегляними стінами і зона тіні обстрілу не могла виникнути через розташований перед такою стіною глибокий яр. Ухил кладки пояснюється дослідниками руйнуванням стіни [Афанасьєв, Красильников, 2012, с. 206]. Ці аргументи видаються недостатньо переконливими, тому що профілювання фортифікаційних споруд повинно

⁵ Як випливає з опублікованих планів Красного городища [Афанасьєв, 1987, с. 116, рис. 66; 1993, с. 133, рис. 46; Афанасьєв, Красильников, 2012, с. 221, рис. 2-3], мається на увазі, скоріш за все, площа цитаделі без урахування зовнішньої лінії оборони, тобто загальна площа пам'ятки більша зазначеної. Точно її визначити немає можливості через відсутність чітко знятого плану з відображенням зовнішньої лінії оборони.

враховувати загальні вимоги до їх облаштування. Саме ж наявність таких споруд передбачає їх можливе активне подолання противником, за якого усунення зони тіні обстрілу є життєвою необхідністю. Найчастіше цей фактор враховували і при зведенні стін, надаючи їх зовнішньому боку певний кут ухилу всередину фортеці. Це також не узгоджується з тезою, згідно з якою основне навантаження при обороні городищ четвертого типу, за Г.Є. Афанасьєвим, до якого віднесено і Красне городище, покладається на оборонні споруди, а природні фактори відігравали другорядну роль [Афанасьєв, 1987, с. 114; 1993, с. 134].

Культурний шар усередині цитаделі відсутній. До городища з боку поля впритул прилягає велике салтівське селище [Николаенко, 1973; Афанасьєв, 1987, с. 115-118, рис. 66-67; 1993, с. 133-134, рис. 46; Афанасьєв, Красильников, 2012].

Усердське городище розташоване в Острогозькому районі Воронежської області Росії, біля броду через р. Тиха Сосна (на лівому березі), недалеко від гирла р. Усерд (Усердець). На теперішній час зруйноване. План і площа пам'ятки не відомі. В городищі в XVII–XVIII ст. існувала округла в плані фортеця площею бл. 4,5 га [Загоровский, 1969, с. 196-197, рис. 9], але наскільки були використані ранньосередньовічні оборонні споруди, на разі не відомо.

У городища знаходилося салтівське селище [Афанасьєв, 1993, с. 124; Винников, Плетнева, 1998, с. 41].

Алексєєвське городище (рис. 77) розташоване в Алексєєвському районі Белгородської області Росії на правому березі р. Тиха Сосна. Пам'ятка загальною площею 1,2 га займає мисовий майданчик заввишки бл. 20 м щодо заплави річки. З півночі городище захищене крутим схилом берега, із заходу – балкою, яка впадає в заплаву річки. З південного і східного боків був викопаний рів. Городище мало в плані форму, що наближалася до трапеції. Його внутрішній простір розділено лінією оборони. Таким чином, було утворено два дворища – східне і західне площами 0,5 і 0,7 га відповідно.

Оборонні споруди були зведені з використанням обпаленої цегли і пахсових блоків.

Є підстави для припущення, згідно з яким фортечні мури, можливо, були посилені вежами [Афанасьєв, 1987, с. 118].

До городища примикає салтівське селище [Плетнева, 1977, с. 11].

Колтунівське (Олександрово) городище розташоване в Алексєєвському районі Белгородської області Росії на правому березі р. Тиха Сосна, у місці вигину русла. Пам'ятка загальною площею бл. 2,8 га займає плато першої надзаплавної тераси, яка знаходиться вище заплави річки на 7-10 м. З північного боку майданчик городища захищений крутим схилом надзаплавної тераси, з заходу і сходу – двома балками, які впадають в річкову заплаву. Укріплена частина мису має прямокутну в плані форму. З усіх боків городище захищене валом, по кутах якого простежуються невеликі западини, які, можливо, являють собою сліди веж. Внутрішні розміри городища становлять 187×112 м. У центральній частині городища розташований пагорб, який може бути залишками будівлі, зведеної з крейдяних каменів. Оборонні споруди були споруджені з використанням сирцевої цегли і кам'яних блоків.

Поруч з городищем розташоване велике салтівське селище [Плетнева, 1977, с. 10-11; Афанасьєв, 1987, с. 118-119, 121; 2013в].

Муходерівське городище розташоване в Алексєєвському районі Белгородської області Росії на правому березі струмка Руська Матрьона – правої притоки р. Тихої Сосни. Пам'ятка площею бл. 2 га займає високе плато.

Графічний план городища в публікаціях відсутній. Воно має прямокутну в плані форму. Укріплення споруджені з сирцевої цегли.

До городища примикає салтівське селище [Афанасьєв, 1987, с. 121].

Верхньоольшанське городище розташоване в Острогозькому районі Воронежської області Росії на правому березі р. Ольшанки, у місці її впадіння в р. Тиха Сосна. Сильно зруйнована на сьогоднішній день пам'ятка площею бл. 0,9 га займає підвищення, яке височіє над навколишньою місцевістю. З

південного і східного боків городище захищене стрімкими і крутими схилами лівого корінного берега р. Тиха Сосна. Навколо укріплень, що мають у плані форму трапеції, був улаштований рів, у якому посередині західного відрізка була залишена перемичка для в'їзду. Напроти останньої, у західному валу, простежувався ворітний проріз. Оборонні споруди були зведені з використанням рваного і тесаного каменю [Афанасьєв, 1987, с. 121; Флеров, 1994а; Флеров, Флерова, 2012].

Павлівське городище розташоване в Острогозькому районі Воронежської області Росії на правому березі р. Тиха Сосна. Пам'ятка займає мисовий майданчик, витягнутий по лінії південний схід – північний захід. Довжина мису становить 375 м за найбільшої ширини бл. 100 м. Графічний план за публікаціями не відомий. Окрім того, не вказана також точна площа городища. З південно-західного і північно-східного боків мису знаходяться глибокі яри, що впадають в річкову заплаву. Північно-західний схил звернений до заплави. Південно-східна частина мису має штучний зріз, утворюючи вузьку дорогу, яка об'єднує городище з напільним боком. З північного боку мису простяглися два неглибоких яри. С.О. Плетньова припускала, що це могли бути залишки доріг в городище з боку заплави р. Тиха Сосна, якими забезпечувалося постачання води. Оборонні споруди пам'ятки характеризуються як деревно-земляні.

Поблизу городища розташовані чотири салтівських селища. Усі вони розміщені на високих мисах правого берега р. Тихої Сосни і мають з обох боків яри, що впадають в заплаву річки. Таким чином, Павлівське городище входить до «гнізда» салтівських поселень [Плетнева, 1977, с. 7-8].

Маяцьке (Дивногірське) городище (рис. 79-80) розташоване в Ліскінському районі Воронежської області Росії на правому березі Дону, на схід від гирла р. Тиха Сосна. Пам'ятка загальною площею 1,22 га займає частину плато (його західний сектор, висунутий у бік заплави р. Дон мис, біля підніжжя якого, огинаючи височину з двох боків, протікає р. Тиха Сосна). Місцина здіймається на висоту бл. 70 м щодо заправ річок Дон і Тиха Сосна. Городище

має в плані форму трапеції. Круті схили мису були додатково укріплені шляхом ескарпування. З північно-східного боку городище захищає вузький яр, а з південно-західного та південно-східного боків – штучний рів. Зі сходу плато відділене від поля глибоким ярмом із порівняно пологими схилами, за якими на верхній майданчик пролягає дорога. Швидше за все, на думку одного з дослідників городища С.О. Плетнєвої, нею користувалися і в давнину [Плетнева, 1984, с. 9]. При будівництві рову в центральній частині його південно-західного відрізка була залишена перемичка, якою здійснювався проїзд до воріт городища. Перед фортечною стіною була влаштована яма-пастка, вирита напроти ворітного отвору. Дорога, що підходила до нього, мала дерев'яну огорожу. Між краєм яру, який захищав підхід до північно-східної стіни, і безпосередньо самою стіною стояв дерев'яний частокіл-тин.

Стіни городища були побудовані в техніці двопанцирної кладки з тесаних кам'яних блоків. У середині стіни знаходиться дерев'яна конструкція.

До центральної частини південно-східної стіни з внутрішнього боку прибудовано прямокутну кам'яну будівлю.

Результати досліджень у південного кута фортеці дозволили висловити думку, згідно з якою там розташовувалася вежа або вежа-виступ, хоча переконливих свідчень на користь такого твердження, на нашу думку, так і не було отримано.

З городищем сусідить велике салтівське селище [Плетнева, 1984; Афанасьєв, 1984; Василева, 1990; Винников, Плетнева, 1998, с. 136-137, рис. 52; Захарова, 2011, с. 114-118, 120-126].

Городище Карабут на Дону розташоване в Россошанському районі Воронежської області Росії, в 3-х км на південь від с. Нижній Карабут – локально від вище охарактеризованих груп по річках Сіверський Донець, Оскіл і Тиха Сосна. Воно займає вузький корінний мис правого берега р. Дон (на закруті річки) заввишки бл. 80 м щодо заплави. Існує два плани городища, складені С.О. Плетнєвою і Г.Є. Афанасьєвим. Вони дещо відрізняються, по-різному

відображаючи периметр мису, перепад висот і конфігурацію елементів оборонних споруд (рис. 89). Форма мису в плані близька до прямокутника з заокругленими кутами. Загальна площа фортеці становить 1,1 га. Від корінного берега майданчик городища відокремлюють глибокі яри з крутими схилами, на яких місцями (в більш похилих місцях) візуально відмічено ескарпування. Городище має три поперечні лінії оборони. Унаслідок такого планування були утворені три дворища, які складають площі 0,47 га (внутрішнє) і по 0,3 га (середнє і зовнішнє). Перша лінія складається з рову і невеликого валу-викиду в південно-західній частині з боку контрескарпу. Друга лінія оборони складається з рову й невеликого валу-викиду на краю ескарпу. Третя лінія оборони представлена ровом. Залишків валу на зазначеній захисній лінії не простежується.

До городища впритул примикає салтівське селище [Плетнева, 1967, с. 30-32; Афанасьєв, 1987, с. 102-103; 1993, с. 130-131].

2.2. Класифікаційні ознаки фортифікацій

Археологічна класифікація городищ є досить складною і в той же час необхідною для більш поглиблених історичних досліджень. Вона повинна враховувати найбільш суттєві, формальні ознаки. Це, у першу чергу, умови топографічного положення, ступінь залежності планування від природних умов місцевості, особливості планування і структура оборонних споруд, форма в плані тощо [Кучера, 1999, с. 11]. Беручи до уваги зауваження М.П. Кучери щодо недоліків класифікаційної схеми П.А. Раппопорта [Кучера, 1999, с. 11-12], на якій, у свою чергу, базується типологія Г.Є. Афанасьєва щодо салтівських городищ, і погоджуючись в основних положеннях з наведеним М.П. Кучерою принципом класифікації цього виду археологічних пам'яток [Кучера, 1999, с. 13-61], вважаємо підхід останнього дослідника більш прийнятним для застосування до салтівських лісостепових городищ.

Жодна типологія, звичайно, в цьому випадку і на сьогоднішньому етапі вивченості предмета дослідження не може претендувати на остаточне вирішення поставленого завдання. Але, з іншого боку, її оновлення з урахуванням нових даних необхідне і в подальшому буде сприяти процесу пізнання й розуміння кола старожитностей, що розглядаються.

Як було показано вище під час розгляду особливостей фортифікації салтівських лісостепових городищ, останні відрізняються принципами планування, топографічного розміщення й конструкціями оборонних споруд. Основною об'єднавчою рисою цього кола пам'яток є їх стратегічне призначення як пунктів контролю шляхів від небажаного проникнення на територію салтівського лісостепу (розміщення на переправах через водні артерії) і як притулків для населення навколишніх селищ. Не можна не помітити переважання окремих типологічно близьких характеристик городищ в межах окремих мікрорегіонів, окреслених басейнами річок: у тихососнівському – підпрямокутного планування; у сіверськодонецькому і оскільському – більшою мірою використання топографічних особливостей корінних мисів. Але і в межах кожного з мікрорегіонів городища мають свої різновиди та особливості, що дозволяє розділити їх на кілька окремих типів, а всередині останніх – на види і підвиди (табл. 3, рис. 1). Відповідно до такої важливої деталі, як просторова структура оборонних ліній, городища можна розділити на одноструктурні (прості) і багатоструктурні (складні). Прості (тип I), у свою чергу поділяються на два види: мають чотирикутне планування і одне дворище з однією лінією оборони (вид 1А), а також двома і більше суміщеними оборонними лініями (вид 1Б); максимально використовують рельєф місцевості і не мають суміщених ліній оборони (вид 2А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 2Б). Складні (тип II) поділяються на три види: з чотирикутним плануванням цитаделі і не мають суміщених ліній оборони (вид 1А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 1Б); з округлим плануванням цитаделі і не мають суміщених ліній оборони (вид 2А), а також мають суміщені оборонні

лінії (вид 2Б); максимально використовують рельєф місцевості і не мають суміщених ліній оборони (вид 3А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 3Б).

Розглянемо особливості кожного виділеного типологічного варіанту.

Прості городища.

Тип I Вид 1А (ТІВ1А) являє собою найбільш прості згідно з планувальною структурою городища з чотирикутним плануванням: Алексєєвське, Колтунівське, Мухоудерівське, Верхньоольшанське, Маяцьке і, скоріш за все, Усердське. Останнє, хоча й не зберіглося і його ранньосередньовічне планування залишається невідомим, а в XVII–XVIII ст. на його місці була побудована руська фортеця, яка, згідно з поширеною традицією того часу, повинна була використовувати старовинні руїни і, таким чином, відобразити деякою мірою особливості планування ранньосередньовічних укріплень. На опублікованому плані фортеці XVII–XVIII ст. укріплення близькі за формою до кола, але, тим не менш, мають один прямий бік. Під цим планом можна припустити трапецієподібні в плані оборонні споруди раннього середньовіччя. У будь-якому випадку округле планування не типово для даного мікрорегіону і ми схильні реконструювати салтівське Усердське городище як чотирикутне в плані.

Згідно з планувальною структурою до простих належить і Маяцьке городище, яке традиційно вважається однією з особливо презентабельних пам'яток салтівського лісостепу. Внутрішню прямокутну прибудову до східної стіни за своїми характеристиками навряд чи можна кваліфікувати як окремий рубіж оборони.

До цієї ж типологічної групи слід віднести і Алексєєвське городище, відносно якого немає свідчень щодо наявності зовнішньої лінії оборони, а роль внутрішньої перегородки, яка ділить дворище підпрямокутного, невеликого за розміром укріплення, на нашу думку, не може бути підставою для віднесення цієї пам'ятки до типу складних городищ. Можна лише, як і у випадку з

Маяцьким городищем, відмітити виняткову своєрідність внутрішнього планувального рішення Алексеевського городища.

Ця група пам'яток була споруджена з використанням тесаного крейдяного каменю та цегли, а їх оборонні споруди реконструюються як стіни; у декількох випадках є підстави припускати наявність фланкувальних башт, хоча явних доказів того поки не отримано. До того ж, ця група пам'яток локалізується виключно в тихососнівському мікрореєоні. Наведені фактори виділяють її серед інших салтівських лісостепових городищ, відображаючи принципово іншу організацію оборони, яка відрізняється порівняльною слабкістю через недостатнє використання захисних властивостей рельєфу, відсутністю допоміжних оборонних рубежів, що компенсовано геометрично правильним плануванням і організацією можливості фланкувального обстрілу за допомогою веж, якщо припущення щодо їх наявності справдиться. Що стало причиною, яка спонукала до такого фортифікаційного будівництва – недостатність трудових ресурсів або ж розуміння достатності для покладених на них завдань (контроль переправ і т.п.) при відсутності достатньо серйозної небезпеки, – покажуть подальші дослідження.

Тип I Вид 1Б (ТІВ1Б) являє собою найбільш прості, згідно з планувальною структурою, городища з чотирикутним плануванням, але їх оборона містить суміщені лінії. До цієї групи було віднесено лише одне з відомих салтівсько-маяцьких лісостепових городищ – Коропові Хутори. Пам'ятка, як уже було сказано вище, в усіх відношеннях виділяється серед інших салтівських лісостепових городищ – від застосованого будівельного матеріалу у вигляді аморфних грудок пропеченої глини до явної присутності як на основній, так і на допоміжних лініях оборони прибудованих фланкувальних веж. Це єдине городище сіверськодонецького мікрореєону, яке віднесене за своїми характеристиками до першого типу простих городищ з одним дворичем. Наявність допоміжного укріпленого майданчика з боку в'їзду в городище, який знаходиться нижче згідно з топографією, не можна вважати окремим дворичем

[Кучера, 1999, с. 13]. Лінії оборони, що розташовані з боку поля, також не утворюють окремих дворищ і належать до різновиду суміщених. З іншого боку, городище Коропові Хутори за певними ознаками в топографічному розміщенні на останці та конструктивними особливостями (вали з крєпідами і бруствером) подібне до інших городищ свого мікрорегіону.

Тип I Вид 2А (ТІВ2А) являє собою укріплення, які максимально використовують рельєф місцевості і не мають суміщених ліній оборони. Такі ознаки має городище Поміново.

Тип I Вид 2Б (ТІВ2Б) являє собою укріплення, які максимально використовують рельєф місцевості, але мають суміщені лінії оборони. До цього варіанту віднесено Ютанівське городище.

Городища двох описаних вище класифікаційних груп розташовані у верхній течії р. Оскіл і є близькими не лише типологічно, а й регіонально.

Як ми можемо спостерігати, суміщені лінії оборони не характерні для тихососнівського мікрорегіону, а нечисленні прості городища першого типу локалізуються в сіверськодонецькому й оскільському (у верхній течії) мікрорегіонах.

Пам'ятки розглянутого типу в основному локалізуються в басейні Тихої Сосни (66,7%), і лише 22,2% від загальної кількості припадає на басейн Осколу у верхній течії та 11,1% – Сіверського Дінця. У цьому випадку показово зменшення їх частки в західному напрямку, де вони додатково набувають дещо інших, властивих для тих місць рис.

Складні городища.

Тип II Вид 1А (ТІВ1А) являє собою городища з двома і більше дворищами, які мають чотирикутну цитадель і не містять суміщених ліній оборони. До цієї групи віднесені такі пам'ятки: І Белгородське, Огурцово, Старосалтівське, Кочеток-І, Чугуївське, Вербівське, Пристін і Красне. Останнє, що розташоване у верхів'ях Тихої Сосни, хоча і має багато спільних рис з чотирикутними фортифікаціями, які належать до варіанту ТІВ1А, усе ж

принципово відрізняється наявністю зовнішньої лінії оборони й утвореним таким чином другим дворищем. До того ж не виключено, що оборонні споруди цього городища не являли собою стін, про що говорилося вище.

Тип II Вид 1Б (ТІВ1Б) являє собою городища з двома й більше дворищами, чотирикутною цитаделлю і суміщеними лініями оборони. До цього виду віднесені городища Верхньосалтівське, Кабаново і Яблунівське. Перші дві пам'ятки мають суміщені оборонні рубежі на підступах до цитаделі й локалізуються в сіверськодонецьку мікрореєоні, третя – з боку поля; розміщена вона, на відміну від попередніх, у верхній течії Осколу. Таким чином, можливо, ми спостерігаємо регіональні відмінності в організації оборони городищ цього типологічного варіанту. Але не виключено, що така різниця в розміщенні суміщених рубежів є відображенням топографічних відмінностей, тому що в долині Сіверського Дінця зазначені городища розміщені на останці і плато, а в долині Осколу – на мисі.

Тип II Вид 2Б (ТІВ2Б) являє собою городища з двома й більше дворищами, округлою цитаделлю й суміщеними лініями оборони. Такі характеристики мають городища Мартове і Кочеток-II. Крім іншого, ці пам'ятки об'єднує приховане, віддалене від русла прилеглої р. Сіверський Донець розташування.

Тип II Вид 3А (ТІВ3А) являє собою пам'ятки, які максимально використовують рельєф місцевості і не мають суміщених ліній оборони. До цього варіанту належать городища Дмитрівське, Мохначанське, Кицівське, Гороховатське, Павлівське та Карабут.

Тип II Вид 3Б (ТІВ3Б) являє собою пам'ятки, які максимально використовують рельєф місцевості й мають суміщені лінії оборони. Це такі городища, як Хотомлянське, Сухогомільшанське і Сіверське. Укріплення розглянутого типу в основному локалізуються в басейні Сіверського Дінця (73,9%), 13% – Осколу, 8,7% – Тихої Сосни і 4,4% – Дону. У цьому випадку показовим є зменшення їх частки в східному напрямку, де вони, окрім

характерних другому типу ознак, набувають додаткових рис, які властиві й першому типові.

Таким чином, за умови розподілу городищ відповідно до особливостей топографічного розташування і просторового розміщення ліній оборони, ми можемо спостерігати, що найбільш досконаліми в оборонному відношенні (максимальне використання захисних особливостей місцевості і складність організації оборони) є пам'ятки, які розташовані переважно в сіверськодонецькому і оскільському мікрорегіонах. Це, можливо, є відображенням більш складної воєнно-стратегічної обстановки порівняно з тихососнівським мікрорегіоном на певному історичному етапі існування лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності. Крім іншого, прості городища першого типу (28,13%) поступаються в чисельності складним городищам другого типу (71,88%) у 2,56 рази.

Також фіксується зменшення одних ознак і набуття інших з поширенням пам'яток першого типу в західному напрямку і навпаки – пам'яток другого типу в східному напрямку. Умовною точкою дифузії, набуття деякою мірою поліваріантності є, в основному, верхня течія р. Оскіл і прилегла периферія басейнів річок Тихої Сосни та Сіверського Дінця.

Показано, що суміщені лінії оборони характерні, перш за все, для сіверськодонецького та оскільського мікрорегіонів. Городище Коропові Хутори, маючи характеристики першого типу, використовує, імовірно, фортифікації другого типу, пристосовуючи загальну організацію оборони під дещо інші вимоги, пов'язані зі зміною тактики і стратегії. Це може бути свідченням двох хронологічних етапів городищ першого і другого типів, що дуже близькі в часі і на сьогодні не фіксуються археологічно або, швидше за все, частково, тією чи іншою мірою, перекривають відносно часу свого існування один одного. У зв'язку з цим вважаємо за можливе висловити припущення, що городища другого типу виникають дещо раніше городищ першого типу, перш за все тих, які належать до типологічного варіанту ТІВ1А.

2.3. Воєнно-стратегічне значення городищ

Проблема вивчення та спроб визначення воєнно-стратегічної та соціально-політичної ролі салтівських лісостепових городищ, яка, безперечно, пов'язана з визначенням відповідної ролі всього салтівського лісостепу, має досить давню історію. Цьому питанню приділяли увагу багато дослідників, серед яких, перш за все, можна назвати таких, як Д.Т. Березовець [1962; 1965], Б.А. Шрамко [1962], С.О. Плетньова [1967; 1989; 1999, с. 24-64], В.К. Міхеєв [1985; 1986; 1991], Г.Є. Афанасьєв [1987; 1993], К.І. Красильніков [2001], О.О. Тортіка [2006, с. 130-158] та ін.

У зазначеному контексті слід звернути увагу, перш за все, на такі концептуальні побудови дослідників, у яких намагалися визначити місце лісостепових салтівських пам'яток в історії Південно-Східної Європи, призначення їх фортифікацій як таких.

М.І. Артамонову належить одна з перших спроб соціальної інтерпретації городищ, що розглядаються. Грунтуючи свої висновки на відомих йому матеріалах, дослідник уважав, що Правобережне Цимлянське, Верхньосалтівське та Маяцьке городища являють собою замки або двори володарів і на їх внутрішній території знаходились житла і служби володаря або його слуг і дружини. Загалом такі городища були, на його думку, центрами напівфеодальних чи феодальних утворень і побудовані для панування над навколишньою територією, а не для її захисту [Артамонов, 1940, с. 158-159].

Положення щодо замків знайшло своє продовження в працях С.О. Плетньової. За винятком Вовчанського городища, яке, услід за В.О. Бабенком, вона віднесла до святилищ, та Верхньосалтівського, яке вона вважала племінним центром, усі інші городища, на її думку, були замками феодалів. До того ж дослідниця вбачала в салтівському населенні лісостепу своєрідне «козацтво» – авангард, що провадив політику експансії Хозарського каганату щодо західних та північно-західних сусідів [Плетнева, 1989, с. 282;

2005, с. 21]. Заселення аланами прикордоння й використання їх у якості військової сили, на думку дослідниці, було продуманим кроком центральної влади держави [Плетнева, 2000, с. 25]. С.О. Плетньова також вбачала деяку відмінність тихососнівського мікрорегіону від сіверськодонецького та оскільського не тільки в архітектурі городищ, але й у їх призначенні. Вона не підтримує точку зору, згідно з якою тихососнівські укріплення мали за мету стримувати агресію з боку населення боршевської археологічної культури, яку ототожнюють з літописними в'ятичами. Хоча й не виключає у випадку несподіваної загрози ролі городищ для захисту степових просторів, що розташовані південніше, від експансії слов'ян, а також ерзі, черемісів, суварів, волзьких булгар та буртасів. А в оборонних спорудах Красного городища взагалі не вбачала прикордонного укріплення, зважаючи, як на її думку, на їх досить слабкі, «умовні» характеристики. Таким чином, як припускає С.О. Плетньова, серед різноманітних функцій тихососнівських городищ, на них покладалася роль торткулів – дорожніх стоянок для караванів купців. На відміну від інших городищ, Красне прислужувалось виключно в якості караванної стоянки. Порівняно з цегляними фортецями, на думку С.О. Плетньової, білокам'яні городища мікрорегіону ще більш близькі за характеристиками до феодальних замків [Плетнева, 2000, с. 61-63].

У сирцевих укріпленнях тихососновського мікрорегіону С.О. Плетньова вбачала фортеці, що були побудовані за безпосередньої участі чи впливу хозарських будівельників. Це твердження дослідниця аргументувала необхідністю в уряді Хозарського каганату мати на кордоні з данниками опорні укріплення для загонів, які щорічно збирали данину. Ці городища, на її думку, використовувались для складування данини і відособлення військового загону від іншого населення. У межах таких фортець проживав і воєначальник – представник родової знаті разом з сім'єю – і таким чином такі фортеці «певною мірою» були феодальними замками. Ті ж суміщені функції фортець,

замків і стоянок торгівельних караванів мали й городища сіверськодонецького мікрорегіону [Плетнева, 2000, с. 62-63].

А.П. Новосельцев уважав, що Подоння, населене алано-ясами та болгарами, входило до складу Хозарського каганату і цю територію можливо ототожнити з Кліматами Хозарії Костянтина Багрянородного, у яких проживали народи півночі Хозарії згідно зі списком, наведеним у листі Іосифа Хасдаю ібн Шафруту [Новосельцев, 1990, с. 105; Коковцов, 1932, с. 98-99; Константин Багрянородный, 1991, с. 93]. Фортеці в цьому, на думку А.П. Новосельцева, особливо важливому для хозар регіоні давали їм змогу контролювати відрізок торгівельних шляхів, що проходили через переволоку, яка сполучала Волгу з Доном, і далі Доном до Азовського моря [Новосельцев, 1990, с. 108-109].

А.Л. Якобсон припускав більш слушну, як на нашу думку, версію, згідно з якою лісостепові салтівські городища виконували функцію сховищ для населення, що мешкало навкруги [Якобсон, 1970, с. 176-177, прим. 52].

Г.Є. Афанасьєв, який у цілому підтримує припущення А.Л. Якобсона, але, у свою чергу, поділяє городища на дві групи. Перша з них об'єднує укріплення I–III типів за розробленою ним топологією. Друга – укріплення IV типу. Різницю між ними дослідник убачає в приналежності цих груп пам'яток різним соціально-суспільним інститутам. Городища першої групи об'єднуються не тільки за відносно невеликими витратами праці на їх спорудження, а й за характером використання мисових майданчиків, які не використовувалися для проживання населення, тобто були сховищами. Стосовно городищ другої групи Г.Є. Афанасьєв відкидає погляди М.І. Артамонова та С.О. Плетньової, згідно з якими ці укріплення були замками феодалів, зважаючи на вторинний характер розташованих на їх території жител, і наголошує на їх ролі як опорних пунктів центральної влади Хозарського каганату. До того ж дослідник убачає в архітектурі городищ четвертого типу (другої групи) візантійські традиції, що були втілені за участі в будівництві візантійських майстрів. З огляду на

викладене вище, городища тихососнівського мікрорегіону слугували в якості прикордонної лінії оборони, завданням якої було стримання колонізаційної експансії Нижнього Дону та Приазов'я з боку боршевців [Афанасьєв, 1987, с. 132-142; 1993, с. 141-150].

На нашу думку, зважаючи на матеріали сучасних досліджень, з урахуванням даних історичної географії та геології, лісостепові салтівські городища відігравали роль воєнно-стратегічних та, імовірно за все, соціально-політичних центрів так званих гнізд поселень в лісостеповій частині Сіверського Дінця, Осколу та Тихої Сосни. Вони утворювали захисну стратегічно важливу оборонну лінію вздовж зазначених річок та поблизу дельт їх приток і були розміщені на стратегічно важливих місцях, вигідних із погляду оборони та контролю навколишньої місцевості. Це переважно високі корінні миси чи останцеподібні підвищення правого берега в місцях бродів, через які протягом тривалого часу пролягали давні сухопутні дороги. Не можна виключати певної ролі городищ відносно контролю водних шляхів, які пролягали по річках, на яких вони були розташовані. Маємо на увазі шляхи безпосередньо по воді за допомогою плавзасобів (переважно вниз за течією та обмежено вверх проти течії), вірогідно частково пов'язані з цим шляхи вздовж русел, а також імовірно пересування в зимовий час по льоду замерзлих водних артерій. Усі ці питання на сьогодні є мало вивченими й потребують спеціального дослідження.

Контролем переправ через ріки пояснюється, перш за все, те, що ціла низка таких фортифікаційних пунктів улаштовувалася та в подальші часи відновлювалася на одному й тому ж місці за різних історичних періодів – добрі захисні властивості місцевості, можливість часткового використання залишків оборонних споруд попередніх часів та необхідність контролю давніх переправ ставали вирішальними факторами. Тому нам відомі салтівські укріплення, що були зведені на залишках городищ раннього залізного віку та були поновлені за часів пізнього середньовіччя під час колонізації території Поля (Дикого Поля)

українсько-російськими переселенцями в XVI–XVIII ст. На підтвердження ролі городищ як пунктів контролю переправ може слугувати такий приклад, як збіг їх місцерозташування з бродами. Так, наприклад, на відрізку Осколу, де броди були відсутні [Кусов, 2007, с. 454], городища в осередках салтівських поселень не відомі.

Розташування салтівських поселень у Чугуївському та Кочетокському «гніздах» поселень свідчить, що переважна їх більшість знаходиться на масиві родючих сірих лісових ґрунтів. Це дозволяло, вочевидь, створювати додатковий продукт у вигляді, перш за все, продукції землеробства, що, у свою чергу, обумовлювало поглиблення процесів розподілу праці (відносно продуктів землеробства – виробництво з одного боку і переробка з подальшим споживанням з іншого), виникнення ремісництва та обмін товарами. Зазначені вияви є ознаками, що вирізняють поселення міського типу серед інших. Така просторова та соціально-економічна організація дещо нагадує полісну систему античного міста з культурно-соціальним центром та сільською округою. Також можна знайти просторово-організаційні паралелі відносно міст Середньої Азії та Близького Сходу, які також запозичували риси полісної системи античного світу. У такі структури входила і сільська округа з сільськогосподарськими територіями, розташованими поміж ними. Уся ця територія міста в цілому створювала на Близькому Сході та в Середній Азії так званий баллад. У такому разі, екстраполюючи цю організаційну структуру на систему салтівського «гнізда» поселень, можна виділити аналогічні складові частини давнього міста – центральну укріплену частину (мадіну або шахрістан у містах Сходу) з відкритим поселенням, яке прилягає до укріпленого центру (рабадом у містах Сходу) та адміністративно підлеглою округою (шахром у містах Сходу).

Структуру приміської сільської зони середньоазійського міста можна простежити на прикладі Самарканда X ст. У цій зоні виділялося кілька згущень забудови, колишніх селищ, які стали вважатися кварталами рабаду. Від рабаду відходили вздовж магістральних вулиць-доріг язики щільнішої забудови;

простір між ними займали поля і сади [Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973, с. 228]. Не можна не відмітити загальну схожість у розташуванні окремих згущень забудови з розташуванням селищ навкруги сіверськодонецьких салтівських городищ, почасти розділених лише особливостями рельєфу і руслами струмків і річок, але в той же час таких, що тяжіють до загального адміністративного центру.

Звичайно, не можна стверджувати, що виявлені ознаки свідчать про розвинені середньовічні міста у звичайному розумінні, але окремі тенденції щодо їх утворення можна простежити. Слід зазначити, що до цього часу так і не вироблено єдиного розуміння поняття «місто» – регіонально і в різні часи це поняття було відмінним [Рожков, 1902; Семенов-Тян-Шанский, 1910; Бюхер, 1923; Анциферов, 1925; Алферова, 1989; Куза, 1989; Велихов, 1996, с. 3; Вебер, 2001 та ін.].

А.Г. Большаков справедливо зауважив, що «...яку б кількість ознак не намагалися ми врахувати, ми ніколи не знайдемо безперечну межу міста і неміста. І не тому, що міста як явища не існує, а тому, що тут ми стикаємося із загальною проблемою будь-якої класифікації» [Большаков, 1984, с. 58].

С.О. Плетньова у своїх дослідженнях більше за інших зверталася до проблеми виділення міст серед салтівсько-маяцьких городищ [Плетнева, 1967, с. 13-50; 1987, с. 198-211; 2002, с. 110-128]. Тою чи іншою мірою ця тема знайшла відображення в низці робіт вченого. Але, незважаючи на велику увагу, приділену цій проблемі, їй так і не вдалося надійно виділити міста в Хозарському каганаті та диференціювати чіткі критерії їх виокремлення.

На нашу думку, слід також зважати і на сприйняття безпосередньо давнім населенням того чи іншого поселення як міста.

У спектрі соціально-економічних ознак остаточно відповісти на питання щодо завершеності процесів містоутворення на лісостепових салтівських пам'ятках, принаймні на окремих з них, як-то Чугуївське «гніздо» поселень, буде можливим лише за умови ширших археологічних досліджень. Є слушним

зауваження В.С. Фльорова про те, що «переходу від «кочовищ до міст» в Хозарському каганаті не відбулося. Він лише почав рух, ішов цим шляхом, але й цей рух потрібно зафіксувати даними археології» [Флеров, 2010б, с. 120]. Слід лише наголосити на природно-географічній специфіці салтівського лісостепу, з огляду на яку говорити про кочове суспільство як таке не доречно: на цих територіях в довготривалих поселеннях розташовувалось осіле населення, що займалося землеробством та випасним скотарством і, до того ж, зналося на металургійній, ковальській та інших справах з відповідною спеціалізацією виробництва. Тому цей регіон порівняно зі степом мав більш сприятливі умови щодо процесу містоутворення, але й відносно лісостепу на сьогодні ми не маємо достатніх даних про ступінь такого розвитку і тим більш щодо його завершеності.

Так, на наш погляд, щодо, зокрема, Чугівського «гнізда» поселень на основі виявленого споживацького ставлення до продуктів землеробства як одного з факторів містоутворювальних виявів [Свистун, Горбаненко, 2011, с. 75-86] на рівні з іншими наявними ознаками [Колода, 2009] можна говорити принаймні про тенденції утворення соціально-економічної структури поселень міського типу. Також цьому сприяло розташування означених осередків на перетині шляхів, які проходили через них, а також економічний потенціал, який полягав, зокрема, у розташованих на цих територіях високо родючих темно-сірих опідзолених (лісових) ґрунтах, що гарантували отримання додаткового продукту за умови використання тогочасних сільськогосподарських технологій.

Як було показано, у наукових дискусіях особливо жваво обговорюється питання щодо соціально-політичної та воєнно-стратегічної ролі городищ салтівського лісостепу. У спеціалізованій літературі відмічаються спроби виділення серед таких пам'яток середньовічних міст, замків, пунктів збору данини центральною владою, прикордонних фортець по лінії північно-західного кордону Хозарського каганату, торткулів, святилищ тощо. Для одних тверджень немає достатніх документальних підстав, для інших характерна

однобокість підходу з відбором окремих факторів за ігнорування інших. Почасти причиною цього є недостатня або дуже різна за повнотою дослідженість пам'яток, відсутність об'єктивних критеріїв, що не дає можливості для повноцінного порівняльного аналізу. В усякому разі такі спроби повинні проводитись, і деякі особливості лісостепових салтівських городищ на сьогодні є безперечно визначеними, як-то принципи топографічного розташування, застосовані будівельні прийоми та матеріали, співвідношення розміщення з давніми бродами через русла річок та ін.

Також можна стверджувати, що переважна більшість укріплень розташовувалася поблизу переправ на високих правих берегах, чим наочно підкреслюється їх воєнно-стратегічна спрямованість проти протилежних, лівих берегів, звернених на схід чи південний схід. До того ж низка салтівських поселень розташована за лінією укріплень уздовж р. Сіверський Донець у західному напрямку (рис. 3). При цьому такі поселення на Заході не мають укріплень і розташовані на близькій відстані від селищ слов'янського світу. Усе це зовсім не є свідченням жорсткого контролю кордону Хозарським каганатом у сіверськодонецькому регіоні за допомогою лінії оборони, створеної з салтівських лісостепових городищ. Навпаки, уся міць цих городищ і воєнно-стратегічний потенціал був звернений у зворотньому напрямку. До того ж такі укріплення дозволяли вести спостереження за переміщеннями водною артерією. Не можна недооцінювати й інших факторів, як-то, наприклад, металургійну справу, на продукцію якої, безперечно, існував великий попит.

Пояснення привабливості описаних вище територій для салтівського населення полягало, на нашу думку, в економічних чинниках, а не виключній необхідності «виживати» за умов потенційної загрози з боку слов'янського (руського) світу, виконуючи розпорядження центральної влади Хозарського каганату. Хоча слід зауважити, що це твердження слухне, перш за все, для сіверськодонецького мікрорегіону. Ситуація з лінією північних городищ уздовж р. Тихої Сосни, можливо, дещо відмінна, хоча багато в чому й

споріднена з сіверськодонецьким та оскільським мікрорегіонами. До речі, тихососнівська група укріплень має відмінності також в архітектурі, хоча теж, безперечно, контролювала переправи через водні артерії.

Як ми могли спостерігати, соціально-економічні процеси та пов'язані з ними явища у життєдіяльності лісостепової салтівської спільності є досить складними та багатограними. І простими поясненнями побудови салтівських лісостепових городищ лише необхідністю контролю північно-західного загальнодержавного кордону Хозарського каганату навряд чи можливо задовольнитися. Причини будівництва фортифікацій були більш глибокими і багатограними. Вони поєднували низку факторів як економічного, так і воєнно-стратегічного характеру, які, у свою чергу, були пов'язані як із політичною обстановкою в Південно-Східній Європі в цілому, так і можливою конфронтацією всередині хозарської держави. З огляду на це, слід також усвідомлювати, що при рівні сучасних знань відразу, повністю і беззастережно вирішити всі питання, що стосуються ролі салтівських лісостепових городищ, усе ще не можливо. Але, тим не менш, дискусія на цю тему стає все більш актуальною і важливою для подальших пошуків істини. Наблизити нас до вирішення вказаних питань могло б, перш за все, з'ясування чіткого датування лісостепових городищ, що на сьогодні не реалізоване. Беззастережно приймати тезу про їх повсюдну одночасовість, включаючи, наприклад, і Саркел, також є очевидною помилкою, що спричинює необґрунтовані псевдонаукові побудови. Адже жодних реальних фактів або свідчень як у наративних джерелах, так і археологічного характеру, які б підтверджували єдине воєнно-стратегічне завдання, що виконується Саркелом і укріпленнями лісостепового регіону, не існує⁶. Саркел був побудований у 30-х рр. IX ст. [Плетнева, 1996, с. 15]. Більш

⁶ При цьому, попри все, звертає на себе увагу подібне функціональне призначення Саркела [Плетнева, 1996, с. 6] з трактуваннями щодо лісостепових салтівських городищ, однією з основних функцій яких був контроль доріг біля переправ. Крім цього, аналогічна структура з погляду хронології поселень, що групуються на обох берегах річок біля переправ, на перехрестях річкових і сухопутних доріг наводиться В.Я. Петрухіним, який подає огляд найбільш яскравих прикладів, що стосуються – крім Саркела на лівому березі Дону і Правобережного Цимлянського городища – Ітіля, Верхнього Салтова і крайнього західного пункту, контрольованого Хозарією в Середньому Подніпров'ї – Києва [Петрухін, 2014, с. 131-133]. Тож таке явище

конкретних даних щодо часу функціонування городищ у басейнах Сіверського Дінця та Осколу, окрім загальних часових меж побутування салтівської культурно-історичної спільності на теренах лісостепу, ми не маємо. Більш вірогідною є одночасність з Саркелом пам'яток в тихососнівському мікрорегіоні. На користь цього, зокрема, свідчать результати радіокарбонних аналізів часу будівництва Маяцького (809–891 рр.) і Алексеєвського (767–847 рр.) городищ на Тихій Сосні [Афанасьєв, 2012б, с. 45; 2015, с. 351-352; 2016, с. 59]. Навіть з огляду на відому недосконалість цього методу датування, у цілому результати вкладаються в часові межі спорудження і функціонування Саркела. Тому слід особливо уважно поставитися до зауважень і застережень В.С. Фльорова, який звертає увагу дослідників на неодночасовість городищ в іншому регіоні Хозарського каганату – на Нижньому Дону. Неврахування цього, та ще й нерівномірна й незначна дослідженість пам'яток призводять до того, що в науковій літературі трапляються помилкові висновки і, як наслідок, мало обгрунтовані трактування [Флеров, 2016]. На подібні квазінаукові побудови в салтово- і хозарознавському науковому середовищі, що базуються на несумлінному викладі текстів середньовічних авторів і довільному тлумаченні етнічної ономастики і археологічних джерел за умови їх недостатньої дослідженості, також цілком резонно вказує В.Я. Петрухін [2014, с. 129].

У питаннях, що стосуються лісостепових городищ, є своєчасними і актуальними роботи О.О. Тортіки, який висловив свій погляд на причину виникнення, хорологію й функціональне призначення цих пам'яток [Тортіка, 2013; 2016]. При окремих збігах або близькості точок зору з викладеними нами доводами, твердженнями та припущеннями О.О. Тортіка висловлює свої, принципово інші погляди на низку положень. Перш за все, хотілося б підкреслити дуже важливий висновок дослідника, згідно з яким фортифікаційні

контролю доріг на переправах з тяжінням до них поселенських анклавів було широко практикованим і лісостеповий салтівський регіон в цьому відношенні не був винятком.

споруди в сіверськодонецькому мікрорегіоні не могли бути орієнтованими на загрозу, яка виходить із західного або північно-західного напрямків у період функціонування салтівських лісостепових старожитностей [Тортика, 2016, с. 126-127]. Це твердження базується на загальній, цілком об'єктивній оцінці етнополітичної ситуації в регіоні. До цього уявлення про роль розглянутих оборонних пунктів як певну подобу лімесам на кордонах Римської імперії тривалий час панувало в роботах провідних учених і виносилося навіть в заголовки статей і монографій. Як приклад можна привести такі роботи як «На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс» [Плетнева, 1989] і «На северных рубежах Хазарского каганата» [Винников, Плетнева, 1998]. Активно дотримується такої позиції, аж до тверджень участі візантійських будівельників у створенні цього укріпленого порубіжжя – за аналогією з Саркелом – Г.Є. Афанасьєв, погляди якого розділяє К.І. Красильников. Як підтвердження наводяться аналогії в плануванні, будівельних прийомах і матеріалах, а також метрологічних параметрах елементів салтівських і візантійських городищ, вичленяються літери грецького алфавіту в настінних написах Маяцької фортеці [Афанасьєв, 2010; 2012а; 2012б; 2012в, с. 117; 2013а, рис. XXI; 2013б; 2013в; 2015; 2016, с. 11-24; Афанасьєв, Красильников, 2012; Красильников, Красильникова, 2014, с. 418-422]. Але аргументи, що наводяться як доказ, є насправді суперечливими, а часом і зовсім сумнівними: метрологічні параметри насправді далеко не завжди збігаються, а наведені аналогії з широких теренів Візантійської імперії є випадковими збігами; підпрямокутне планування та використані будівельні матеріали (каміння та цегла) і прийоми не є виключно візантійськими рисами; окремі знаки в рунічних написах помилково кваліфіковані як грецькі літери [Флеров, 2015; Тишин, Флеров, 2016а; 2016б].

Крім іншого, О.О. Тортикою відкидається твердження, згідно з яким колу городищ, що розглядаються, приписувалася не тільки військово-прикордонна, але й фіскальна функція щодо Дніпровського лісостепоного лівобережжя

[Тортика, 2016, с. 127]. Справді, для збору данини більш актуальними були б мобільні кінні загони, а не фортифікаційні споруди, які, до того ж, не завжди знаходилися біля кордонів розселення слов'ян. У зв'язку з цим також справедливо вказано на нічим не підтвержену гіпотетичність перебування тудунів під захистом фортифікацій [Тортика, 2016, с. 125]. На наш погляд, зведення городищ як місць збору та зберігання данини було б невиправданою витратою величезних людських ресурсів і коштів, виражених у формі відволікання продуктивних сил на будівництво. До того ж, такі фортифікаційні пункти не можна розглядати як домінуючі осередки влади на місцях (за аналогією з Руссю – градами) через їх ланцюгове розташування вздовж русел річок на відстані лише декількох кілометрів один від одного – здебільшого на відстані зорового контакту. Це неминуче повинно було б пригальмувати господарський розвиток, що само по собі не вигідно з економічного погляду – збагачення якраз і було головною метою при зборі матеріальних ресурсів. Навряд чи багатства, що збиралися, виправдовували таке масштабне будівництво з усіма вищезгаданими витратами. Тим більше що данина, якщо допустити можливість хронологічного співвіднесення відомостей письмових джерел [Повесть временных лет, 1996, с. 12, 14, 31; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, 1950, с. 106] з салтівськими лісостеповими пам'ятками, не викликала, як мінімум, особливого обурення, яке нам за фактом не відоме і суперечить легендам про данину мечами, що є, швидше за все, народним анекдотом, зведеним літописцями в ранг історичної події [Петрухин, 2002; Щавелев, 2003, с. 142; Комар, 2005, с. 211-212]. Щодо наявності на теренах салтівського лісостепу внутрішньодержавного оподаткування та – за теоретичної наявності такого – його розмірів на разі ми не маємо жодних свідчень. До того ж, продумана побудова багатоступеневої оборони з розташуванням укріплень переважно на близькій відстані одне від одного (часто лише в кількох кілометрах) (рис. 1) не свідчить на користь того, що таким чином улаштовувалися своєрідні «сейфи» для зібраної данини в

безпосередній близькості від населення, яке значно поступалася в озброєнні та захисному спорядженні. Крім цього, підданство Хозарського каганату надавало низку економічних вигод у вигляді, насамперед, доступу до торгових шляхів на чорноморські й каспійські ринки [Петрухин, 2002, с. 45]. Ця обставина ставить під сумнів припущення про конфронтацію з данниками (за умови дотримання усталених взаємостосунків), яка могла б викликати будівництво ліній оборони для захисту від останніх, але не для їх контролю, оскільки тут логічним було б улаштувати опорні пункти безпосередньо в землях, які необхідно утримувати в покорі. Навпаки: археологічно фіксуються факти культурного синкретизму [Комар, 2005, с. 213-214; Петрухин, 2014, с. 126-129; Колода, 2015].

Окрім зазначеного, лісостепові городища створювалися з огляду на територіально-поселенську структуру, яка формувалася на базі родоплемінних груп, що самі опікувалися власною безпекою. А.З. Вінніков і С.О. Плетньова свого часу відзначили наявність у поселенських «гніздах», розташованих у лісостеповій зоні басейнів Сіверського Дінця та Осколу, укріплених пунктів [Винников, Плетнева, 1998, с. 29-34, рис. 5-6.; Плетнева, 1999, с. 27, 50, рис. 2, 33]. Це знаходить у подальшому додаткові підтвердження після виявлення раніше не відомих науковому співтовариству укріплених пунктів у поселенських «гніздах». Але фіксування цих пунктів абсолютно не скасовує необхідності пояснення виникнення цих фортифікацій.

Звертає на себе увагу те, що поселенські гнізда об'єднують відмінні родоплемінні групи по правому і лівому берегах річок, що, перш за все, відбивається в поховальному обряді. До того ж, у цілому в зазначеному регіоні також спостерігаються певні взаємозалежності в територіальному сусідстві цих обрядів, що також не дає підстав говорити про єдину родоплемінну одиницю правобережного і лівобережного салтівського населення. І тому не слід забувати про поліетнічність салтівського лісостепоного населення, багато в чому не з'ясованої дотепер і пов'язаних з цим певної соціальної та господарської автономії сусідніх різноетнічних груп [Аксенов, Лаптев, 2014]. З

цього впливає, що не всі городища, які зазвичай тяжіють до переправ через річки і таким чином є центрами поселенських «гнізд» з правобережним і лівобережним населенням, можна вважати аланськими. Було відмічено, що в Подонців'ї ареали фортифікаційних споруд з обпаленими будівельними елементами (цеглою, аморфними «валиками», керамічними монолітами) і кремаційними могильниками хоча повністю і не збігаються, але все ж дуже близькі та мало перетинаються з ареалом катакомбних могильників, які і співвідносять з аланською етнічною групою. Таким чином, між городищами в ареалі катакомбних поховань та кремацій ми можемо спостерігати деякі відмінності в будівельних матеріалах і технологіях. Ці фактори оскаржують правомірність твердження, що зазвичай трапляється в багатьох тематичних роботах фахівців, – про приналежність аланам усіх лісостепових городищ.

Таким чином, безпосередньо воєнно-стратегічна роль салтівських лісостепових укріплень зі складною системою фортифікацій до декількох укріплених рубежів, які демонструють у цілому високу кваліфікацію будівельників і знання військової справи, облаштовувались на стратегічно важливих переправах через водні перешкоди і таким чином здійснювали їх контроль, з максимальним використанням захисних властивостей рельєфу місцевості, у багатьох випадках грамотно посилені штучно. Припускаємо, що вони не були місцем проживання основної частини населення, а значить, мали в прерогативі військове призначення (сховищ на випадок небезпеки, контрольно-опорних фортпостів та ін.) для поліетнічних поселенських анклавів. Такі укріплення взаємопов'язані між собою з огляду на системний підхід в організації оборони на водному порубіжжі. У цілому, самі по собі окремо розташовані городища не перешкоджають просуванню супротивника і можуть бути легко обійдені стороною. Але це справедливо лише в разі, якщо уявляти укріплені пункти на ідеальній площі без урахування рельєфу місцевості, а просування ворога по абсолютно комфортному простору, який не обтяжений проблемами не тільки подолання природних перешкод, а й власними потребами

(можливим обозом, забезпеченням елементарної життєдіяльності і боєздатності, а також скритності при поставленому завданні обходу або проході між фортецями з урахуванням розташування навколо них «гнізд» поселень). Але на реальній місцевості – як у давнину, так і до нашого часу – далеко не скрізь на розглянутій нами території можна здійснити переходи через сильну пересіченість місцевості, обводнені рубежі (особливо в періоди сезонної повені з розливами часом не на один кілометр завширшки), великих заболочених заплавлів лівих берегів з луками [Федоровский, Педаев, Сумцов, 2007]. Тому як окремі мандрівники, так і військові групи у відомій історичній ретроспективі були змушені дотримуватися второваних доріг по вододілах, що були прив'язані до місць бродів і переправ. Крім іншого, не можна виключати спорудження в разі необхідності ефективних перешкод за прикладом засічних ліній і здійснення служби спостерігачів-сторожів, які широко використовувалися на цій території в період колонізації Поля в XVI–XVIII ст. Такий вид організації оборони був цілком придатним і для салтівського населення. Не доцільно припускати, що воно не продумувало додаткових заходів у разі потенційної загрози на небезпечних напрямках, а обмежувалося лише городищами. Крім іншого, навіть при зведенні суцільної лінії оборони на вододілах (наприклад, Української оборонної лінії 1731–1735 рр. в межиріччі між Сіверським Дінцем і Дніпром) при використанні передових на той час принципів польової фортифікації, які давали можливість покласти основне захисне навантаження безпосередньо на оборонні споруди, з боку фронту були залишені рубежі у вигляді річок, а їх притоки і яри використані для прикриття підступів з флангів до фортів та інших елементів системи [Пірко, 2007, с. 28-37, 46-50, рис. 1, 10-11].

Археологія фіксує на даний момент лише частину того, що реально існувало у минулому. Але, як свідчить грамотне облаштування городищ, фортифікатори не могли залишити без уваги фактор можливого проникнення й обходу. За необхідності з давніх-давен по теперішній час здійснювалися

додаткові заходи з оборони місцевості [Ласковський, 1861; 1858–1861; 1865; 1866; Леближуа, 1934; Гербановський, 1943 та ін.]. Однакові, потенційно небезпечні напрямки з боку степу спонукали до контролю одних і тих же переправ через водні рубежі, на які століттями вели второвані з давніх-давен дороги. Саме тому в багатьох випадках укріплені пункти, що виникали ще в ранньому залізному віці, поновлювалися (добудовувалися й перебудовувалися з використанням залишків фортифікаційних споруд попередніх історичних періодів) у середньовіччі і за нового часу. І всі вони – з урахуванням обумовленого природою фактору сусідства степу й лісостепу, а отже і етнокультурних відмінностей, що тягнуть за собою господарські відмінності (осілого і кочового світів), – були покликані здійснювати контроль у сіверськодонецькому і оскільському мікрорегіонах лісостепу над шляхами проникнення зі сходу або південного сходу. У цьому відношенні салтівський період не є винятком, бо система воєнно-стратегічного контролю нічим не відрізняється як від попереднього часу, так і подальшого.

Важливими в питанні причин виникнення салтівських лісостепових городищ у басейні Сіверського Дінця та Осколу, які не можна ігнорувати, крім зовнішніх факторів (як, наприклад, походи арабського полководця Мервана 737 р.), є і проблеми внутрішніх суперечностей в Хозарському каганаті, що виражалися в громадянських конфліктах.

Така невизначеність є наслідком того, що на сьогодні немає достатньо чіткого уявлення не тільки про можливого конкретного зовнішнього супротивника або реальну загрозу внутрішнього протистояння в державі, але також і про ступінь інтеграції між окремими регіонами каганату, про можливу автономність або певною мірою залежність віддалених від центру районів. Не можна на наявному матеріалі з достатньою впевненістю оцінити ефективність контролю вказаних територій центральною державною владою (тим більше в різні історичні періоди могутності або занепаду каганату), її здатність реагувати з урахуванням часу, зважаючи на значні відстані, на зовнішні воєнні

загрози, що виникали (можливості блокувати просування ворога на ранніх етапах агресії, не допускаючи значного поглиблення у внутрішні райони каганату). І це за умови, якщо приймати сильно пропаговану в роботах С.О. Плетнєвої (Плетнева, 1999, с. 7-23) тезу про сприйняття салтівської культури як державної по відношенню до Хозарського каганату, і таким чином визначати його межі. Але не слід забувати, що це лише наукова концепція⁷.

Іншою причиною тому є відсутність чіткої, ретельно структурованої внутрішньої хронології в межах культурно-історичної спільності, яка дозволила б виділити і прив'язати до відомих історичних подій етапи колонізації салтівським населенням лісостепових просторів. Тому за сучасного стану розробленості теми, неможливо точно стверджувати – на якому конкретному етапі (початковому, кінцевому або проміжному) починають функціонувати лісостепові городища, як довго триває їх експлуатація в оборонній якості, а отже, виникають і проблеми з визначенням конкретних або потенційних супротивників зі східного або південно-східного векторів. Певним маркером до цієї побудови можуть слугувати результати досліджень Кабанова городища, у результаті яких з'ясувалося, що фортифікаційні споруди пам'ятки перестають використовуватися за прямим призначенням і в рові облаштовується салтівський металургійний центр. З цього випливає, що городище як мінімум на фінальному етапі побутування лісостепових пам'яток в басейні Сіверського Дінця, уже не використовувалося.

Вельми примітні відмінності між розглянутими вище лісостеповими салтівськими пам'ятками басейнів Сіверського Дінця та Осколу з одного боку і басейну Тихої Сосни з іншого. Це виражається, перш за все, у відсутності «гнізд» поселень, більш рідкісному розташуванню городищ, розміщенням їх

⁷ Так само, як і теза про ініційоване державною владою каганату переселення північнокавказького населення до Верхнього Подонців'я, а також версія про організоване державною владою будівництво укріплень на північно-західних рубежах (у лісостепу) прикордонних фортець та ін., які ґрунтуються на недоведеній фактами, але вельми популярній думці про настільки сильну централізацію каганату, яка дозволяла б залізною волею переселяти народи на великі відстані, керувати облаштуванням систем оборони великих порубіжних регіонів і т.п.

хоча і на правому високому березі річки, але зверненому в бік степу, а це означає, що зміцнення були позбавлені важливого захисного фактора – водної перешкоди. Також помітно відрізняються будівельні прийоми і планування городищ у різних мікрорегіонах. Якщо в басейнах Сіверського Донця та Осколу городища мають вали, а стіни жодного разу не зафіксовані, то в басейні Тихої Сосни характерним елементом оборонних споруд для цитаделей є саме стіни, що яскраво показано на прикладі Маяцького городища [Афанасьєв, 1984]. Вірогідно, певною перехідною формою, яка має ознаки, близькі сіверськодонецькій групі городищ (вали з бруствером), є укріплення Красного городища – найбільш західного з низки городищ по Тихій Сосні, яке безпосередньо межує з оскільським мікрорегіоном. На особливості фортифікаційних споруд цієї пам'ятки звернула увагу ще С.О. Плетньова, яка спробувала, як уже зазначалося вище, пояснити їх іншим (невійськовим) призначенням: або ритуальним, або в якості своєрідного караван-сараю [Плетнева, 1999, с. 61-62]. На наш погляд, таке пояснення не є слухним. Скоріш за все, укріплення цього городища являли собою конструкцію, подібну до сіверськодонецької та оскільської груп городищ – вали з надвальним бруствером. В свою чергу, оголошуючи Красне городище недобудованим, К.І. Красильніков і Л.І. Красильнікова «множать» загальну кількість таких незавершених городищ на території Хозарського каганату, що само по собі справедливо викликає питання [Флеров, 2015, с. 325]. Тому відмовлятися від нашої версії бачення профілювання укріплень цієї пам'ятки як цегляного валу з дерев'яним бруствером вважаємо недоцільним.

Намагаючись відповісти на питання про призначення тихососнівських городищ, на відмінності яких від інших мікрорегіонів салтівського лісостепу звернула увагу і С.О. Плетньова [Плетнева, 1999, с. 61], слід також задатися питанням: які потенційні загрози виникали в цей період з північного напрямку. Більш аргументованим цей дискурс буде, як ми вже зазначали вище, після того, коли вдасться отримати додаткову археологічну інформацію щодо лісостепових

салтівських пам'яток. На сьогодні лише зрозуміло, що створення фортець у басейні Тихої Сосни було викликано іншими причинами, які виникли в інший хронологічний момент порівняно з басейнами Сіверського Донця та Осколу. Унаслідок цього і бачення городищ як єдиного порубіжного укріплення на північному заході Хозарського каганату є необґрунтованим.

РОЗДІЛ ІІІ

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОБОРОННИХ СПОРУД САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ

3.1. Конструктивні ознаки та вплив на них природного фактора. Метрологічні аспекти

Єдності серед дослідників щодо конструкції захисних споруд лісостепових салтівських городищ немає. С.О. Плетньова вважала, що на всіх цих пам'ятках мали місце звичайні двопанцерні стіни на зразок укріплень Правобережного Цимлянського та Маяцького городищ [Плетнева, 2000, с. 30]. Б.А. Шрамко стосовно сіверськодонецьких укріплень висловлює думку, що такі стіни не могли бути високими [Шрамко Б.А., 1962, с. 266-269]. На наш погляд, найбільш вірогідне припущення з огляду на правила влаштування оборонних споруд [Теляковский, 1852, с. 7-9] навів Г.Є. Афанасьєв, говорячи, що укріплення таких городищ, які ми маємо в басейні Сіверського Дінця, являли собою, скоріш за все, вали з «одеждами крутостей» [Афанасьєв, 1987, с. 108-111]. Дослідник схиляється інтерпретувати захисні споруди Мохначанського городища, а також Коропові Хутори та Дмитрівське як вали, схили яких були укріплені кам'яними кладками [Афанасьєв, 1987, с. 113], що знайшло підтвердження в подальших дослідженнях цих пам'яток.

Для кращого розуміння конструктивних особливостей захисних споруд городищ басейну р. Сіверський Донець і їх відмінності від найбільш вивченого Маяцького городища тихососнівського мікрорегіону слід звернути увагу на результати досліджень болгарського архітектора Д. Васілевої. Вона висунула принципи співвідношення між панцирною засипкою та товщиною кам'яних панцирів стін салтівських городищ. Дослідниця пояснювала наявність

дерев'яних конструкцій необхідністю надання рівноваги споруді за відносно тонких щитів. На Маяцькому городищі їхнє співвідношення з товщиною засипки складає 0,8:4,8 або 1:6. Д. Васілева порівнює стіни Маяцької фортеці з іншими спорудами на Правобережному Цимлянському (1:4) і на Хумаринському (1:3) городищах, де дерев'яні конструкції в міжпанцирному просторі відсутні [Васілева, 1990].

Інженерна споруда Мохначанського городища на північній експозиції четвертої лінії оборони (рис. 47) мала співвідношення між внутрішньою засипкою та панцирами, яка складає приблизно 1:3. Однак у цій споруді була дерев'яна конструкція. Указану неузгодженість розрахунків Д. Васілевої та конструктивних особливостей оборонної споруди Мохначанського городища можна пояснити тим, що захисна лінія останнього являє собою не мур у звичному розумінні, а вал, що має допоміжні кладки для підтримки схилів від розповзання. За конструкцією вони суттєво відрізняються від двопанцирних мурів Маяцького городища.

Розглядаючи конструктивні особливості фортифікаційної архітектури цього регіону, ми можемо спостерігати регіональні особливості городищ II–IV типів (за типологією Г.Є. Афанасьєва) згідно з географічною ознакою – розташування городищ по долинах річок, тобто мікрорегіонах салтівського лісостепу. Укріпленням городищ III типу, які концентруються в басейні р. Сіверський Донець, притаманні наявність виключно кам'яних панцирів, а також стовпових дерев'яних конструкцій поверх валу. Городища ж IV типу (за типологією Г.Є. Афанасьєва) мають правильну геометричну форму, і на них не зафіксовано дерев'яних, кам'яних чи керамічних конструкцій поверх муру. Загальними рисами городищ II–IV типів є наявність внутрішніх валових дерев'яних конструкцій. Застосування каміння (у тому числі й обробленого) та двопанцирна техніка зближують городища III й IV типів. Однак загальна конструкція їх фортифікаційних споруд суттєво відрізняється.

Захисні споруди городищ IV типу – це фортифікаційні мури, що були побудовані за допомогою двопанцирної техніки кладки. Вони мають невеликий уклін усередину і загальне правильне планування фортеці. Захисні лінії городищ III типу – це вали, які мали підтримку схилів за допомогою кам'яних кладок, під час будівництва яких використовувались оброблені кам'яні блоки. Поверх цього валу будувалися дерев'яні, кам'яні чи керамічні конструкції, які слугували в якості бруствера.

Наявність або відсутність тих чи інших конструктивних особливостей обумовлена, на наш погляд, природно-географічним середовищем (перш за все, використанням ландшафту та будівельної сировини), а також етнічно-культурними традиціями тогочасного населення території. На конструкцію фортифікаційних споруд впливав рівень розвитку технології будівництва, а також ступінь розвитку виробничих сил та організація виробничих відносин як лісостепового салтівського населення в цілому, так і окремих його спільностей.

Для кращого розуміння архітектурних особливостей оборонних споруд в означеному регіоні зупинимося на більш ретельній характеристиці будівельних матеріалів та пов'язаних з цим застосованих метрологічних систем. Під час досліджень укріплень сіверськодонецького мікрорегіону (Мохначанського, Чугуївського, Коропові Хутори, Верхньосалтівського, Вовчанського городищ) були виявлені кам'яні блоки, виготовлені з пісковика. Наприклад, зовнішній панцир оборонної споруди на східній ділянці оборони Мохначанського городища складався з двох рядів тесаних блоків розмірами $0,5 \times 0,4 \times 0,24$ м, $0,3 \times 0,4 \times 0,24$ м, $0,4 \times 0,4 \times 0,24$ м і $0,46-0,53 \times 0,41 \times 0,18-0,19$ м (нижній ряд) і $0,5 \times 0,4 \times 0,14-0,16$ м (верхній ряд). У змішаному заповненні траншеї (1953–1954 рр. дослідження) на лінії зовнішнього панцира було знайдено фрагмент кам'яного блока розмірами $0,52-0,54 \times ? \times 0,2-0,23$ м, який, імовірно, також знаходився в кладці вищезазначеного елемента захисної споруди.

Другий ряд відносно першого має зміщення вертикальних швів, утворюючи таким чином зв'язку між горизонтальними рядами кладки. Камені

дуже ретельно підігнані один до одного. У результаті між вертикальними швами неможливо було просунути лезо ножа. Необхідно також відмітити дуже ретельну обробку зовнішньої грані блоків. Вони були практично відполіровані (наскільки це можливо було проробити з пісковиком).

У горизонтальному шві кладки була зафіксована пластична маса, що являла собою глинистий алевроліт. Його товщина коливалася в межах $1,5 \pm 0,5$ см. У сирому вигляді ця маса була дуже пластичною. За допомогою нього були вирівняні дефекти блоків за висотою. Тобто ті блоки, висота яких була меншою 0,24 м, як правило, вирівняні до зазначеного параметра.

Другий ряд блоків був покладений на сплановану таким чином поверхню. Як уже зазначалося вище, найбільш стабільним параметром кладки є висота нижнього ряду блоків, яка складає 0,24 м. Судити про висоту верхнього ряду блоків однозначно не можна через її погану збереженість. Із блоків зовнішнього панцира, знайдених на ділянці споруди, що досліджувалась, тільки один мав ширину 0,3 м. Він являв собою типовий зразок будівельного елемента, що був характерним для інших фортець Хозарського каганату.

Усі інші блоки у співвідношенні довжини й ширини мають підквадратну форму. Внутрішня грань цих блоків оброблена найменш ретельно. Співвідношення висоти до довжини наближається до пропорції 1:2. Пояснення досить нетиповому взаємовідношенню параметрів можна знайти, оглянувши виходи пісковика, що знаходяться біля основи мису. Пласти цього будівельного матеріалу мають в основному горизонтальні тріщини, які не дозволяють зробити висоту блоків більшою за 0,24 м. Тому на Мохначанському городищі будівельниками застосовувався, як правило, інший розмір, на відміну від таких фортець Хозарського каганату, як Правобережне Цимлянське і Хумаринське городища [Биджиев, 1983, с. 26; Плетнева, 1994, с. 277-278; Флеров, 1994б, с. 449-451]. Така ж закономірність відносно висоти блоків зафіксована й на інших городищах мікрорегіону. Тож висота блоків безпосередньо залежала від горизонтальних поривів пластів пісковика в геологічних покладах.

З іншого боку, використаний будівельниками на Мохначанському городищі розмір 0,24 м не є чимось винятковим. Ця міра використовувалася під час I-го будівельного періоду Саркела і присутня в метрологічній системі цього періоду [Раппопорт, 1959].

До останнього часу метрологічні аспекти будівельної справи на салтівських пам'ятках Подоння не були достатньо розглянуті науковцями, на відміну від сусідніх, які різною мірою на наш час вивчені і проаналізовані (Київська Русь, Візантія, Кавказ, Середня Азія). Безсумнівно, що дані метрології можуть стати в нагоді під час досліджень залишків матеріальної культури, зокрема під час побудови реконструкцій і культурної інтерпретації. На важливості досліджень у цій галузі історичних знань зауважувала хозарознавець С.О. Плетньова. Вона найбільш близько підійшла до реконструкції метрологічної системи, що застосовувалася будівельниками Хозарського каганату [Плетнева, 1996, с. 14-20]. Дослідницею були проаналізовані заміри споруд і їх елементів в Саркелі – Білій Вежі, при цьому використано дані, що містяться в праці П.А. Раппопорта [1959, с. 9-39]. Це дозволило виявити деякі математичні закономірності.

Розглядаючи фортифікаційні споруди Хозарського каганату, дослідники неодноразово звертали увагу на стандартизацію будівельного матеріалу – цеглин та кам'яних блоків, повторення одних і тих же параметрів на різних пам'ятках салтівської культурно-історичної спільності. Це явище логічне з точки зору загальноісторичного процесу. Навряд чи можна заперечувати той факт (тим більш, урахувуючи наявність вищезазначеної стандартизації), що населення Хозарського каганату, як і всі народи стародавнього світу і середньовіччя, використовувало певну метрологічну систему, яка базувалася, скоріш за все, на антропометричному принципі. Останній був притаманним практично всім народам світу, що підтверджують дані, наведені в «Общей метрологии» Ф.І. Петрушевського [1849].

Методи і прийоми архітектурної творчості, що були свого часу вироблені в країнах Стародавнього Сходу і дійшли до нас у вигляді пам'яток архітектури, креслень та писемних джерел, свідчать про володіння мистецтвом планування і застосування певної системи мір. Виявом майстерності давніх скульпторів і архітекторів були «канони» [Михайлов, 1967, с. 36-37]. Уже в Стародавньому Єгипті та Межиріччі був відомий принцип модульності, тобто такий, що продиктований самим принципом цегляної кладки. Цеглини необхідно було виготовляти одного розміру, дотримуючись таким чином певного стандарту. Це дозволяло використовувати їх без розламування. Для цього розміри будівлі вибираються в певному кратному співвідношенні відносно розмірів цегли.

Архітектурні прийоми Стародавнього Сходу отримали подальший розвиток у Стародавній Греції [Михайлов, 1967, с. 39]. Філософсько-математична школа піфагорійців (з VI ст. до н.е. до IV ст. н.е.) обґрунтовувала у своїх ученнях співрозмірність як основу гармонії. Піфагорійцями був викладений принцип «... застосування числа для членування споруд на співрозмірні один з одним елементи» [Михайлов, 1967, с. 39-42], що є будівельним модулем. Унаслідок цього принцип отримав подальший розвиток і був доведений до досконалості. Автор «Десяти книг об архітектурі» Вітрувій (др. пол. I ст. до н.е.) у своєму трактаті узагальнив вчення давньогрецьких та давньоримських авторів, виклавши теорію архітектури, що знаходила практичне застосування [Витрувій, 1936]. Працями Вітрувія і його попередників широко користувались архітектори Візантії. З останніми ці знання проникають на сусідні території, зокрема в Русь та Хозарський каганат (перш за все, прикладом може слугувати фортеця Саркел).

Цікавим науковим фактом є присутність зображень «вавилонів» на будівельних матеріалах археологічних пам'яток салтівської культурно-історичної спільності, зокрема на цеглинах Саркелу і кам'яних блоках Маяцького городища [Флерова, 1997, с. 45, табл. VI: 11-30; с. 35; табл. IV: 1].

До речі, «вавилони» також відомі на території Першого Болгарського царства, Волзької Болгарії, Північного Кавказу та Русі.

В.Є. Фльорова відкидає можливість знаходження пропорцій у подібних зображеннях, звертаючи увагу на те, що «їм притаманна погане центрування, постійні варіації від квадрата до прямокутника всередині однієї фігури, заокругленість кутів і скошеність боків, збої в чергуванні ліній» [Флерова, 1997, с. 144]. Безсумнівно, що використовувати ці зображення безпосередньо для розрахунків архітектори давнини не могли. Такі зображення були лише свідомством архітектурної мудрості і наносились на поверхню, можливо, з сакральною метою або як своєрідне клеймо, що свідчило про володіння будівельниками закладеними у «вавилоні» секретами архітектурних прийомів. В.Є. Фльорова має рацію в тому, що ці зображення є відбиттям образу Всесвіту в уяві древніх. Тлумачення таких зображень у салтівському культурно-історичному середовищі як полів для гри в «млин», яка була доволі поширена на теренах Руської держави, уявляється маловірогідним: ці зображення відносно руських знахідок (найбільш рання походить із Земляного городища в Старій Ладозі і датується в межах X ст. [Корзухина, 1963, с. 98; Рыбина, 1997, с. 110-111; 2014, с. 316]) більш ранні; спеціальні дошки для гри в салтівській культурно-історичній спільності жодного разу не були віднайдені; зображення присутні, окрім святилищ за планом «вавилону» (Пліска, Мадара, Хумаринське та Маяцьке городища), на будівельних матеріалах і відомі лише в Маяцькому городищі в межах лісостепу (у єдиному екземплярі) та решта – в Саркелі (винятково на цеглі хозарського часу, на яку зображення нанесені як до обпалу, так і після); частина з них, до того ж, досить мініатюрні як для грального поля й нанесені на постелі цеглин, які після цього вкладалися в кладку і, таким чином, були доступні для огляду досить короткий час [Флерова, 1997, с. 53, табл. IV, 1, табл. VI, 12-30]; знахідки фішок, які б можна було пов'язати з грою в «млин», серед салтівських старожитностей відсутні. Звертає на себе увагу локальність поширення таких зображень у межах Хозарського каганату. Наприклад, у

Семикаракорському городищі, що також має ознаки візантійського будівельного впливу, «вавилони» не виявлені [Флеров, Флерова, 2015, с. 112].

Навряд чи дві теорії тлумачення значення «вавилона», віднайденого в межах салтівської культурно-історичної спільності – архітектурно-математична і філософсько-світоглядна – повинні бути протиставлені одна одній. Зважаючи на розвиток світогляду, ми вважаємо очевидним той факт, що люди минулого намагалися узгоджувати свої творіння згідно з будовою Всесвіту, із законами побудови світу і одним із головних серед них – законом золотого перетину. Це питання добре висвітлено в працях Е. Мьосселя, Н. Брунова, Т. Буркхардта [Мессель, 1936; Брунов, 1936; Буркхардт, 1999] та ін.

«Вавилон» як геометрична побудова, у якій закладені співвідлеглі одиниці мір довжини, являє собою почергово вписані один в інший квадрати й окружності. Відносно кожної окружності «зовнішній» квадрат своїми сторонами утворює дотичні, а «внутрішній» – хорди. Взаємозалежність розмірів сторін послідовно вписаних один в інший квадратів можна виразити математично. Якщо прийняти довжину сторони будь-якого з квадратів за a , то довжина сторони меншого квадрата буде складати $0,5a\sqrt{2}$, а наступного за ним – $0,5a$ (рис. 90, 1). Така система базується на антропометричному принципі побудови, що переконливо показано Б.П. Михайловим, який підтверджує це цитатами із Аристотеля (Риторика XI, I, 114в) [Михайлов, 1967, с. 245].

Користуючись принципами розрахунків, що були розроблені Б.О. Рібаковим [1949; 1957], і відомими параметрами будівельних елементів і деталей планування археологічних пам'яток салтівської культурно-історичної спільності, стало можливим побудувати «вавилон», який використовувався під час будівництва фортець Хозарського каганату. Для цього був проведений аналіз найбільш уживаних параметрів стандартизованого будівельного матеріалу. Зокрема на Правобережному Цимлянському городищі під час досліджень кладки прибудови «А» С.О. Плетньова зазначила, що з 19 блоків, котрі збереглися, 11 мають розміри $0,6 \times 0,3 \times 0,4$ м. Для аналізу параметрів

важливо враховувати, що оббивка блоків робилася на місці, безпосередньо в процесі зведення будівлі, що й поясняє деяку розбіжність у розмірах інших блоків [Плетнева, 1994, с. 227]. У прибудові «Б» на тому ж городищі з 22 блоків половина з них мала стандартні розміри [Плетнева, 1994, с. 278].

Звертає на себе увагу кратність вищезазначених розмірів числу 12, тобто поряд з мірами 0,6, 0,4 та 0,3 м повинна була використовуватись і більш велика одиниця вимірювань, яка складала 1,2 м. Підтвердженням цьому може бути ще той факт, що за будь-якого способу кладки, коли чергуються «ложок» та «тичок», можливим було отримання вертикального рівного краю під час зведення стіни довжиною 1,2 м. На цьому прикладі наочно демонструється залежність співвідношення параметрів сторін будівельних блоків з прийомами будівництва, зокрема, зі способом кам'яної кладки.

Під час аналізу параметрів стандартизованих блоків необхідно виходити з того, що вони, скоріше за все, відображують цілі одиниці вимірювання або їх частини без дрібного залишку.

Розміри ліктя в давнину, зокрема на Русі, варіювались від 0,38 до 0,62 м [Рыбаков, 1949, с. 70]. У цьому діапазоні знаходяться довжина і ширина будівельних блоків, що аналізуються. До того ж у середньовіччі було звичайним явищем одночасне вживання так званих великого та малого ліктів [Рыбаков, 1949, с. 69]. Зі сказаного можна зробити припущення, що і в цьому випадку ми маємо справу з аналогічним явищем. Таким чином зафіксований в салтівській архітектурі параметр 0,6 м відповідатиме великому ліктю. Накресливши «вавилон» згідно з цією відправною одиницею, ми можемо спостерігати, що в ньому знаходять своє місце всі три параметри стандартизованих блоків, а також міра, що була виведена раніше іншими способами і яка дорівнює 1,2 м. Математично це можна виразити таким чином: $0,5 \times 0,6 \text{ м} \times \sqrt{2} = 0,424 \text{ м}$. Відхиленням від вихідного параметра 0,4 м, який складає 0,024 м, можна знехтувати.

Наступний параметр одержуємо: $0,5 \times 0,6 \text{ м} = 0,3 \text{ м}$.

Міру, що дорівнює 1,2 м, отримуємо шляхом подвоєння великого ліктя 0,6 м.

Шляхом розрахунків одержуємо ще одну величину, яка дорівнює $0,5 \times 1,2 \text{ м} \times \sqrt{2} = 0,849 \text{ м}$. Серед найбільш вживаних параметрів будівельних блоків ця величина відсутня, але вона наявна у виведеному нами «вавилоні». Також необхідно відмітити ще одну величину, яка дорівнює 0,2 м і аналогічна, скоріш за все, п'яді.

Звертає на себе увагу, що в міру 1,2 м поміщається п'ять разів довжина сторони саркельської цегли I-го будівельного періоду, яка дорівнює 0,24 м, що було також помічено С.О. Плетнєвою [1996, с. 17]. Цей розмір цегли, а також її варіанти 0,12 і 0,36 м теж наявні у «вавилоні» (рис. 90, 2).

Таким чином, із вищезазначеного випливає, що міри довжини, які були закладені в будівельних блоках, і розміри сторін саркельської цегли першого будівельного періоду належать до єдиної системи мір. Доказом цього можуть слугувати зовнішні розміри фортеці Саркел (табл. 4), виражені в одиниці мір, що дорівнює 0,3 м. У метрах ці розміри складають $193,5 \times 133,5$, а виражені у вищезазначеній одиниці мір – 645×445 без будь-якого округлення. Внутрішні розміри фортеці обумовлені лише товщиною кладки й застосованим розміром цегли, тобто розбивка плану на місцевості здійснювалася за зовнішнім контуром.

В аналогічній системі мір був спланований колодязь, що споруджений у проймі Головних воріт Саркелу (табл. 4). Його внутрішній діаметр складає 1,2 м, що дорівнює $4 \times 0,3 \text{ м}$, або $3 \times 0,4 \text{ м}$, або $2 \times 0,6 \text{ м}$, або $1 \times 1,2 \text{ м}$. Висота кам'яної кладки – 3,6 м, що дорівнює $12 \times 0,3 \text{ м}$ або $9 \times 0,4 \text{ м}$, $6 \times 0,6 \text{ м}$ або $3 \times 1,2 \text{ м}$. Земляне дно знаходиться на глибині 1,5 м, що дорівнює $5 \times 0,3 \text{ м}$. Таким чином, загальна глибина колодязя складає 5,7 м або $19 \times 0,3 \text{ м}$. Ширина дерев'яних плах, які складали вінець, дорівнює 0,3 м або $1 \times 0,3 \text{ м}$. У всіх перелічених вище

параметрах колодязя використовується міра, що дорівнює 0,3 м. Вірогідно, вона була основною мірою під час спорудження цієї будівлі.

Як висновок, ми можемо констатувати факт, що будівельники Саркелу і Правобережного Цимлянського городища використовували єдину систему мір під час виготовлення будівельного матеріалу і плануванні будівель на місцевості. Це, у свою чергу, свідчить на користь єдиної етнокультурної приналежності будівельників.

Саркел і Правобережне Цимлянське городище в плані порівняльного аналізу на сьогоднішній день можуть стати еталонними стосовно метрологічних основ будівельної техніки.

Незважаючи на відмінності в будівельних матеріалах, було встановлено, що при спорудженні вищевказаних фортець середньої течії Дону та лісостепових салтівських городищ сіверськодонецького мікрорегіону була використана однакова метрологічна система. А використання інших співвідношень сторін блоків було викликане особливістю місцевої породи пісковика.

З метою порівняння вживаних будівельних заходів є необхідним аналіз отриманих в результаті археологічних досліджень даних на пам'ятках різних лісостепових регіонів. Одним з найбільш репрезентативних салтівських городищ на території лісостепу, що було найбільш повно вивчене, є Маяцьке городище, яке розташоване біля впадання р. Тиха Сосна в р. Дон. У цілому в результаті проведених розкопок був отриманий великий матеріал, що дозволяє долучити до аналізу велику кількість блоків, що склали будівлі городища. Їх метрологічні параметри були ретельно задокументовані в ході роботи Радянсько-Болгаро-Угорської експедиції. Усього нами було проаналізовано 637 блоків, обміряних у ході польових сезонів 1975 і 1977 рр. Оскільки при розкопках переслідувалася мета зберегти *in situ* максимальну кількість ділянок стін Маяцького городища, то у великій кількості блоків можливо було заміряти лише частину їх параметрів. До того ж частина блоків не збереглася в цілому

вигляді. Тому і їх параметри можна було простежити лише частково. Ці чинники вносять істотні лакуни відносно повноти даних щодо аналізованих будівельних модулів.

Польові спостереження дослідників оборонних споруд засвідчують, що параметри блоків нижніх рядів у певних випадках підганялися на місці з метою вирівнювання в горизонтальній площині в подальших рядах, а також здійснювалася підгонка з метою досягнення ув'язки між сусідніми модулями. До того ж параметри блоків мали певні допуски, що залежали від ретельності їх обробки і, можливо, деякою мірою якісних показників використаного матеріалу – крейдяного каменю. Тому необхідно зупинитися на характеристиці цього будівельного матеріалу, щоб краще зрозуміти будівельні особливості оборонних споруд городища. Крейдяний камінь являє собою землисту гірську породу, що характеризується як органогенна осадова. Вона складається з найдрібніших уламків раковин і скелетів мікроорганізмів, що є майже чистим кальцитом CaCO_3 [Попов, Каддо, 2001, с. 66]. Крейда широко поширена на прилеглий до городища території і використовується в будівництві до нашого часу. Об'ємна вага крейдяного каменю в сухому стані складає $1350\text{-}1450 \text{ кг/м}^3$, що дозволяє віднести його, згідно із сучасною класифікацією, до групи легких природних будівельних матеріалів [Попов, Каддо, 2001, с. 73]. Це, як і інші фізико-механічні показники крейди (висока гігроскопічність, недостатня міцність, низька водостійкість та ін.) свідчать про її недостатні характеристики для використання в якості стінного каменю. Зокрема, середня щільність порід каменю (пористого вапняку, опок, вулканічних туфів), що використовуються для цього, складає 2100 кг/м^3 . Тому, зважаючи на недостатню міцність, крейда використовується обмежено для одноповерхових будівель (що опосередковано може вказувати на невелику висоту захисних стін городищ, під час будівництва яких був використаний крейдяний камінь), на ділянках з найвищим рівнем стояння ґрунтових вод не ближче 2 м від підосви будови (фундаменту) і не рекомендується до застосування для тваринницьких будівель

через високе вологопоглинання й подальше розм'якшення, що призводить до осипання її поверхні. Для зменшення цього недоліку зовнішню поверхню крейдяних (так само, до речі, як і пісковикових каменів) або полірують, або обробляють обраткою, що отримується при виробництві молочних продуктів. Це робиться для того, щоб волога не затримувалася на поверхні і для закупорки капілярів породи. Нині блоки заготовляються в крейдяних кар'єрах у літній час і піддаються повному просушуванню від «гірської вологи». Через високу гігроскопічність кладка стін робиться в суху погоду виключно з сухих блоків, а поверхня споруди повинна в подальшому оберігатися від атмосферних опадів. У сучасному будівництві виготовляються крейдяні блоки розмірами 18,5×21,5×38 см, 20×22×45 см та ін. Розміри блоків Маяцького городища загалом дуже близькі до сучасних стандартів. Виробництво блоків більшого розміру в промислових масштабах не можливе через тріщинуватість породи.

З наведеними вище характеристиками й особливостями крейдяного каменю, поза сумнівом, ознайомилися й вимушені були враховувати будівельники оборонних споруд Маяцького городища.

Будівельні блоки ранньосередньовічних укріплень мали істотний розкид параметрів, що не укладається в припустимий відсоток допуску. Але при статистичному відборі достатньо великої кількості параметрів, вираженому в діаграмі (рис. 91), виділяється низка параметрів, що переважають у кількісному відношенні – порівняно з іншими зафіксованими. Ми можемо спостерігати переважання низки значень і виділити їх як близькі до реальних, що були використані будівельниками: 20, 25, 30, 35, 40, 45, 50, 55, 60, 70 і, можливо, 75 і 80 см. Менша вага останніх двох параметрів може пояснюватися вказаною вище тріщинуватістю крейдяної породи, яка не дозволяла отримати блоки з такими розмірами у великій кількості. При цьому для ширини блоків переважно були застосовні розміри 20, 25 і 30 см; для висоти – 30, 35, 40 см і для довжини – 40, 45, 50, 55, 60, 70, 75 і 80 см. При цьому слід також звернути увагу на відмічене графіком у переважній кількості випадків чергування кількісного

співвідношення параметрів суміжних величин. Виявлена взаємозалежність поки що не знаходить свого пояснення, але її наявність очевидна. Частина приведених значень знаходить аналогії в мірах I-го будівельного періоду Саркелу. Хоча слід сказати, що ця обставина ще не може свідчити про повну тотожність застосованої системи мір на цих пам'ятках, оскільки антропометричний принцип подібний і в деяких окремо взятих параметрах може бути тотожним або дуже близьким через випадкові збіги.

Цегла, що була застосована на салтівських лісостепових городищах – як обпалена, так і сирцева чи ледь пропечена – також мала свої регіональні особливості в залежності від мікрорегіону. Зважаючи на або малодоступність кам'яних виробіток, або недостатню якість відомих будівельникам пісковикових чи крейдяних покладів, салтівці були вимушені виробляти замітники природного будівельного матеріалу – штучний замітник каменю, тобто обпалену цеглу. Її застосування було найбільш поширеним у салтівському лісостепу в межах тихососнівського мікрорегіону, а також у Чугуївському городищі на Сіверському Донці. При будівництві його укріплень (надвального бруствера) було віддано перевагу технологічно складному процесу виготовлення керамічних будівельних модулів. Він вимагав, окрім різноманітності етапів його виробництва (видобуток і доставка сировини, змішування глини з добавками шляхом замісу, заготівля палива і його доставка, виготовлення форм, формування модулів, їх випалення і так далі), навичок якісного виробництва керамічних будівельних матеріалів. Але останнім салтівське населення у Чугуївському городищі, як бачимо, достатньою мірою не володіло. Хоча, вочевидь, певною мірою все ж знали на спорудах, зведених за допомогою цегли. І тим вагомішими мали бути причини, які змусили будівельників віддати перевагу цьому будівельному матеріалу. Аналогії такому інженерному рішенню нам відомі на Дону. Приміром, унаслідок відсутності придатного для будівництва каменю в районі Саркелу цю фортецю було вирішено споруджувати з цегли [Артамонов, 1958, с. 25]. Але

налагодити її якісне виробництво для вищезгаданої фортеці місцевому населенню допомогли візантійські майстри.

Цегла, застосована у Чугуївському городищі, була скріплена глинистим розчином в кладці загальною потужністю бл. 20 см. Конструкція містила сильно, але нерівномірно обпалені, грубо сформовані прямокутні модулі, які мали оплавлення нижньої постелі з привареними до неї пісковиковим щебенем і деревним вугіллям (обвугленою тріскою) (рис. 41). На поверхнях цеглин фіксувалися сліди формування у вигляді відбитків дощочок і в великій кількості – соломи, дерев'яної тріски, фрагментів дрібних гілок і зернин рослин. Імовірно, сформовані цеглини були поміщені в сирому вигляді на розпечене деревне вугілля, що пояснює їх деформацію, оплавлення нижньої постелі і загальний нерівномірний випал – від слабкої пропеченості до склоподібного стану. Товщина окремих фрагментів не була чітко витримана через примітивність технології, застосованої при формуванні і випалюванні цього будівельного матеріалу. Вона варіювалася навіть у межах окремо взятої цеглини (наприклад, від 5,7 см до 7,8 см на різних ділянках). Збережені фрагменти свідчать, що формування проводилося в дерев'яних формах. Недостатньо просушену сирцеву заготовку, яка погано зберігає надану їй форму, як уже зазначалося вище, поміщали на шар розпеченого деревного вугілля. Сира маса швидко поглинала високу температуру, прожарюючись при цьому до яскраво червоного кольору, а місцями навіть оплавлюючись. На ще сирій пластичній масі відбивалося й запікалося в ній тліюче вугілля. Нерівномірний пірогенний вплив призвів до явного перепалу нижніх постілей і недостатньої термічної обробки верхніх. Тісто всередині окремо взятого модуля, як правило, мало чорно-сірий колір. На поверхні, через термічний вплив, колір змінювався від світло-коричневого до помаранчевого.

У цілому товщина виявлених фрагментів зафіксована в межах 8 см за загального розкиду параметрів окремих зразків від min 5,7 до max 8,5 см. На жаль, у межах розкопу, закладеного в Чугуївському городищі, не вдалося

зафіксувати жодної цілої цеглини. Погана якість будівельних модулів призвела до того, що на сьогоднішній день практично всі виявлені цеглини розтріскані. Найбільші розміри довжини і ширини фрагмента цього будівельного матеріалу на прикладі окремо взятого зразка перебували в межах 21×18 см. Лише поодинокі екземпляри дозволяли після скріплення окремих частин, на які вони розкололися, зробити виміри поверхонь постелей штучного будівельного матеріалу. Таким чином, було встановлено, що довжина площин цегли становила 21 см.

Характеристики цегли Чугуївського городища можуть лише свідчити про обізнаність будівельників, швидше за все, у виробництві цегли-сирцю, яка широко застосовувалась в регіонах з відносно малими атмосферними опадами і з дефіцитом палива для випалення будівельних модулів. Природні умови лісостепу дозволяли використовувати достатню кількість деревини, а вимоги до конструкції бруствера висували необхідність надання йому досить великої міцності. Тому, не маючи альтернативи відносно прийнятного будівельного матеріалу за умови наявних навичок і культурних традицій, будівельники, напевно, були вимушені вдатися до мало знайомого їм технологічного процесу випалення. Вищевикладене може свідчити про прихід будівельників укріплень городища з регіонів, яким притаманні такі характеристики: а) дефіцит палива у вигляді великих масивів лісів; б) глинисті ґрунти у поєднанні з нагір'ям або горами (ураховуючи наявність у будівельній техніці застосування каменю й розміщення будівель на поверхні ґрунту без фундаменту в звичному нам розумінні). Такими характеристиками, приміром, володіють географічно найбільш близькі до Подоння області в Ірані, де вказані матеріали є основним будівельним матеріалом [Шуази, 1937, с. 123]. Вони ж властиві окремим районам Середньої Азії та Близького Сходу. Безумовно, питання походження виявлених будівельних технологій повинні стати темою окремого глибокого аналізу. Ми в межах цієї роботи можемо лише констатувати факт їх

привнесення на територію лісостепу ззовні з певним вірогідним вектором у географічному просторі прямого або непрямого впливу.

Тихососнівський мікрорегіон надає нам більш широкий перелік салтівських городищ, на яких виявлене застосування цегли. Але й вони не дають нам прикладів якісного виробництва цього будівельного матеріалу.

Розкопки укріплень Красного городища показали, що вали приховували під собою залишки цегляних фортечних споруд, що були поставлені без фундаменту на денну поверхню (рис. 76). Потім на плахах, що були покладені на поверхню землі, виводилась цегляна кладка в 6 рядів по вертикалі заввишки 0,5-0,55 м, які перекривалися наступним рядом дубових плах, що лежали на відстані 0,1-0,12 м одна від одної. Вище було укладено ще 7-8 рядів цегляної кладки. З внутрішнього та зовнішнього боків ця конструкція була облицьована панцирами завтовшки 0,4 м із цеглин, що укладалися на вапняковому розчині. Таким чином, початкова ширина стіни сягала 4, а висота – не більше 1,6 м.

Під час будівництва панцирів була використана сирцева цегла розмірами 0,4×0,2×0,1 м, тоді як під час зведення кладки забутівки застосовувалась погано пропечена цегла розмірами 0,5-0,55×0,25-0,3×0,07-0,08 і 0,4-0,46×0,4-0,46×0,07-0,08 м. Останні укладалися на глиняному розчині, до того ж шви між цеглинами, які досягали товщини 2-15 см, старанно заливалися глиняним розчином, що створювало єдиний моноліт стіни і дозволяло не завжди дотримуватися чіткої перев'язки швів між горизонтальними рядами кладки.

У цілому матеріали щодо застосованої на Красному городищі цегли свідчать про її невелику якість, а метрологічні параметри показують велику варіабельність параметрів.

На Алексєєвському городищі цеглою були облицьовані зовнішні боки городней. Висота кладки складала бл. 3 м за ширини 1,24 м. Цегла дуже поганого обпалу мала розміри 26,6×13,5×? см та 35,5×35,5×? см. Т.М. Олейніков указує, окрім вище зазначеного, на наявність цегли розмірами 40×?×8 см. Кладка здійснювалася на глиняному розчині з домішкою житньої

соломи. Через кожні 2-3 ряди цегли були прокладені дубові плахи з метою вирівнювання горизонтальних рядів кладки. І.І. Турбін відмічав залишки якоїсь прибудови до південної стіни з зовнішньої сторони. Ця прибудова завширшки бл. 4 м була складена з цеглин розмірами $26,6 \times 35,5 \times ?$ см на глиняному розчині без домішків соломи. На інших ділянках замість погано обпаленої цегли зафіксовані – за визначенням С.О. Плетньової – пахсові блоки розмірами $1 \times 0,7 \times 0,3$ м, хоча не виключено, що за своїми характеристиками це можуть бути пласкі сирцеві цеглини. У результаті Алексеевське городище також надає приклади значної варіабельності метрологічних параметрів і низької якості штучно виробленого будівельного матеріалу.

На Колтунівському городищі було встановлено, що в північно-східному валу міститься конструкція із сирцевої цегли завширшки бл. 3 м (рис. 78). Вона була розміщена на давній денній поверхні і складалася з двох цегляних панцирних кладок в одну цеглину, укладених на вапняковому розчині. Розмір застосованої цегли становив $30-46 \times 30-40 \times 4-7$ см. Простір між панцирами був заповнений кладкою з сирцевої цегли, складеної на глиняному розчині. Окрім того, зовнішній панцир був облицьований крейдяними блоками, що збільшувало загальну товщину оборонної споруди до 4,4 м. З огляду на викладене, первісна висота кам'яно-цегляної оборонної споруди не перевищувала 1,6 м [Плетнева, 1977, с. 10-11; Афанасьев, 1987, с. 118-119, 121].

Оборонні споруди Мухоудьорівського городища були цілком побудовані з сирцевої цегли, розміри якої не наводяться [Афанасьев, 1987, с. 121].

Таким чином, салтівські лісостепові городища тихососнівського мікрорегіону в цілому показують спорідненість у невисокій якості цегли, застосуванні різних видів цегляної продукції і великій різноманітності розмірів, але в цілому вони найбільші порівняно з саркельськими та, вочевидь, чугуївськими. Це ще раз засвідчує виробництво будівельних матеріалів силами безпосередньо місцевого салтівського населення з використанням метрологічних параметрів, уживаних у колі тієї чи іншої спільності. Водночас,

повсюдно на теренах салтівського лісостепу помітне недостатнє володіння салтівцями технологічними прийомами для виготовлення якісної продукції. Лише в одному випадку – на Колтунівському городищі – засвідчено використання вапняного розчину в якості цементувального матеріалу кладки. В інших випадках таким матеріалом є глина з органічними домішками та наближені до неї за фізичними властивостями природні матеріали, як-то алевроліт. Очевидно, що оборонні споруди, побудовані з таких матеріалів, не можуть бути занадто високими. На практиці конструкції з таких матеріалів не можуть значно перевищувати звичайну одноповерхову будівлю.

Окрім оброблених блоків, слід відмітити широке застосування і рваного каміння розмірами від доволі великих брил до щебеню. Перш за все, у внутрішній засипці двопанцирної кладки, при спорудженні надвальних брустверів, валгангів та внутрішніх панцирів. Вірогідно, що частина кам'яного щебеня була продуктом відходів після обтісування квадратів та плит.

Попри пісковикове та крейдяне каміння, а також його штучного замітника цегли, найпоширенішим будівельним матеріалом у всі часи є безпосередньо земля і деревина. Вони з успіхом застосовувалися також і салтівським населенням лісостепу. Ґрунт використовувався при будівництві багатьох елементів оборонних споруд: насипів валів та вирізів ровів, ескарпів; формуванні гласисів і берм; забутівці міжпанцирного простору стін тощо. При цьому види застосованих ґрунтів різняться за своїми фізичними характеристиками. До того ж глини, наприклад, добре піддаються пропіканню та ущільненню, що значно збільшує їх міцність.

Деревина також мала широке застосування в не меншому спектрі елементів оборонних споруд: внутрішньовальних та внутрішньобрустверних скріплювальних конструкціях (у тому числі й городень), надвальних надбудовах-брустверах у вигляді частоколу чи закладного заборолу, допоміжних уражувальних і перешкоджаючих елементів у ровах, на брустверах та на гласисах в якості редиків та ін. При цьому можливим було якісне

використання стовбурів відносно сталої товщини до розгалуження гілок з листям. Для території лісостепу довжина такого будівельного матеріалу зазвичай знаходиться в межах 4-5 м за товщини 20-40 см. Ці параметри необхідно було враховувати при будівництві, що позначалося на конструкції і архітектурній формі оборонних споруд.

Розглянувши фізичні особливості застосованих будівельних матеріалів та пов'язані з цим метеорологічні аспекти, стає зрозумілим, що вони істотно впливали на формування фортифікацій, їх захисні характеристики і внаслідок цього на способи організації оборони як такої.

У залежності від застосованих під час будівництва оборонних споруд матеріалів городища можна поділити на три основні види:

- 1) із деревно-земляною фортифікацією;
- 2) із застосуванням у деревно-земляних конструкціях оборонних споруд камення;
- 3) із застосуванням у деревно-земляних конструкціях оборонних споруд разом з каменням частково або повністю будівельної кераміки (монолітів, аморфних валиків чи цегли).

3.2. Городища з деревно-земляною фортифікацією

Салтівські лісостепові укріплення, під час будівництва яких були застосовані переважно деревно-земляні матеріали, представлені такими пам'ятками, як Ютанівське, Поміново, Павлівське та Карабут. Стосовно Павлівського городища зазначимо, що воно, на відміну від інших, не має захисних споруд, окрім ескарпів, і тому далеко не всі характерні риси цього кола пам'яток будуть йому притаманні. До деревно-земляних також слід віднести і Хотомлянське укріплення, що розташоване в сіверськодонецькому мікрорегіоні, хоча це городище має свої особливості в застосованих будівельних прийомах і плануванні. Зауважимо, що салтівські лісостепові

деревно-земляні фортифікації не мають мікрорегіональної локалізації й присутні у всіх зонах салтівського лісостепу як поодинокі вкраплення поміж маси мурованих укріплень (рис. 1). Вони розташовані на вузьких мисах корінних берегів річок і захищені валами та ровами тільки з боку поля. Винятком є лише сіверськодонецьке Хотомлянське городище, на якому має місце також вал зі сторони стрілки мису, який контролював дорогу, що вела в межі укріплення. Залишки фортифікаційних споруд цих городищ відносимо виключно до салтівського часу. Вивчення цього кола пам'яток виявляє в них низку загальних рис.

Перш за все, на них трапляється низка фортифікаційних і будівельних прийомів, які не є часовими чи етнокультурними показниками. Необхідно відзначити максимальне використання природних факторів, захисних властивостей місцевості: ескарпування схилів для надання їм більшої неприступності, улаштування з боку поля захисних ліній за системою рів – вал. Останні були споруджені з застосуванням дерев'яних конструкцій для стримування насипу від розповзання. Характерною рисою цих городищ є створення глибоко ешелонованої системи оборони з декількох пов'язаних між собою ліній. Так, в Ютанівському городищі дві захисні лінії розташовувались на відстані 26 м одна від одної, а в городищі Карабут три лінії оборони проходили на відстані 46 і 52 м. Г.Є. Афанасьєв вважає, що в деяких городищах з деревно-земляними оборонними спорудами залишки зафіксованої в насипу дерев'яної конструкції являли собою вертикальну стіну бруствера з зовнішнього боку валу. На користь цього свідчить структура валів Ютанівського й Поминівського городищ. В обох випадках зовнішня частина насипу різко відрізнялася від внутрішньої тим, що складалася винятково із материкового ґрунту. Таке чітке вертикальне членування насипу знаходить пояснення в тому випадку, якщо припустити, що сучасна поверхня валу відповідає місцю розташування в давнину дерев'яної стіни-бруствера, підпертого з внутрішнього боку насипом валу, верхня частина якого складалася

через зрозумілі причини з материкового ґрунту. У процесі руйнації дерев'яної стіни материковий ґрунт із верхньої частини валу, звичайно, потрапляв на зовнішній бік, і в такий спосіб означилася чітка різниця стосовно складових насипу зовнішнього та внутрішнього боків залишків валу. Таке розуміння характеру валу, здавалося б, дає нам пояснення і відсутності берми між цими валами і ровами. Насправді ж будівництво валу на краю рову без берми не має сенсу, оскільки ґрунт насипу буде неодмінно сповзати до рову, а це зведе нанівець зусилля будівельників. Якщо ж припустити, що облицювання бруствера проходило там, де фіксується різниця в ґрунті насипу вала, то між ескарпом рову та брустверною стінкою все ж залишається берма завширшки 3-4 м з метою завбачення осипання землі до рову [Афанасьєв, 1987, с. 104]. Інша відмінність деревно-земляних городищ – це відсутність воріт. Окрім Хотомлянського городища в сіверськодонецькому мікрореґіоні, на цих пам'ятках не простежуються залишки в'їздів: перемичок через рів і пройм у валах.

Будівництво захисних споруд тільки з боку поля свідчить про відносну безпеку схилів мису з урахуванням існуючих на той час прийомів захоплення фортець: довготривала пасивна блокада чи несподіваний напад. До того ж, самі по собі круті і стрімкі схили, посилені почасти ескарпуванням (поверх якого не виключено існування допоміжної дерев'яної перепони), являли собою значну перешкоду. Тому головне завдання захисників полягало в тому, щоб змусити ворога триматися подалі від лінії оборони – валу з боку поля. За наявності двох ліній і більше, розташованих одна від одної на прицільній дистанції стрільби з лука, відповідно розширювалася вигідна для захисників зона бою, за якої заволоніння супротивником тим чи іншим рубежем не давало йому змоги влаштувати надійний і безпечний плацдарм для захоплення наступної перешкоди. Саме такі характеристики має і Хотомлянське городище, але, його головна особливість стосується конструкцій оборонних споруд. У межах дослідженого А.В. Кригановим вала (рис. 26) [Крыганов, 1987; 1990] під

поверхневим шаром залягає глина з великою кількістю вугілля і дрібного пісковика завтовшки до 25 см. З боку ескарпу рову цей прошарок круто спадає вниз. Такий же за складом шар підстиляє насип валу по всій його ширині на рівні глиняного материка, доходячи до верхнього краю ескарпу рову. Основний масив ґрунтового насипу валу складається з мішаного ґрунту (з домішкою піску), основним компонентом якого є глина. Локально фіксувалася зона з вмістом деревного вугілля, яка являла собою, скоріш за все, місце вертикально розташованого дерев'яного стовпа. Цей елемент знаходиться на характерному для розміщення надвальної споруди відрізьку насипу і являє собою або частокіл, або заставну конструкцію, подібну до укріплень Мохначанського і Вербівського городищ. Ширина цієї зони варіюється від 50 см у верхній частині до 20-25 см унизу, що дозволяє відносно судити про діаметр застосованого стовбура. Вона починає фіксуватися безпосередньо під мішаним глиняно-пісковиковим прошарком з домішкою деревного вугілля до рівня, аналогічного за своїм складом прошарку, розміщеного на материковій глині, і становить у результаті висоту 1,1 м. Нижче 70 см від верхнього краю – на 1/3 висоти основного заповнення валу – ця зона з вмістом деревного вугілля перерізана лінзою мішаної землі, що складається, головним чином, з лісового ґрунту з домішкою піску. Уже згадана лінза простежується по всій ширині насипу – протягом 5,8 м при товщині в основному бл. 10 см.

Слід також зазначити, що на ділянці від верхнього краю ескарпу рову глиняний материк має підріз, який являє собою ухил бл. 25° в зовнішній бік від фронтального боку валу і протяжністю 1,1 м. Можливо, цей відрізок є бермою, яка потім була перекрита насипом валу. Хоча не виключено (виходячи з фіксації стратиграфічних відкладень), що ухил ескарпу рову становив єдину лінію з зовнішнім ухилом валу без берми. У цілому, це суперечить правилам зведення фортифікаційних споруд, які передбачають берму (яка, до того ж, фіксується у вигляді ухилу підрізаного материка), і повинно було затребувати додаткові заходи щодо запобігання сповзання насипу в рів. Залишками такого

зміцнювального елемента міг бути зафіксований прошарок у вигляді мішанки з глини, пісковика і деревного вугілля, який розташований безпосередньо під верхнім шаром ґрунту. У той же час ми спостерігаємо мішане (пісок, глина і лісовий ґрунт) заповнення рову, який теоретично може бути досипанням валу з метою його зміцнення на певній стадії експлуатації цієї лінії оборони. Якщо це припущення правильне, то зафіксований рів після досипання також утрачав свій функціонал.

А.В. Криганов запропонував картину реконструкції етапів будівництва дослідженої ним лінії оборони, указавши при цьому на додаткові характеристики виявлених відкладень. Найважливішою з них можна вважати вказівку на пірогенний вплив щодо глиняних шарів. Згідно з його точкою зору, перед зведенням валу під його майбутньою основою був знятий шар ґрунту до рівня материка, а на розчищену ділянку був покладений шар глини з виритого рову. Для посилення оборонної споруди ця глина, до якої був підмішаний невеликий за розміром рваний пісковик, частково піддана випалу шляхом перемішування її з гарячим вугіллям. Але застосування такого технологічного прийому не можна вважати переконливим, оскільки він викликає великі сумніви щодо його ефективності через явну недостатність температурного режиму. Швидше за все, деревне вугілля свідчить або про навмисне й поширене в давнину і середньовіччі поверхневе випалювання дерев'яних внутрішньовальних і надвальних елементів для продовження терміну їх служби, або про природне обвуглювання внаслідок тривалого перебування в щільних масах ґрунту, що позбавлені доступу кисню. Подібні залишки обвугленої деревини виявлені також на сусідньому (з півночі) Старосалтівському городищі, але явних свідчень випалу ґрунтових відкладень при цьому не спостерігалось. Щодо можливості двох будівельних періодів, перший з яких зазнав пожежі дерев'яних конструкцій, то таке припущення вважаємо недоречним через відсутність будь-яких підтверджень того в матеріалах стратиграфічних та планіграфічних спостережень. Навпаки, вони

свідчать про єдиний, взаємопов'язаний масив конструкційних елементів і ґрунтових відкладень.

Після описаної А.В. Кригановим операції випалу глиняної маси, відповідно до запропонованої їм реконструкції, була насипана подушка валу, яка складається з тієї ж глини з рову, що була перемішана з ґрунтовим шаром. У той же час, для дослідника залишилося незрозумілим, звідки було взято землю, яка становить прошарок лісового ґрунту з супіском чи піском. Він припускає, що це знятий з-під подошви валу або над ровом ґрунтовий шар. На думку А.В. Криганова, вал являв собою подушку з мішаного ґрунту (головним чином із глини), яка була укладена в панцир з обпаленої глини. Максимальна висота насипу валу в місці розрізу становить 1,8 м при ширині бл. 6 м.

На нашу думку, відсутність берми (можливо, на другому будівельному етапі) може бути пояснена, зважаючи на свідчення А.В. Криганова, посиленням насипу обпаленим глиняним панциром. Хоча більш імовірним є тлумачення цього облицювального панцира як певної стяжки, яка зкріплювала поверхню насипу. Ця конструкція була посилена внутрішньовальною стяжкою, для якої використані деревина, глина та пісковиковий щебінь.

Звертаючись до питання про витоки архітектурних традицій деревно-земляних салтівських укріплень, необхідно відзначити, що це питання дуже погано розроблене в спеціальній літературі. Лише два дослідники деякою мірою порушували цю проблемну тему. С.О. Плетньова спочатку висловлювала думку, що мисові салтівські городища лісостепової зони з'являються як результат впливу слов'ян, які передали своїм сусідам деякі фортифікаційні прийоми, а саме: використання зручних мисів на високих берегах річок і ескарпування схилів [Плетнева, 1962б, с. 83-86]. Однак дещо пізніше дослідник змінює свої погляди: видимої схожості салтівських і слов'янських городищ вона стала пояснювати загальним скіфським впливом незалежно від того, розташовувалось те чи інше городище на скіфському поселенні чи ні. Г.Є. Афанасьєв відкидає точку зору С.О. Плетньової і, у свою чергу, убачає

лише природну цілеспрямованість салтівців використати максимально місцеві умови, чим досягалася найбільша економія трудових ресурсів, оскільки роль штучних земляних укріплень зводилася за таких умов до мінімуму: вони займали лише ту ділянку, де не було природних перешкод [Афанасьєв, 1987, с. 105].

Воєнне мистецтво, складовою частиною якого є воєнно-інженерна справа, розвивається в залежності від рівня виробництва, економіки, характеру відповідного їм суспільного ладу. Воно також залежить від національних традицій, географічних умов та інших факторів. Звичайно, що й кількість додаткового продукту, що відчужується в суспільстві для будівництва фортифікаційних споруд, знаходиться в прямій залежності від того, для якого соціального інституту ведеться будівництво конкретної довгочасної оборонної споруди. Кількість праці, що була затрачена на створення захисних споруд того чи іншого городища, відображує частку відчуженого в суспільстві додаткового продукту і з'ясовує соціально-економічне становище пам'ятки. Це наочно показано Г.Є. Афанасьєвим у результаті його розрахунків затрат праці на спорудження різних типів городищ лісостепу. У результаті ми можемо спостерігати значну різницю цього показника відносно городищ з деревно-земляними укріпленнями і мурованих фортець [Афанасьєв, 1993, с. 143].

Так чи інакше прості оборонні споруди належали спільностям, які, вочевидь, відповідно від свого соціально-економічного розвитку не були спроможними відчужувати значний додатковий продукт на створення високорозвиненої системи захисних споруд. Відомо, що народна самооборона зводилася руками безпосередньо самих жителів поселень без залучення спеціалістів у галузі воєнно-інженерного мистецтва. Така практика знаходить численні аналогії в різні історичні періоди і має полікультурне поширення [Рунич, 1974; Афанасьєв, 1975; 1987, с. 105].

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження деревно-земляних салтівських лісостепових городищ, викладеного в підрозділі, можна

стверджувати, що вони внаслідок їх поодинокого і спорадичного розташування по території лісостепу на фоні загальної картографії салтівських лісостепових фортифікацій являють собою, скоріш за все, місця сховищ салтівського населення на перших (що більш можливо) чи останніх етапах перебування його в зоні колонізації. Також вона може свідчити про незначні ресурси окремих лісостепових спільностей, які не могли дозволити собі відчуження значних працевитрат. Хоча не виключено, що такі укріплення могли вважатися задовільними як такі для того ж оскільського мікрорегіону в верхів'ях течії річки, де археологічно виявлений великий чорнометалургійний центр [Винников, Степовой, 2012]. Тут такі городища переважають.

Деревно-земляні укріплення також широко представлені і в комплексах салтівських лісостепових оборонних споруд з кам'яними та цегляними конструктивами, та, як правило, вони представлені на допоміжних лініях багатоступінчатої оборони, які являли собою рубежі на підступах до цитаделі. Такі лінії оборони, як правило, були значно протяжнішими, охоплюючи цитадель повністю або частково залежно від топографічних умов місцевості. Тому, імовірно, їх намагалися і створювати з найменшими затратами, використовуючи найдоступніші будівельні матеріали, якими були дерево та ґрунт, вивільнений у процесі риття ровів. Через це традиційно у випадках використання ґрунту для спорудження валу чи стіни утворювався і рів на полі або ескарп із боку природних перепадів висот (скатів мису в яри тощо). У сукупності ці елементи фортифікації, органічно доповнюючи один одного, утворювали максимальний загальний перепад висот і крутизну, тобто доволі ефективну перепону на шляху супротивника. Звичайно, що такі системи «вал–рів» доповнювалися надвальною конструкцією, якщо лінія мала активний захист живою силою. Також використовували допоміжні елементи у вигляді вертикальних, вочевидь, загострених паль, закріплених на дні рову; паль під ухилом із боку контрескарпу рову; насипані під необхідним кутом гласіси, які збільшували перепад висот та ліквідували мертві зони обстрілу.

3.3. Городища з мурованою фортифікацією

Городища з мурованими оборонними спорудами є найбільш поширеними фортифікаціями в салтівському лісостепу. Вони присутні в сіверськодонецькому, оскільському та тихососнівському мікрорегіонах з переважанням тих чи інших конструктивних особливостей: чи то застосування бутового каміння, чи обробленого в різною мірою, чи суміщенням обох різновидів цього будівельного матеріалу, а також паралельним використанням разом із ним і різновидів будівельної кераміки. Як уже зазначалося, не останню роль у цій справі, окрім завдань організації того чи іншого способу оборони, відігравав доступний для широкого використання матеріал. Це залежало від геологічних виходів на доступну на той час поверхню для його видобутку.

Найбільш придатним для максимального формування квадрів у салтівському лісостепу є крейдиані породи. Вони дозволяють формувати блоки, які максимально задовольняють потреби будівельників під час їх використання в процесі кладки стін конструктивів. При цьому їх завжди можна було підігнати під місцеві вимоги у випадках відхилень поверхні з рядами блоків від горизонталі, улаштувати зміщення горизонтальних рядів для кращого зчеплення їх між горизонтальними рівнями тощо. Обмеження при формуванні таких будівельних модулів було лише в тріщинуватості місцевих відкладень порід. Цим і обумовлене переважання певних розмірів оброблених каменів, про що йшлося вище. Наочним прикладом конкретного застосування крейдианого каменю в оборонних спорудах є матеріали досліджень Маяцької фортеці. Територія, де було побудоване укріплення, вирізняється багатими відкладеннями крейди, що не тільки безпосередньо залягає під місцем фортеці, але й представлена в дівах – природно сформованих останцях крейдианих порід, що виникли внаслідок вивітрювання. Через досить значний перепад висоти між плато і заплавою річок Дон і Тиха Сосна його мікроклімат істотно відрізняється від навколишньої заплавної низини. Піднесена суха поверхня плато швидко

нагрівається, що призводить до потоків гарячого повітря вгору, які відганяють грозові хмари, що формуються, у бік низьких заплавлених земель. У результаті і без того невелика середньорічна кількість опадів у регіоні (у середньому 480 мм на рік) над плато скорочується в 1,5-2 рази. Особливо посушливим є літній період. Це гальмує процес водної ерозії і сприяє збереженню крейдяних покладів як таких. Не виключено, що певна кількість кам'яних стовпів могла бути використана салтівськими будівельниками. Але археологічно встановлено, що як мінімум частина будівельного матеріалу була взята з рову, який опоясував з напільного боку стіни фортеці. Верхній шар плато складається на 15-20% з крейди. На 80 см нижче денної поверхні вже залягає шар чистої крейди, достатньої за своїми щільнісними характеристиками для виготовлення квадратів. Ми спостерігаємо це в результатах розкопок в Маяцькому городищі. Найбільш інформативними з них є систематичні розкопки пам'ятки С.О. Плетнєвої і А.П. Покровського в 1975 р. і продовжені Г.Є. Афанасьєвим в 1977–1982 рр. в рамках міжнародної спочатку Радянсько-Угорської (з 1975 р.), а згодом Радянсько-Болгаро-Угорської (з 1978 р.) експедиції під загальним керівництвом С.О. Плетнєвої [Плетнева, 1984; Афанасьєв, 1984; Василева, 1990]. Вивчення конструкції південно-західної фортечної стіни було вперше здійснено М.Є. Макаренком в 1909 р. на ділянці на північний захід від воріт. Було встановлено, що вона складена без фундаменту на давній денній поверхні в техніці двопанцирної кладки. У 1977–1979 рр. досліджувався відрізок південно-західної стіни від південно-східного торця ворітного отвору до південного кута (рис. 84-87). У результаті підтверджені основні спостереження М.Є. Макаренка. Стіна завтовшки 5,7-6,5 м була споруджена в техніці двопанцирної кладки. Кожна з досліджених ділянок складалася з трьох горизонтально укладених у перев'язку блоків. Тиск забутівки на панцирі стримувався дерев'яною конструкцією типу городень. Будівництво стіни велося без фундаменту на укладені на дерновий шар дубові плахи. Такі ж дубові плахи

укладались і в кладку панцирів через кожні три вертикальні ряди блоків. Зовнішній панцир мав нахил 7-12°.

Центральну частину південно-східної стіни М.Є. Макаренко досліджував в 1908 р. Її ширина досягала 6,4 м. Кожен з панцирів був складений з блоків в товщину на два ряди кладки прямо на поверхні землі. Забутівка зі щебеню і великих каменів була залита закріплюючим розчином у вигляді вапна або товченої крейди. Розкопки південно-східної стіни в 1979–1981 рр. показали, що вона стикувалася з південно-західною стіною за допомогою двох конструктивних швів. На дослідженій ділянці товщина південно-східної стіни досягала 6-6,2 м, а техніка її будівництва була ідентична техніці будівництва південно-західної стіни: двопанцирна кладка без фундаменту із забутівкою, у ядрі якої знаходилася дерев'яна конструкція; через кожні три вертикальні ряди блоків укладалися дубові плахи.

У 1908 р. М.Є. Макаренко здійснив розкопки східного кута фортеці, але ця ділянка виявилася сильно зіпсованою місцевими жителями, які брали звідси каміння. У 1981 р. була досліджена невелика ділянка зовнішнього панцира в серединній частині північно-східної стіни. Нижній ряд блоків лежав без фундаменту на давній денній поверхні, а у швах через кожні три ряди кладки простежувались укладені в стіну дубові плахи. Панцир мав нахил усередину на 5-7°.

Спроби часткового дослідження північно-західної стіни робилися М.Є. Макаренко в 1909 р. Проте, окрім згадок про виявлений внутрішній панцир стіни, жодних відомостей про неї автор не навів. Ділянка цієї стіни, що прилягала до західного кута фортеці, досліджувалася в 1981–1982 рр. Удалося встановити, що стіна завтовшки 4 м складена з двох панцирів із забутівкою, усередині якої знаходилася дерев'яна конструкція.

Г.Є. Афанасьєв вважає, що первинна висота фортечних стін складала не більше 5 м. Ця думка, скоріш за все, є слушною, бо вказана максимальна висота стін є максимально можливою висотою для будівель з крейдяного каменю.

Нагадаємо, що з цього матеріалу будівельні норми не гарантують стійкість конструкції, яка перевищує сучасну одноповерхову будівлю.

На вершині стіни Маяцької фортеці знаходився, за думкою дослідників, валганг із зубчастим парапетом, блоки якого були виявлені в завалах стіни (рис. 88).

Дослідження воріт фортеці посередині південно-західної стіни розпочав М.Є. Макаренко в 1909 р. Судячи з опублікованої фотографії, на той час від кладки облицювання ворітного отвору зберігалися тільки чотири ряди блоків. Повторно ворітний отвір, включаючи південно-східну торцеву стінку, був досліджений Г.Є. Афанасьєвим у 1977 р. Остання була складена з трьох паралельних рядів кладки загальною товщиною 0,92 м. Нижні блоки укладалися на дерев'яні дошки, що лежали на рівні давньої денної поверхні. Ширина ворітного отвору становила 2,84 м. Опорні стовпи для дерев'яних воріт розташовувалися в глибині ворітного отвору на відстані 4 м від площини зовнішнього панцира стіни.

Результати досліджень біля південного кута фортеці дозволили висловити припущення, згідно з яким там розташовувалася вежа або вежа-виступ. У 1909 р. М.Є. Макаренко начебто виявив залишки кладки північно-східної стіни вежі й ліжко для основи південно-східної стіни вежі. Конструкція залишків південно-західної стіни, виявлена в 1978 р., також начебто свідчила про розташування там вежі, що дало дослідникам підстави вважати, що біля південного кута була вежа, яка фланкувала південно-західну і південно-східну куртини фортеці [Афанасьєв, 1987, с. 128], хоча переконливих свідчень на користь такого твердження, на нашу думку, так і не було отримано.

Фрагментарні відомості щодо характеру кам'яних споруд ми маємо за матеріалами Верхньоольшанського городища. Розріз одного з його валів, здійсненого С.Н. Зам'ятніним в 1921 р., дозволив установити, що вони є розвалом кам'яних стін фортеці. Збереглися залишки внутрішнього та зовнішнього панцирів до двох рядів кладки з крейдяних блоків, простір між

якими був заповнений ламаним крейдянним каменем і крейдянним щебенем з використанням зв'язувального розчину.

Розкопки С.Н. Зам'ятніна є єдиним джерелом для характеристики системи оборони і конструкції фортифікаційних споруд цієї пам'ятки, оскільки нині вона майже повністю знищена, а залишки валів і ровів ледь уловлюються по мікрорельєфу лише на окремих ділянках [Афанасьєв, 1987, с. 121].

Розкопками Колтунівського городища, проведеними Г.Є. Афанасьєвим у 1985 р., було встановлено, що, окрім широкого застосування цегли в конструкціях оборонних споруд, салтівські будівельники також використали і камінь. Цегляні в основі споруди стін мали зовнішній панцир, який був облицьований крейдяними блоками, що збільшувало загальну товщину оборонної споруди до 4,4 м [Плетнева, 1977, с. 10-11; Афанасьєв, 1987, с. 118-119, 121].

Таким чином, оборонні споруди городищ тихососнівського мікрорегіону демонструють нам залежність від покладів придатного для обробки крейдяного каменю на місці будівництва. На всіх означених пам'ятках завдяки легкості формування будівельні модулі з крейди домінують у конструкціях стін, які можливо було зводити в цій містині не лише через необхідність та традиційні навички салтівців, але і внаслідок фізичних властивостей будівельного каміння. Такі стіни не були високими, не перевищуючи за висотою одно-, максимум двоповерхову сучасну будівлю. У місцинах, де покладів крейдяного каменю достатньої щільності не вистачало або він був відсутній зовсім, по мірі необхідності виконувалася його заміна на штучний камінь, тобто цеглу. Можливо, до цього різновиду оборонних споруд – стін – можна віднести і фортифікації I Белгородського городища, де фіксувалися крейдяні блоки та обпалені цеглини, а наявний будівельний матеріал дозволяв зводити вертикальні конструкції. Та обмежені дослідження і недостатня фіксація отриманих матеріалів за знищеності пам'ятки на сьогодні не дають можливості остаточно визначитися в цьому питанні.

Значні відмінності в конструкції мурованих оборонних споруд ми спостерігаємо в сіверськодонецькому та оскільському мікрорегіонах, де стіни як такі переконливо жодного разу не віднайдені, а конструкції являли собою вали з крепідами схилів та надвальними брустверами. Хоча С.О. Плетньова і вважала, що на цих територіях також були оборонні стіни, і навіть наводила реконструкцію таких споруд на Дмитрівському городищі (рис. 6, 2, 3), та навряд чи це можна визнати достатньо переконливим у зв'язку з характеристиками будівельних матеріалів і виявленими конструктивними особливостями залишків споруд. Автор розкопок С.О. Плетньова таким чином реконструює етапність побудови оборонних споруд: одночасно з розширенням ескарпу скіфського часу салтівські будівельники встановили на місці майбутнього валу дерев'яні городні, які були засипані культурним шаром раннього залізного віку. Через деякий час тіло валу було збільшене більше ніж удвічі, верх був вирівняний, і вже на нього, на думку С.О. Плетньової, була поставлена двопанцирна кам'яна стіна. Панцири споруди були приблизно 1 м завтовшки і склалися з підтесаних та пригнаних один до одного крейдяних каменів без розчину. Між панцирами була розміщена внутрішня дерев'яна конструкція у вигляді каркасу, у який було засипано крейдяний щебінь та дрібне каміння. Загальна товщина такої двопанцирної конструкції сягала 4-4,5 м. Автор реконструкції вважала, що і висота такої споруди мала аналогічні розміри [Плетнева, 1989, с. 12-25; 2000, с. 30-31, рис. 3] (рис. 5, 2, 3).

Археологічні дослідження 2004 р., проведені В.А. Сарапулкіним та Т.В. Сарапулкіною за участі ґрунтознавця Ю.Г. Чендєва, дозволили уточнити, а також розширити свідчення щодо воєнної архітектури Дмитрівського городища. Роботи проводились на земляних оборонних лініях, де, зокрема, вивчалися поховані під ними, а також фонові ґрунти на території, яка оточує насипи. Було встановлено, що внутрішня з двох оборонних ліній Дмитрівського городища з земляним валом та глибоким ровом була створена в скіфський час, а потім в ранньосередньовічний час добудовувалася. Зовнішня лінія оборони

мала один будівельний період і участь у її зведенні брало лише салтівське населення (датування за допомогою ґрунтознавчих методик – 750–800 рр. н.е.) [Чендев, 2008, с. 51-55]. Ураховуючи останнє, слід зауважити, що інтерпретацію С.О. Плетнєвої цієї лінії оборони як такої, яка відображала два будівельні періоди – раннього залізного віку і раннього середньовіччя – слід визнати помилковою. Таким чином, і всі конструктивні елементи валу належить віднести до салтівського фортифікаційного мистецтва. Ураховуючи вищезазначене, а також нові дані, що отримані на інших городищах сіверськодонецького мікрорегіону (наприклад, на типологічно близькому Мохначанському городищі та ін.), досліджені С.О. Плетнєвою укріплення Дмитрівського городища, скоріш за все, мали вигляд ґрунтового валу з кам'яними крєпідами зовнішнього та внутрішнього боків насипу зі зміцнювальною дерев'яною конструкцією (у вигляді плах) усередині. Поверх валу знаходився кам'яний бруствер, який мав дерев'яні опорні кріплення у вигляді вертикальних стовпів. Загалом така оборонна споруда притаманна для фортифікації лісостепових салтівських городищ долини Сіверського Дінця і є найближчою за своїми ознаками до оборонних споруд Мохначанського городища, які, до речі, теж проходять по периметру мисового майданчика (розкоп 2/12 на східній експозиції городища) (рис. 47).

На наш погляд, після проведення запропонованої С.О. Плетнєвою схеми реконструкції динаміки освоєння території городища та розвитку фортифікацій у цілому можна погодитися з версією Г.Є. Афанасьєва, який пропонує дещо інший погляд на ці питання. Він висловив сумнів у правильності прочитання нашарувань валу лінії оборони, яку перетнула С.О. Плетнєва, і вбачав у них лише один – салтівський – будівельний період, що згодом підтвердили ґрунтознавчі дослідження Ю.Г. Чендева [Афанасьєв, 1987, с. 112-113].

Перехідним у питаннях застосування будівельних матеріалів є Вовчанське городище, яке розташоване близько до межі виходів на поверхню покладів крейди та пісковика (рис. 1). Оборонні споруди цієї пам'ятки зведені з

застосуванням обох різновидів каміння. Матеріали досліджень фортифікацій, що отримані В.В. Колодою в 1995 та 1996 рр., дають змогу уявити загальну архітектурну форму оборонних споруд [Колода, 1995а, с. 2-15; 1996, с. 2-9]. Оборонні споруди досліджувалися в трьох місцях: на залишках стіни цитаделі в південній частині; розрізом потрійної лінії оборони в західній частині; північний напрям оборони і північна частина двору цитаделі. Четвертий розкоп був закладений між середньою і зовнішньою лініями оборони в південній частині пам'ятки на краю мису, який піддається руйнуванню (рис. 8-13). Автор досліджень підвів підсумки та узагальнив результати досліджень оборонних споруд Вовчанського городища [Колода, 1995б; 2001].

Крепіді-панцири оборонних споруд цитаделі (центрального укріплення) були зведені з шарів материкової глини та уламків крейди з внутрішньою міжпанцирною забутівкою, яка складалася з суміші крейдяного щебеню, чорнозему і глини. Оборонні споруди в західній частині городища мали таку конструкцію (рис. 9, 1; 10). Фундамент внутрішнього панцира покоївся на глиняній «подушці», що була розміщена поверх шару похованого ґрунту. Глибина її залягання складала 0,45-0,7 м. У шарі глини знаходилися в основному уламки пісковика, серед яких траплялися оброблені у формі паралелепіпеда. Поверх шару глини з пісковиковими каменями знаходився ще один, який складався зі шматків чистої крейди. Його потужність становила 0,15 м. В.В. Колода зробив припущення, що крупні шматки крейди цього будівельного горизонту скріпляли крейдяним або вапняним розчином. На користь такого припущення свідчило те, що деякі ділянки цього шару були монолітними, хоча зовні в ньому чітко простежувалися окремі шматки. Також дослідник припустив, що ця крейда для підвищення міцності могла просочуватися водою й утрамбовуватися. Над цим монолітним шаром знаходився ще один прошарок чистої глини завтовшки 0,1-0,2 м. А вище за нього – чорноземний шар з численними вкрапленнями крейдяної крихти. На захід від описаного внутрішнього панцира глиняна «подушка» дещо

продовжувалася й ніби підстиляла забутівку. Проте в цьому секторі в глину була додана дрібна крейдяна крихта. Загальна ширина цієї «подушки» становила 3,2-4,5 м.

Зовнішній панцир фіксувався лінією крупних пісковикових каменів, що покоїлися, головним чином, на шарі похованого ґрунту. Лише деякі з них лежали на передматерику. Це, вочевидь, свідчить про підчистку (випрямлення) ділянки на місці, де було заплановано розмістити муровану кладку.

З внутрішнього боку зовнішньої кам'яної кладки була виявлена стовпова ямка (рис. 9, 1). Автор досліджень припустив, що це могла бути відмінна від мурованої конструкції зовнішньої кріпиди оборонної споруди, яка являла собою плетений з лози тин з опорними стовпами. На думку В.В. Колоди, для міцності конструкції лозини обмазували сумішшю глини і крейди. Фрагменти такої обмазки знайдені в забутовці міжпанцирного простору. Нижній край такого тину із зовнішнього боку зміцнювався рваними шматками пісковіку. Така інтерпретація дуже вірогідна, але не є єдиним можливим поясненням. Наявність стовпової ямки могла свідчити про розташування на цій лінії надвальної споруди, конструктивним елементом якої вона могла бути. Обпалена глина, за аналогіями до інших лісостепових салтівських городищ сіверськодонецького мікрорегіону, знаходила застосування саме в надвальних конструкціях, зокрема брустверах.

Міжпанцирний простір оборонної споруди з зовнішньою та внутрішньою мурованими кріпидами було забутовано сумішшю чорнозему і дрібної крейдяної крихти. По центру забутівки простежувалася лінза чистої крупної крейди зі слідами просочення водою. За фізичними властивостями вона була аналогічною крейдяному шарові, розміщеному у внутрішній кріпіді. У засипці зустрічалися окремі шматки рваного пісковіку. Загальна ширина оборонних споруд в західній частині укріплення становила 7-7,5 м [Колода, 1994, с. 6-8, табл. VIII-X].

Насип середнього валу (рис. 9, 2-4) був неоднорідним і складався з суміші чорнозему, піску й материкової глини, насипаної поверх похованого ґрунту. Внутрішній схил валу був посилений грядою з уламків пісковика, що перешкоджало розповзанню насипу. Насип валу зовнішньої лінії оборони (рис. 9, 2) складався з однорідної суміші піску, чорнозему, глини і дрібних фракцій крейди. Остання розміщувалася поверх похованого ґрунту. Її простежена висота становила 1,5 м.

Оборонні споруди в північній частині (рис. 11) були багато в чому схожі з раніше описаними. Ширина цих споруд у місці дослідження складала 8 м. З внутрішнього та зовнішнього боків також були крепиди, які слугували опорними елементами конструкції.

Опорою зовнішній крепиді-панциру слугувала «подушка» з материкової глини, для укладання якої був заздалегідь знятий шар ґрунту до передматерика. Товщина «подушки» становила 10-50 см за максимальної ширини до 1,8 м. Поверх неї були укладені камені рваного пісковика різної форми і величини. Потужність цього шару становила 10-50 см. У розташуванні каменів жодної системи прослідкувати не вдалося. Зрідка траплялися камені, оброблені до форми паралелепіпеда з довжиною грані від 30 до 70 см. Розчином цього шару була волога суміш глини і крейди. Внутрішня межа кам'яної кладки цього панцира являла собою більш-менш рівну лінію. Із зовнішнього боку було виявлено немало каменів, що викотилися або перемістилися внаслідок деструкції культурного шару. Отже, із зовнішнього боку крепиди оборонної споруди не мала жодної опори. Деяко вище від шару каменів виявлена лінза з суміші крупного і дрібного крейдяного щебеню. Між цими будівельними горизонтами простежувався вузький прошарок чорнозему з домішкою дрібної крейдяної крихти.

Внутрішня крепиди на північній ділянці оборонної споруди також спиралася на широку глиняну «подушку», ширина якої сягала 3-х м за товщини 0,1-0,15 м. Вона була укладена поверх передматерика. Вище за глиняний шар

розташовувався ще один, який складався з безсистемно складених на глиняно-крейдяному розчині каменів. Деякі з них були обтесані до форми паралелепіпеда. Над каменями знаходився шар чистого крупного крейдяного щебеню, просоченого, скоріш за все, водою та утрамбованого. Потужність цього горизонту становила 0,2-0,6 м за ширини 1,2-1,3 м. З внутрішнього боку кам'яної вимостки фіксувався виступ, який В.В. Колода інтерпретує як контрфорс, що підсилював усю конструкцію.

Міжпанцирний простір був засипаний сумішшю чорнозему і дрібної крейдяної крихти. Обидві глиняні «подушки» були значно ширші за кам'яні панцирі. Це створювало своєрідний підстилаючий шар, на який спиралася забутівка. Оборонна споруда не перевищувала, скоріш за все, 3-х м.

Середня оборонна лінія городища являла собою неоднорідний насип валу, зробленого з піску, чорнозему і глини. Його було поміщено поверх похованого ґрунту. Внутрішній схил валу був посиленний штучною грядою рваного пісковика, що перешкоджало розповзанню насипу. Жодних залишків додаткових конструкцій поверх насипу прослідковано не було. Із зовнішнього боку валу розташовувався рів. Кут залягання його контрескарпу складав 20° , ескарпу – 45° . Загальний перепад висоти цієї лінії оборони, улаштованої за системою «рів-вал», складав не менше 2,7 м.

Вал зовнішньої лінії оборони Вовчанського городища зі сходу, півдня і заходу був насипаний поверх похованого ґрунту, і його насип являв собою однорідну суміш з піску, чорнозему, глини і дрібних фракцій крейди.

У найбільш північній захисній лінії нижній шар насипу складався з суміші чорнозему і глини, верхній – з суміші глини з крейдяною крихтою. Ширина цього валу по підшві – 9 м; висота, що збереглася, – 1,5 м.

В.В. Колода вважає окремі елементи фортифікації незавершеними [Колода, 2001, с. 117]. Скоріш за все, дослідник висунув таку думку внаслідок незначних як до конструкцій стін, будівельних залишків. Але переконливих

доказів цьому немає. Якщо ж інтерпретувати руїни як вали з кам'яними крєпідами, то це цілком типові археологічні знахідки як до такої споруди.

Доволі широкомасштабні різночасові дослідження Верхньосалтівського городища також надають великий матеріал для аналізу мурованих конструкцій, що використовували пісковик – будівельний камінь, що повсюдно використовувався при зведенні оборонних споруд салтівських лісостепових городищ у місцях його покладів. Накопичений за весь час досліджень матеріал дає можливість представити загальне архітектурно-просторове планування укріплень Верхньосалтівського городища таким чином (рис. 14). Останцеподібное плато, на якому була побудована фортеця, мало добрі природні характеристики відносно захисних функцій, які були максимально використані. Візуальний огляд місця розташування городища й аналіз старовинних письмових джерел дозволили встановити траси проходження оборонних споруд ранньосередньовічної фортеці. Під час їх будівництва територія городища витримала низку характерних антропогенних змін, що відбилося на ландшафті й простежується до теперішнього часу. Межі цитаделі фіксуються на поверхні обривами корінного мису та залишками ровів і валів, які фрагментарно збереглися. Місцезнаходження старовинних ровів також відзначається просіданням ґрунту та руйнуваннями фундаментів і стін сучасної забудови.

На сьогодні у розпорядженні дослідників є декілька планів Верхньосалтівського городища, найстаріший з яких наведений в роботі 1906 р. М.Є. Макаренко [1906, с. 143, рис. 34]. Значний інтерес являє собою план цитаделі 1907 р., виконаний В.О. Бабенко через зафіксовані на ньому елементи фортифікації та загального планування, які на сьогодні візуально не простежуються або були знищені [Бабенко В.А., 1907, с. 451, рис. 57] (рис. 15).

У 1947 р. під час роботи експедиції С.А. Семенова-Зусера був складений план і промальований ландшафт городища та прилеглої до нього території з боку річки з нанесенням місця розташування відомих на той час пам'яток і

об'єктів, які утворюють археологічний комплекс [НА МАЕСУ, ф. 1. оп. 1. Архів С.А. Семенова-Зусера] (рис. 13). План цитаделі фортеці міститься у звіті Кочетокській експедиції 1959–1961 рр. [Ветштейн, 1961, л. 21]. Також плани городища, які різняться між собою, наведені в роботах С.О. Плетньової [Плетнева, 1960, с. 10, рис. 4, 2; 1967, с. 26, рис. 7, 3].

Відносно пологий схил розташований з південного боку підвищення. З цього боку розташоване друге – південне – дворище городища, яке захищене ґрунтовим валом. Указані дворище і цитадель, що розташована з північного боку верхнього майданчика підвищення, утворювали внутрішню двосекторну фортецю. Цитадель з чотирьох боків захищав вал і вона була найбільш укріпленою частиною городища. Дворище, що примикає до неї з півдня, виконувало, скоріш за все, допоміжну функцію, зважаючи на недостатні захисні властивості ландшафту на цій ділянці.

Зі східного боку – з боку заплави – оборонні споруди склалися з однієї лінії оборони. У районі розташування цитаделі вони були створені за системою «ескарп-вал». З боку обривистого берега ескарпування на теперішній час уже не простежується. На плані В.О. Бабенка з боку заплави річки позначені оборонні споруди, названі «лицьовий бік фортеці», з чого ми знаємо про те, що вони на початок ХХ ст. простежувалися візуально. У районі розташування південного дворища оборонні споруди з боку заплави річки не зафіксовані.

На території прилегло до городища селища, яке має культурні відкладення салтівського часу й пізнього середньовіччя, була простежена ще одна лінія оборони. Вона складалася з приземкуватого невеликого земляного валу і глибокого, напевне, трапецієподібного в профілі рову (рис. 23). На жаль, розкопками північної ділянки лінії оборони прилегло до селища-посади, що проводилися Кочетокською експедицією, цей рубіж не був до кінця досліджений. Така обставина ускладнює його культурно-хронологічну інтерпретацію і з'ясування застосованих будівельних прийомів. [Брайчевская, 1961, с. 41-42, л. 27-28]. Не можна однозначно заперечувати, що ця лінія

оборони виникає ще в ранньому середньовіччі. Але можливо, вона слугувала і межею Салтівського містечка в XVII–XVIII ст.

Недостатня фізична міцність місцевого пісковика [Турлей, 1936, с. 146-194] ставить під сумнів не лише твердження відносно присутності веж у фортифікаціях Верхньосалтівського городища, але й припущення деяких дослідників відносно досить високих фортечних стін на цьому колі пам'яток. Місцевий пісковик не міг витримувати великого навантаження, що робило неможливим зведення веж, у яких тиск на нижні ряди кладки був би ще більшим, ніж в кладках стін. Цей недолік доступного для будівництва каменю, вочевидь, диктував загальну конструкцію захисних споруд узагалі, змусивши салтівських будівельників відмовитися від зведення високих фортечних стін.

У науковій літературі ми спостерігаємо відсутність єдності думки відносно питання зовнішнього вигляду й висоти захисних споруд. А.З. Вінніков і С.О. Плетнева вважають, що це були звичайні двопанцирні стіни, які в цілому подібні до укріплень Правобережного Цимлянського і Маяцького городищ [Винников, Плетнева, 1998, с. 32; Плетнева, 2000, с. 27-32, 243, рис. 3]. Р.І. Ветштейн убачає в залишках захисних споруд Верхньосалтівського городища високі стіни, на які й була, на її думку, розрахована досить міцна нижня частина досліджених нею стін [Ветштейн, 1961, с. 16]. У свою чергу, Б.А. Шрамко висловлює думку, що такі стіни не могли бути високими [Шрамко Б.А., 1962, с. 268]. Імовірно, найбільш близький до істини Г.Є. Афанасьєв, який висловив припущення, згідно з яким укріплення городищ цього типу були валами з крєпідами насипу, що перешкоджали розповзанню та збільшували крутизну останнього [Афанасьєв, 1987, с. 113]. До того ж, дослідженнями одного з кутів Верхньосалтівської фортеці (проводив А.С. Семенов-Зусер), що мали цілеспрямований характер пошуків вежі, не виявили її залишків [Семенов-Зусер, 1948, с. 53]. На думку Р.І. Ветштейн [Ветштейн, 1961, с. 11-12, л. 24] і О.В. Іченської [Иченская, 1980, с. 104-105, рис. 2], Кочетокській експедиції вдалося виявити одну з веж у південно-східній

частині цитаделі. Автори сприйняли за залишки башти конструкцію, знайдену в 10 м на північ від південно-східного кута третьої лінії оборони. Ця будівля примикала із зовнішнього боку до облицьованого каменем валу і складалася з кам'яної кладки, яка мала в довжину розміри 5,9 м по лінії північ-південь і 3,2 м по лінії схід-захід. Товщина стін, складених з таких же плит, як і облицьовання оборонного валу, становила 0,5 м. Вони збереглися на висоту 2-х – 3-х нижніх рядів кладки. Внутрішній периметр цієї конструкції було заповнено добре утрамбованою глиною, покритою великими обгорілими вугільними плямами. На думку автора розкопок, ці плями могли бути слідами пожежі. Ця конструкція інтерпретувалася як підлога всередині віднайдені будівлі. Проте Р.І. Ветштейн зазначає, що неможливо з'ясувати, на якій висоті починалося внутрішнє приміщення і чи існувало воно взагалі. На підтвердження своїх висновків відносно інтерпретації знайденої конструкції як вежі вона наводить відомості з роботи В.О. Бабенка [1914, с. 468] про те, що в ХІХ ст. спостерігалися розширення фундаменту на кутах цитаделі [Ветштейн, 1961, с. 12]. Але ці розширення були наявні саме на кутах, а не уздовж стін, що не дає підстав ототожнення дослідженого об'єкту біля східної стіни з вежею. Проте на плані В.О. Бабенка ми спостерігаємо 8 прямокутних виступів, що розташовані через нерівні проміжки вздовж лінії оборони цитаделі зі східного боку. Крайні з них розміщені по кутах, але при цьому винесені назовні відносно лінії оборони лише в східному напрямку, що суперечить правилам розташування веж. Про призначення цих конструктивних елементів ми можемо лише здогадуватися. Але якщо припустити, що один з них був виявлений Р.І. Ветштейн, то загальні параметри і характер конструкції, на наш погляд, можуть бути інтерпретовані як контрфорс або висунений у бік обриву бойовий майданчик для ліквідації зони тіні обстрілу в заплаві річки. Також така конструкція могла використовуватися як сигнальний майданчик. На це можуть указувати зафіксовані Р.І. Ветштейн вугільні плями. Можливо, що ця споруда виконувала вказані функції одночасно.

На поверхні валу цитаделі С.А. Семенов-Зусер відмітив великі камені пісковика і щебінь [Семенов-Зусер, 1948, с. 51]. На західній і північній ділянках цей вал примикав до двох інших ліній оборони. Близько сер. ХХ ст. вал частково зникає, ширина його була нестабільною і визначалася досить важко. Проте порівняно ширшим він був на південній, найуразливішій, ділянці, де досягав 5 м завширшки. Відповідно на західному відрізку – від 3,3 до 4,3 м і на північному – 5,3 м [Семенов-Зусер, 1948, с. 51].

Археологічні розкопки третьої лінії показали, що рів на північній ділянці городища не простежується [Колода, Чернигова, 1999, с. 8, табл. 1; Чернигова, 1999, с. 221-222, рис. 1] (рис. 15). На нашу думку, не можна виключати перепланувань місцевості, у результаті яких незначний за розмірами рів міг бути спланований. Його повна відсутність суперечить принципу побудови оборони.

Вали цитаделі піддавалися дослідженням на всіх напрямках. Південний відрізок валу третьої лінії оборони був досліджений якнайповніше. На відміну від північної частини третьої оборонної лінії, у результаті досліджень її південного відрізка була виявлена досить потужна конструкція рову (рис. 17).

У 1947 р. С.А. Семенов-Зусер, який проводив дослідження південного боку фортеці в 95 м від східного краю городища, під тонким шаром поверхневого чорнозему виявив залишки оборонного валу (розкоп Ш). Безпосередньо у поверхні залягав товстий шар ґрунту, перемішаний з пісковиковим щебенем, шматками обпаленої глини, вугілля і скловидного шлаку. На деяких фрагментах обпаленої глини простежувалися відбитки дерева. Також були знайдені залишки дерев'яного бруса. На глибині 0,2 м в 1 м від рову були виявлені залишки кладки, що складалася з великих каменів пісковика. З глибини 0,7 м були виявлені ще дві кладки: безпосередньо біля рову й на відстані 3 м від нього. На місцях, де кладка не збереглася, на сирому ґрунті читалися відбитки вилучених каменів. Загальна ширина конструкції становила 4,2 м. Споруда мала зовнішню і внутрішню кладки завширшки

бл. 0,6 м кожна. Вони були заглиблені в землю на 0,3-0,4 м. У середині виявленої споруди на більш високому рівні порівняно з кладками на краях дослідник відмічав третю кам'яну кладку завширшки бл. 1 м. Внутрішня забутівка складалася з щебеню і глини. С.А. Семенов-Зусер висловлює припущення на основі спостережень, зроблених під час вивчення конструкції, що глина по верху була обпалена [Семенов-Зусер, 1948, с. 54-55; Шрамко Б.А., 1962, с. 268, рис. 103].

С.А. Семенов-Зусер також досліджував південно-західний кут третьої лінії оборони (розкоп Г). Втрачене креслення цього розкопу вдалося в загальних рисах відтворити за замальовкою, зробленою автором розкопок у польовому щоденнику [Семенов-Зусер, 1947–1948] (рис. 19). На цій ділянці в поверхневому шарі, який складається з чорнозему, перемішаного зі щебенем, були знайдені фрагменти чорнолискованої керамічної посудини та залишки дерев'яного стовпа, що знаходився у вертикальному положенні. На тій же глибині від 0,2 до 0,4 м частою знахідкою були шматки обпаленої глини. На глибині 0,4-0,5 м ясно позначалася кам'яна кладка з великих каменів пісковика, які досягали розмірів 0,7×0,5 м. Висота каменів не вказана. Ця кладка була поміщена на піску. В окремих місцях відмічені сліди вапна. Розширення розкопу в західному і східному напрямках переконало дослідника в тому, що в цьому місці знаходився кут укріплення [Семенов-Зусер, 1948, с. 53].

Досить широко – упродовж 70 м – південний вал цитаделі був досліджений Р.І. Ветштейн. На більшій частині розкопаної ділянки збереглися лише окремі камені внутрішнього панцира і забутівки. Лише в південно-східному краю був виявлений фрагмент валу завдовжки 24 м, у якому збереглися один-два ряди обтесаних великих каменів внутрішнього панцира із забутівкою. Автор робіт зазначає, що на всій довжині розкритого для досліджень південного валу зовнішнє облицювання було повністю вилучене. Лише в окремих місцях слідами від виїмки великих каменів на відстані 3,4-3,5 м від внутрішнього панцира фіксувався зовнішній. Таким чином, удалося

встановити, що ширина двопанцирної конструкції дорівнювала на цьому відрізку 4 м, причому на частку зовнішнього облицювання припадало 0,5-0,6 м від загальної ширини [Ветштейн, 1961, с. 5-6].

Східна ділянка була також двопанцирною конструкцією загальною шириною 3,65 м. Зовнішнє облицювання на дослідженій площі збереглося на довжині до 12,5 м (рис. 21). Воно складалося з 24 великих каменів прямокутної форми, які були щільно пригнані один до одного. Декілька аналогічних каменів було виявлено в кладці внутрішнього панцира. Дослідник фіксує їх розміри як 0,65×0,45 м; 0,5×0,45 м та ін. Товщина цих каменів, на жаль, автором робіт не вказана. Тому, не оперуючи даними щодо товщини, можна не розрізнити квадрів та плит. До речі, і блоки Маяцького городища дослідник називає плитами [Ветштейн, 1961, с. 19-20]. Тому природно розуміти під цим конструктивним елементом все ж блоки, як їх зазвичай називають відносно будівельного матеріалу цієї пам'ятки. Щодо характеристики каменю, зафіксованого у внутрішній забутівці, то Р.І Ветштейн відмічає перевагу серед останніх рваного каменю неправильної форми розмірами 0,3×0,25 м; 0,27×0,2 м та ін. Відносно внутрішньої забутівки відмічено, що вона складалася з пластів глини і каменю, які чергувалися та мали загальну висоту до 0,5-0,7 м [Ветштейн, 1961, с. 6-7].

На північно-західній ділянці цитаделі в 1947 р. проводив дослідження С.А. Семенов-Зусер. На вибраній для вивчення ділянці візуально фіксувався рів з внутрішнього боку валу. Графічні матеріали цих робіт також відсутні у звітній документації. Тому при аналізі проведених робіт ми вимушені користуватися замальовками з польового щоденника дослідника (рис. 20). Під час розкопачних робіт прямо з поверхні валу почали траплятися пісковикові камені розміром 0,2-0,35 м і щебінь. На глибині 1,15 м від вершини валу мішаний шар каменів, чорнозему й піску змінився глинистим материковим ґрунтом. Сліди кам'яної кладки вказували на те, що вал знаходився на місці внутрішнього рову та мав ширину до 2,4 м. За місцями найбільшого скупчення каменів

передбачалося, що вал мав панцирні кладки з внутрішнього і зовнішнього боків завширшки 0,6 м кожна. Простір між ними був заповнений щебенем [Семенов-Зусер, 1948, с. 51-52]. Таким чином, загальна ширина двопанцирної конструкції становила, ймовірно, 3,6 м.

У насипу валу були виявлені фрагменти керамічних посудин як сучасної, так і чорнолискованої салтівського часу. На глибині 1,1 м від поверхні валу було виявлено деревне вугілля та шматок скловидної маси, що спеклася [Семенов-Зусер, 1948, с. 52]. Деконструкція, що спостерігалася в розкопі оборонної споруди, є, швидше за все, свідомим вибором будівельного каменю для своїх потреб місцевим населенням у недавньому минулому.

Кочетокською експедицією 1959–1961 рр. на північному відрізку лінії оборони цитаделі проводилися порівняно невеликі роботи у формі обмеженого шурфування. Результатом цих робіт було виявлення окремих каменів оборонних конструкцій і частини споруди, яка складалася з внутрішнього панцира і забутівки. Ніяких конкретніших даних стосовно виявлених конструкцій ми не маємо [Ветштейн, 1961, с. 8].

Найбільш інформативними відносно північної ділянки оборони цитаделі є роботи, проведені В.В. Колодою і Н.В. Черніговою [Колода, Чернигова, 1999, с. 8, табл. 1; Чернигова, 1999, с. 221-222, рис. 1]. Оборонна конструкція цитаделі була виявлена дослідниками на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Споруда складалася із забутівки та пісковикових плит розмірами 0,3-0,4×0,5-0,6×0,1 м, розташованих уздовж поздовжньої осі конструкції, ніби розділяючи шар забутівки на дві рівні частини завширшки по 1 м кожна. Забутівка складалася з дрібних каменів і коричневої глини. Загальна ширина конструкції, за спостереженнями дослідників, становила 4 м.

Дослідження західної ділянки цитаделі проводилися С.А. Семеновим-Зусером (розкоп II). Про результати цих робіт ми можемо судити за наведеним уривком тексту в звіті Р.І. Ветштейн [Ветштейн, 1961, с. 10]. Згідно з описом, на чорноземі по всій площі валу був укладений шар пісковикових каменів

розміром 0,2×0,3 м, який утворював фундамент конструкції. Поверх цього шару кам'яна кладка височіє трьома рядами: один по центру і два по краях. Забутівка між ними складалася з пісковикових каменів, змішаних із суглинком, чорноземом і перепаленою глиною. Товщина цього шару каменів становила 0,4 м. З обох боків його охоплює обпалена до почервоніння глина. Під шаром каменів залягає шар піску завтовшки 0,3-0,4 м і завширшки 1,9-2 м. Уся описана конструкція була перекрита насипним шаром з суміші глини, чорнозему, піску, пісковикових каменів і щебеню. С.А. Семенов-Зусер убачав подібність виявленої конструкції на західній ділянці з південним оборонним валом [Ветштейн, 1961, с. 10].

Уточнення особливостей побудови західного валу цитаделі були зроблені роботами 2002 і 2004 рр. (рис. 22). Розміри досліджуваної ділянки, закладеної вздовж лінії оборони, складала 15×2 м. Для дослідження виявилися доступними лише внутрішня забутівка оборонної споруди, а також окремі незначні фрагменти практично знищеного внутрішнього панцира. Зачищення західної стінки розкопу оголило внутрішній бік внутрішньовалової кладки, яка складалася із залізистого пісковіку червоно-коричневого та фіолетового кольорів. Стратиграфія ділянки представляється наступною. Верхні 0,15-0,2 м були дерновим шаром з чорноземним заповненням, яке мало вкраплення кам'яної крихти. Поверх кам'яної кладки знайдені шматки обпаленої глини до стану, що надавав їй міцність цегли, з відбитками рослинного походження. Серед них можна виділити відбитки як поодиноких жердин, колотих плах, лозин і, можливо, очерету. У перепеченій глині зрідка простежувалися фрагменти крихти керамічних посудин. На окремих уламках відзначалися сліди кіптяви й сильного перепалення глиняної маси (до 4 см в глибину).

Нижче виразно простежувалися 3 ряди горизонтальної кам'яної кладки. В одному з досліджуваних квадратів відмічений верхній (четвертий ряд) кладки, який починався на глибині бл. 0,2 м від сучасної поверхні. Кладка зовнішнього панцира складалася з різного за розміром плитняку. Плити, що збереглися,

мали рівні горизонтальні площини зі слідами підтісування. Горизонтальні розміри двох з них склали 0,65 м, однієї – 0,75 м. Товщина найбільш великих фрагментів варіювалася від 0,1 до 0,18 м. Між рядами кладки по всій її довжині спостерігалось заповнення алевролітом потужністю до 0,03-0,04 м. Проте необхідно відмітити і присутність прошарків доволі світлого чорнозему.

Нижній ряд в усіх відмічених квадратах закінчувався на глибині бл. 0,6 м. Він розміщувався на шарі чорнозему загальною потужністю бл. 0,3-0,4 м, у якому зрідка траплялися фракції деревного вугілля і подрібнених кісточок. Шар чорнозему, у свою чергу, розташовувався на передматерику.

Зачищення торцевої (південної) стінки розкопу (поперечний розріз валу) показали неоднорідність його внутрішнього заповнення. На глибині бл. 0,3 м від сучасної поверхні до глибини бл. 0,8 м посередині насипу валу простежується досить велике поглиблення з мішаним заповненням – завширшки від 1,5 м у верхній частині до 1 м в нижній основі. Із зовнішнього боку цієї ями спостерігається прошарок перепеченої глини західної стінки розкопу, що простежувалася у верхніх стратиграфічних шарах.

Забутівка дослідженої конструкції мала різний характер заповнення. Верхній шар, що розташовувався по обидва боки від ями в тілі оборонної споруди, характеризується значною поліструктурністю і у зв'язку з цим може бути розділений на дві частини: а) що примикає до внутрішнього панцира і складається з глини і чорнозему; б) розташовану біля зовнішнього панцира, яка складається з чорнозему й глини. Але остання відрізняється колірною гаммою від раніше описаної і походить, вірогідно, з виритого перед валом рову.

Нижній шар внутрішнього заповнення досліджуваної оборонної споруди містить суміш глини, піску, дрібного щебеню пісковика, деревного вугілля та фрагментів перепеченої глини. Він розташовувався безпосередньо поверх шару чорнозему потужністю бл. 0,3 м з украленнями деревного вугілля та подрібнених кісточок. Далі йшов передматерик.

Північний поперечний розріз внутрішньої забутівки досліджуваної конструкції мав верхній шар, що складався зі світлого чорнозему, кам'яної крихти і перепеченої глини загальною потужністю від 0,3 до 0,7 м зі зростанням потужності у напрямку тильної частини, під яким розташовувався дещо потужніший шар (від 0,8 до 0,5 м зі зростанням потужності у напрямку внутрішнього краю конструкції). Він, у свою чергу, складався зі світлого чорнозему, кам'яної крихти, фрагментів перепеченої глини, золи та декількох рваних каменів. У цьому шарі, як і на південному профілі розкопу, простежувалася яма завширшки бл. 0,8 м і глибиною від сучасної поверхні бл. 0,9 м. Вона мала заповнення у вигляді чорнозему, кам'яної крихти, шматків рваного каменю, золи і фрагментів салтівської посудини. Охарактеризований шар розташовувався на чорноземові потужністю бл. 0,3 м з вкрапленнями деревного вугілля і подрібнених кісточок. Далі йшов передматерик. Ближче до зовнішньої кам'яної кладки між останніми двома шарами стратиграфії простежувався прошарок, що складався з материкової глини.

Східна стінка розкопу, на жаль, не дозволяє дати чітке уявлення про внутрішній панцир оборонної споруди, оскільки він був практично повністю знесений і представлений у стратиграфії незначними фрагментами пісковика. Верхній стратиграфічний шар є сумішшю чорнозему, кам'яної крихти та фракцій перепеченої глини й залягає на глибину 0,25 до 1 м. Безпосередньо під ним був шар, який складався з чорнозему, кам'яної крихти, фракцій перепеченої глини й сирієї материкової глини коричневого кольору. Якщо у вище розташованому шарі окремі шматки каменю траплялися зрідка, то цей прошарок був насичений ними більшою мірою. До того ж тут зустрічалися шматки рваного каменю до 0,4 м в діаметрі. Але, на відміну від вище розташованого шару, великі фрагменти пропеченої глини тут були рідкісними. Ці шари розташовувалися на прошарку чорнозему потужністю до 0,3-0,45 м. У порівнянні з іншими стратиграфічними профілями розкопу, окрім деревного

вугілля і подрібнених кісточок, чорнозем містив золу. Далі слідував передматерик.

Підводячи підсумки досліджень третьої лінії оборони, можна вважати встановленими низку особливостей, які дозволяють запропонувати можливий варіант реконструкції (рис. 24). Вал на всіх напрямках мав однакову конструкцію. Він складався з двох кам'яних облицювань, які підтримували насип. Поверх внутрішнього мішаного заповнення валу влаштувалася кам'яна вимостка для розміщення захисників, перед якою по фронту був споруджений керамічний бруствер з опорними дерев'яними стовпами. На користь наявності такого елемента свідчать численні знахідки обпаленої глини поверх конструкції валу під час проведення робіт С.А. Семеновим-Зусером, Р.І. Ветштейн і автором дисертації.

Спираючись на наявний матеріал щодо конструктивних особливостей захисних споруд цитаделі Верхньосалтівського городища, можна зробити висновок, що за своїми основними характеристиками фортифікації мають спільні риси з такими сіверськодонецькими городищами, як Мохначанське, Коропові Хутори, Чугуївське, Кабаново, Кочеток-І, Вовчанське, а також Красне, що розташоване біля витоків р. Тиха Сосна. Допоміжні лінії оборони мають паралелі в городищах Ютанівське і Поміново, які розташовані в долині р. Оскіл [Афанасьєв, 1987, с. 97-101, 103-104].

Подібні керамічні бруствери в лінії оборони цитаделі, які ми спостерігаємо у Верхньосалтівському городищі, зафіксовані в інших салтівських городищах, що розташовані в лісостеповій зоні басейну сіверськодонецького мікрорегіону: Кочеток-І, Коропові Хутори, Кабаново і Чугуївське. В останньому бруствер був виконаний з близького за фізичними властивостями керамічного матеріалу, але сформованого в прямокутну цеглу. В городищі Коропові Хутори також були свої особливості: у якості будівельного матеріалу бруствера були застосовані аморфні за формою грудки пропеченої глини. Але в цілому можна відмітити схоже рішення будівельних завдань

відносно облаштування брустверів з використанням глини в якості будівельного матеріалу.

Аналіз даних, накопичених за час дослідження пам'ятки, не підтверджує винятковості оборонних споруд городища серед інших пам'яток мікрорегіону.

Подібні за профілюванням споруди з пісковиковими крепідами зафіксовані й у Мохначанському городищі. Головні відмінності полягали лише в надвальній конструкції брустверів, частина з яких теж була збудована з каменю. Загальна стратиграфія східної оборонної лінії виявила два будівельних періоди: скіфського часу і салтівський. За раннього залізного віку був споруджений ґрунтовий вал з пропеченою серцевиною та частоколом по верху. Другий будівельний період відноситься до ранньосередньовічного часу і представлений кам'яною кладкою, виконаною з пісковіку. З метою економії робочої сили салтівці звели свої укріплення на більш ранньому валу скіфського періоду. Насип скіфського часу вони піддали частковому нівелюванню. У горизонтальній площині була вирівняна вершина валу. Зрізаний ґрунт був використаний для засипання поглиблення з внутрішньої сторони схилу валу. Салтівські будівельники розташували кладку таким чином, що вал ранньосередньовічного часу виявився зміщеним вище за схилом приблизно на одну другу ширини валу скіфського часу. Таким чином, було дотримано одного з основних правил фортифікації, згідно з яким не створювалася зона тіні обстрілу. Також вирішувалася проблема зменшення трудовитрат при максимальному використанні робіт, зроблених за скіфського часу.

Кам'яна надбудова була двопанцирною кладкою із заповненням зі рваних каменів піщанику розмірами 0,2-0,5 м. Зовнішній панцир складався з двох рядів тесаних блоків. Другий ряд відносно першого мав зміщення вертикальних швів, утворюючи в такий спосіб зв'язку між горизонтальними рядами кладки (рис. 51, 1). Другий ряд блоків був укладений на вирівняну за допомогою скріплювального розчину поверхню першого ряду.

Внутрішній панцир складався з великих рваних каменів, що мали сліди підтісування. Швидше за все, він слугував майданчиком для розміщення захисників городища. Його вертикальна поверхня, напевно, зберігалася ще тривалий час після того, як салтівське населення покинуло городище, оскільки під каменями розвалу виявлені фрагменти кераміки вже нового часу. Ширина внутрішнього панцира складала бл. 1 м. Загальна ширина кам'яного валу – 4 м.

Поверхня вищеописаного нижнього кам'яного валу вздовж його гребеня перекрита прошарком чорнозему завтовшки 15-20 см, усередині якого був виявлений тлін деревини (рис. 52). Він являв собою щільно укладені в один ряд дерев'яні плашки розмірами бл. 14×20 см. Товщина плашок складала бл. 2 см за загальної ширини 50 см. Відстань від нижньої межі тліну дерева до верхньої межі чорноземного прошарку становила приблизно 6 см. Довгим боком плашки були розташовані впоперек основної осі валу. Поверх цих прошарків був споруджений бруствер з великих шматків рваного пісковика, який являв собою досить монолітну конструкцію. Ця споруда, швидше за все, за висотою не перевищувала середнього зросту людини. На сьогодні вона має висоту 35-45 см від рівня чорноземного прошарку. Безпосередньо перед бруствером була виявлена стовпова ямка завглибшки бл. 0,4 м від сучасної поверхні й діаметром бл. 0,4 м з чорноземним заповненням. Призначення та походження цієї ямки залишає багато питань. Можливо, це залишки надвальної дерев'яної конструкції, аналогічної заставній конструкції на північній ділянці цієї оборонної лінії, що існувала тимчасово до спорудження кам'яної стіни. По іншому можна пояснити цей факт, узявши до уваги монолітність кам'яної огорожі. У цьому випадку ямка могла бути опорою опалубків, простір між якими забутовувався каменями упереміш з закріплювальним розчином.

Можна запропонувати такий варіант реконструкції оборонних споруд східної ділянки Мохначанського городища (рис. 53, 2). Досить потужним елементом був нижній кам'яний вал двопанцирної конструкції з внутрішньою забутівкою. Поверх нього на гребені був споруджений кам'яний бруствер, який

захищав жителів городища, що оборонялися. Загальна висота кам'яного валу із стіною, що розташовувалася поверх, вірогідно, не перевищувала трьох метрів, але якщо врахувати, що ця конструкція розміщувалася на залишках валу скіфського часу, то сумарна висота оборонних споруд складе близько чотирьох метрів. Разом з ескарпованим схилом і загальною висотою мису, на якому розташоване городище, ця ділянка оборони була досить серйозною перешкодою. Товщина кам'яних панцирів, характер забутки й загальна ширина оборонних споруд (як і характер розміщення на підлеглому валу раннього залізного віку, що також мав прожарення серцевини) практично аналогічні укріпленням Дмитрівського городища [Плетнева, 2000, с. 31].

На другій (від напільного боку) лінії оборони Мохначанського городища були досліджені залишки оборонних споруд, які мали певні відмінності від фортифікацій східної ділянки фортеці (рис. 49). Нижня частина являла собою вал заввишки 2,5 м. Він складається з двопанцирної безфундаментної конструкції з внутрішньою змішаною засипкою, яка містить глину, попіл, чорнозем та дрібний щебінь. Останній є, скоріш за все, будівельним сміттям і засвідчує обробку каміння на місці, у процесі будівництва.

У нижню частину засипки горизонтально були впущені колоди у перпендикулярному напрямку відносно поздовжньої осі валу. Вони були розташовані зі зміщенням на різних рівнях, утворюючи (у профілі) своєрідний шаховий порядок. Залишається нез'ясованим призначення знайдених біля внутрішньої стінки внутрішнього панцира дерев'яних паль діаметром 0,1-0,15 м та довжиною 0,5-0,6 м, що були розташовані в горизонтальній чи похилій площині.

Внутрішньовальні конструкції, які були призначені для утримання тиску засипки на панцир і запобігали розповзанню валу, ми можемо також спостерігати, наприклад, в городищах поблизу сел Велике Городище та Афоньївка [Афанасьев, 1987, с. 89], де внутрішньовальні конструкції належать до раннього залізного віку. Загальновідоме їх широке використання на

слов'яно-руських городищах [Кучера, 1999]. Тому наявність внутрішньовальних конструкцій не можна вважати визначальним фактором будівельної техніки салтівської культурно-історичної спільності. Вони можуть бути результатом як дифузії культур, так і впливу природно-кліматичних факторів, бо, як відомо, у подібних умовах існування виникають схожі риси в різних культурних спільностях.

Панцири лінії оборони, що розглядається, відрізнялися один від одного за конструкцією. Внутрішній був зведений на дещо вирівняному похованому ґрунті. Зовнішній був розміщений на перевідкладеному ґрунті, який містив глиняні лінзи, перекриті прошарком чорнозему. Перевідкладення можуть бути залишками більш ранньої оборонної лінії, хоча не виключена можливість прагнення будівельників зрівняти таким чином будівельний майданчик, який має ухил у бік рову. Прагнення додатково закріпити зовнішній панцир від сповзання схилом виявляється також і в наявності підсипки із його зовнішнього боку, яка складалася з прошарків глини та чорнозему, що чергувалися, на висоту до двох рядів кам'яної кладки. У зв'язку з цим є підстави для міркування, що початкове положення зовнішнього панцира було приблизно на 0,5 м ближче до внутрішнього: у розрізі валу чітко виділяється межа внутрішньої засипки з глини, що відстоїть від внутрішнього боку панцира на вказану відстань.

Основа зовнішнього панцира складалася з брил рваного каміння, а в його нижній частині більшість становили кам'яні тесані блоки. Їхні розміри: 0,6-0,8×0,3-0,5×0,25-0,3 м. Блоки були щільно підігнаними один до одного. Спосіб кладки в повному обсязі відновити важко через погану збереженість споруди, однак чітко простежуються ряди з положенням блоків як тичком, так і ложком. Така техніка кладки була характерною для більшості кам'яних фортець Хозарського каганату. Деяка різноманітність параметрів є ще одним свідченням того, що оббивка блоків велася одночасно з процесом кладки на місці робіт [Плетнева, 1994, с. 277].

Внутрішній панцир складався зі рваного каміння, хоча в ньому містилися окремі тесані плити, що відрізнялися за своїми розмірами від описаних раніше. Простір між камінням заповнювався глиною та дрібним щебенем, потім, імовірно, насичувався водою та підлягав трамбуванню, що надавало монолітності цій конструкції.

Необхідно також зазначити наявність у міжпанцирній забутівці трьох чітко виражених прошарків. Нижній складався із суміші глини, пропеченої глини та чорнозему. Середній прошарок в основному був чорноземний. Верхній включав до свого складу дрібний щебінь. Він починався на рівні нижнього ряду блоків зовнішнього панцира. Прощаркувість засипки свідчить про заповнення міжпанцирного простору поетапно, у процесі нарощення споруди у висоту.

Зверху земляного насипу валу простежені залишки верхньої дерев'яної закладної стіни. Її присутність підтверджується наявністю стовпових ямок із залишками дерев'яних стовбурів діаметром 0,3-0,35 м. П'ять із шести виявлених ямок розташовувалися на відстані 5-6 м одна від одної. Тільки між двома ямками відстань складала бл. 2,5 м. Вони мають заокруглену в плані форму. Більшість ямок були продовгуватими. На дослідженій ділянці стовпи дерев'яної стіни закріплювались зовні кам'яною досипкою.

Належність нижньої частини стіни, що складалася з панцирів із засипкою, до салтівської культурно-історичної спільності сумнівів не викликає. Верхня стовпова конструкція, хоча й має широке поширення на слов'яно-руських городищах, не є винятком на салтівських городищах. На Вовчанському городищі на одній із зовнішніх захисних ліній, у верхній її частині, В.В. Колодою зафіксовані залишки чотирьох стовпових ямок, що були виявлені у вертикальному перетині траншеї [Колода, 1994, табл. XVI-XVII].

Належність стовпової конструкції Мохначанського городища до салтівської культури підтверджується знахідками з культурного шару розкопу,

який містить винятково салтівські матеріали за повної відсутності будь-яких роменських знахідок.

Проаналізувавши конструктивні особливості залишків захисної лінії, пропонуємо її можливу реконструкцію (рис. 53, 1). Оскільки загальна товщина стін на сьогодні складає бл. 5 м та існують ознаки сповзання зовнішнього панцира в бік рову, є підстави припустити, що первісна товщина стіни становила приблизно 4,5 м. Зовнішній панцир являв собою кам'яну кладку до трьох рядів, яка стримувала зовнішній схил валу від розповзання. Верхня частина стіни мала пандус з внутрішнього боку конструкції. Дерев'яна частина стіни мала, імовірно, бійниці у вигляді вирізів між суміжними закладними колодами. Загальна висота стіни досягала бл. 5 м.

Західніше та ж сама лінія оборони – на місці сучасного прорізу-проїзду – була додатково досліджена в 2001 р. У розкопі виявлено суцільну двопанцерну конструкцію з внутрішньою забутівкою, характерну для салтівських оборонних споруд (рис. 51, 2). Пісковикові блоки на дослідженій ділянці були щільно укладені відносно одна одної, їх зовнішні поверхні були ретельно оброблені. Висота всіх блоків дорівнювала 24 см. У внутрішньої частини блоків внутрішнього панцира був зафіксований шар щебеню завширшки 40-80 см. Заповнення між кам'яними крепідами складалось з суміші чорнозему, фракцій пропеченої глини, золи та сирієї глини.

У південній частині Мохначанського городища досліджувались п'ята (внутрішня) лінія оборони та супровідні оборонні споруди вздовж в'їзду в городище (рис. 48). Роботи на даній ділянці були розпочаті в 1954 р. С.О. Плетнєвою та продовжені В.В. Колодою в 1999 р. Їх результатом стало, зокрема, виявлення конструктивних особливостей оборонних споруд на ділянці, що розглядається. Вал з кам'яною лінзою в основі простежений уздовж обриву яру, яким проходить дорога, що веде із заплави правого берега Сіверського Дінця в городище. Стратиграфічно в ньому розрізняється декілька шарів (рис. 48, 1). Верхні 0,05-0,1 м є шаром дерену, товщина якого

збільшувалася у східному напрямку до 0,2-0,3 м. Під дереном розташовувалася суміш чорнозему, крейдяної крихти та дрібного вапнякового щебеню. У центрі цієї суміші виявлена компактна щільна «лінза» рваного вапняку. Її розміри в розрізі складають 2×0,4-0,8 м. Під нею збереглася незначна ділянка похованого чорнозему завтовшки бл. 0,1 м, нижче якого залягав передматериковий суглинок і щільний, в'язкий глиняний материк. Залишків яких-небудь дерев'яних конструкцій не виявлено. Сучасна висота цього валу від подошви не перевищує 1 м, але слід урахувати той факт, що він постійно руйнується ерозійними процесами й обсипається на згадану дорогу вниз. Стратиграфія залягання знахідок свідчить про те, що цей вал, розташований по східному краю яру вздовж дороги, був споруджений за салтівського часу.

Слід також зазначити, що вищерозглянута оборонна споруда була пов'язана із загальною захисною лінією, що йшла по периметру городища і слугувала додатковим захистом з боку південного в'їзду.

Перша (внутрішня) лінія оборони прилягала до супроводжуючих в'їзд оборонних споруд під кутом в 45-50°. Вона сполучала вершину одного з ярів, що розрізає плато з городищем з боку заплави річки, з іншим яром – південним в'їздом, відсікаючи тим самим південний край мису (рис. 47, 48, 4).

Для того, щоб створити нову оборонну лінію, на думку В.В. Колоди, були частково (упродовж 13-15 м) розібрані оборонні споруди, що супроводили в'їзд в городище. Отриманий в такий спосіб камінь був складний в окремі купи для використання в подальшому. Усього в межах розкопу було виявлено три такі скупчення (рис. 48, 4). Розміри рваного пісковика були різні. Найбільші з брил сягали до 0,5 м в діаметрі.

Захисний рів був продовженням природного яру. Його ширина у верхній частині складала від 2,5 до 4,5 м. Глибина рову від сучасної поверхні – 1,8-2,1 м, а від рівня материка – бл. 1 м. В.В. Колода фіксував увігнуте дно рову. За дослідженнями С.О. Плетньової, дно рову було пласким. Зовнішній кут залягання рову складає 30°. Дані щодо крутизни внутрішнього кута також у

дослідників різняться: у С.О. Плетнєвої – 55° , а за даними В.В. Колоди – 35° (рис. 48, 3). Різниця в наведених різними дослідниками даних щодо рову свідчить, скоріш за все, про його поліструктурність.

Заповнення рову налічує два горизонти. Нижній шар (глибина залягання 1,5-2 м) складався з суміші чорнозему, глини, пісковикової крихти і деревного вугілля. Верхній шар (1-1,5 м) був чорноземним зі шматками рваного каменю.

Для створення валу використовувався, скоріш за все, ґрунт, вийнятий із рову. Його лінза добре читалася на тлі чорнозему культурного шару, який складався із суміші материкової глини й чорнозему з вкрапленнями пісковикової крихти. Ширина валу, розміщеного на похованому ґрунті, по підшві складала 2 м, висота – 0,85 м. Яких-небудь дерев'яних конструкцій усередині насипу або їх слідів поверх нього не було виявлено. Нижня частина насипу із зовнішнього боку була укріплена рваним пісковиком. Потужність шару пісковіку становила 0,2 м.

У місці з'єднання супроводжуючих в'їзд салтівської і поперечної роменської оборонних споруд були виявлені «опорні бази» (А і Б), зведені, на думку В.В. Колоди, з метою зміцнення знову створеної лінії захисту в місці її з'єднання з раніше побудованою (рис. 48, 4). Залишки «бази» А, виявлені під дереном, склалися з трьох шарів. Верхній шар завтовшки 0,35-0,4 м являв собою щільно утрамбоване рване каміння. Під ним знаходився шар потужністю 0,2-0,25 м в'язкої глини упереміж з пісковиковою крихтою. Нижній шар знову представлений утрамбованим рваним камінням (рис. 48, 2). Загальна висота конструкції, що збереглася, – 0,75 м. Друга «база» Б також складалася з декількох шарів. Відразу під дерном знаходився шар рваного пісковіку завтовшки 0,15-0,2 м. Нижче від нього розташовувався шар чорнозему, змішаного з дрібними каменями, потужністю 0,2-0,25 м. Невеликий прошарок рваного каменю відділяв його від наступного горизонту, який являв собою суміш глини і каменю. Нижче, на залишках похованого ґрунту розташовувався шар щільно утрамбованого пісковіку потужністю 0,2 м, який і слугував

фундаментом усій споруди. Висота другої опорної бази, що збереглася, складає 1 м. Відмічається, що щільність утрамбованого нижнього кам'яного шару «бази» Б і двох кам'яних шарів бази «А» практично ідентичні.

У заповненні валу між «опорними базами» простежувалося два шари. Верхній складався з суміші чорнозему й пісковикової крихти, нижній – із суміші глини з рваним каменем, у якому часто траплялися фракції деревного вугілля. На південь від «бази» Б упродовж 4-5 м насип валу був рихлою сумішшю великого рваного каменю, вапнякової крихти, чорнозему, сирій глини й окремих фракцій деревного вугілля. Далі на південь, за спостереженнями В.В. Колоди, чітко простежувався салтівський вал з кам'яною лінзою в основі.

Як справедливо відмічено автором досліджень південної частини Мохначанського городища, низка конструктивних елементів четвертої поперечної оборонної лінії не укладається в загальну для східних слов'ян традицію оборонної архітектури. Використання рваного каменю та щебеню в насипі валу в основній масі пам'яток не знаходить аналогій у населення роменської культури [Сухобоков, 1992, с. 117-166], а також у їх східних сусідів – донських слов'ян [Винников, 1995, с. 12-18]. Винятком є Кам'яне городище, що розташоване на правому березі р. Псел. Але воно може бути пояснено сировинною базою: поклади пісковіку виходять у підніжжя мисового останця, на якому розташована пам'ятка. До речі, застосування рваного каміння зафіксовано як безпосередньо для оборонних споруд, так і для господарських потреб. У конструкціях валів рване каміння використане, головним чином, як вимосток на рівні підосв насипів. Їх потужність не значна. Скупчення каміння у вигляді довгих смуг зафіксовано у центральній частині валу на рівні похованого ґрунту, але більшою мірою – по краях насипу. На думку О.В. Сухобокова, такі конструктивні елементи слугували як допоміжні запобіжники від розсування насипів. Дослідник городища пояснює застосування каменя в оборонних спорудах впливом салтівських традицій фортифікаційного будівництва в цьому близькому до ареалу салтівських

лісостепових пам'яток мікрореєіоні [Сухобоков, 2016, с. 21-49]. Та, на нашу думку, слід також узяти до уваги, що пісковик в оборонних спорудах Кам'яного городища використаний почасти в поєднанні з лесоподібним ґрунтом, який вирізняється своєю нестабільністю (просадковістю), що особливо проявляється при зміні зволоженості. Це почасти призводить до деформації або руйнації будівель, які зведені на таких ґрунтах [Лысенко, 1978, с. 159, 171-189; 1980, с. 153-198]. Саме для досягнення стабільності конструкцій оборонних споруд на таких ділянках з ґрунтом підвищеної рухливості, яким є лес, вочевидь, були застосовані вимостки зі рваного пісковика. Цьому сприяла доступність покладів цього каменю в місті розташування городища. Більше того, це взагалі не характерно для слов'ян півдня Східної Європи [Кучера, 1999, с. 76-77]. Певною мірою факт присутності в цьому насипі рваного каменю й щебеню можна пояснити тим, що ґрунт для неї брався з насипу більш ранніх оборонних споруд салтівського часу. У той же час В.В. Колода звертає увагу на наявність кам'яного панцира по зовнішньому схилу насипу валу й пов'язані з ним три скупчення каменів. Аналогічні панцирі простежені в городищах Подгорці, Ломачинці, Крилос (столиця Галицько-Волинського князівства) і Грозинці [Кучера, 1999, с. 76]. Але навіть у південно-західному регіоні східнослов'янського світу з його багатими традиціями кам'яної архітектури та наявністю відповідної сировини ці городища є винятками. У той же час наявність багатошарових «опорних баз», які є своєрідною сполучною ланкою між четвертою лінією оборони і спорудженими раніше салтівськими супроводжуваними в'їзд захисними спорудами, зовсім не відомі у слов'ян Східної Європи. З усього вище викладеного В.В. Колода робить висновок, що під час створення поперечної оборонної лінії Мохначанського городища серед її будівельників були майстри, знайомі із салтівськими будівельними традиціями. А це, е свою чергу, свідчить не лише про співіснування слов'ян, алансd і різних тюркомовних степових народів на конкретних пам'ятках, але q про подальшу

долю населення Хозарського каганату після зникнення цієї держави як самостійної одиниці з політичної карти Євразії [Колода, 2002].

Проведені дослідження дозволили уточнити характер і етапність створення оборонних укріплень Мохначанського городища. Однією з характерних рис оборонних споруд на цій пам'ятці є неоднорідність застосованих салтівцями будівельних прийомів на різних ділянках при збереженні загальних принципів і традицій салтівської фортифікації.

Аналогічні за конструкцією пісковикові кrepіди також досліджені на північно-західній ділянці в Чугуївському городищі. Ця споруда була валом з панцирними викладками, які склалися з пісковику як іззовні конструкції, так і з внутрішнього її боку (рис. 42). Зовнішній і внутрішній панцири-кrepіди являли собою два вертикальних ряди оброблених кам'яних блоків і рваних каменів, скріплених в'язким глиняним розчином. Ширина й висота зовнішньої кrepіди складала бл. 0,8 і 0,2-0,25 м відповідно. Внутрішня кrepіда мала висоту бл. 0,2-0,25 м за ширини бл. 0,8-1 м (рис. 37-38). На одній ділянці – у місці зафіксованої розкопками підсипки – ширина доходила до 1,2 м. Але, вочевидь, це є винятком із правила, зважаючи на аварійне розповзання кладки, зупинене за допомогою того, що було здійснене підсипання підпори. Згадана підсипка може свідчити, окрім факту ремонту конструкції, про знаходження її поверх внутрішньої ґрунтової засипки валу. Але, урахувуючи стратиграфічну характеристику, вірогіднішим поясненням цього факту може слугувати етапність будівництва оборонної споруди – спочатку зводилися кам'яні кrepіди із зовнішнього і внутрішнього боків майбутнього валу, а потім у простір між складених на глинистому розчині каменів насипалося ґрунтове наповнення. Наявність у підсипці, що підтримувала кам'яну кладку з боку внутрішньовального простору, керамічної маси, аналогічної за складом цеглі бруствера, може свідчити на користь того, що до розміщення ґрунту між кам'яними кrepідами поверх внутрішнього панцира було вже споруджено сам бруствер, або ж він перебував на цей момент у стані будівництва. Імовірно,

збільшення навантаження на кам'яну кладку внутрішньої крєпїди, складеної на глинистому розчинї, і призвело до її руйнування, що намітилося. Ця обставина викликала необхідність її зміцнення за допомогою підсипаної підпори.

При спорудженні внутрішньої крєпїди був використаний і фрагмент жорна, виготовленого з твердого якісного пісковика (рис. 39, 1), що може свїдчити про дефіцит якісного будівельного матеріалу.

Також перед зведенням цегляного бруствера був споруджений бойовий майданчик-валганг з внутрішнього боку внутрішньої крєпїди. На це може вказувати відсутність фракцій обпаленої цегли нижче рівня конструкції бруківки, укладеної на глинистому розчинї. Таким чином, перед спорудженням бруствера були підготовлені підходи до будівельного майданчика, який вимагав, у порівнянні з конструкціями крєпїд, більшої трудозатрати, що виразилася в об'ємі укладеного в кладку будівельного матеріалу (цегли і глинистого розчину) і часу, який для цього вимагається.

Внутрішнє заповнення валу складалося з чорноземно-глинистого мішаного ґрунту, який, швидше за все, був узятий із зовнішнього відносно оборонної споруди боку: він не мав включень салтівських артефактів, знахідки яких, проте, відзначалися з внутрішнього боку споруди. А це може свїдчити на користь того, що територія перед фронтом оборонного валу піддавалася земляним роботам – переплануванню під потреби системно продуманої лінії оборони.

Потужність внутрішньої засипки валу, визначена за подошвою цегляного бруствера, складала у зовнішньої крєпїди бл. 0,3 м. Вочевидь, внутрішня крєпїда разом з нижньою частиною бруствера була покрита ґрунтовим насипом валу. Аналогічним чином у стратиграфічному відношенні був улаштований валганг, розташований вище за подошву бруствера. Слід також відмітити, що валганг по зовнішньому краю мав ухил у бік внутрішнього майданчика городища, переходячи, таким чином, у пандус.

Ураховуючи висоту конструкції бруствера, загальний перепад висот від рівня фронтального боку зовнішньої кrepidи оборонної споруди складав бл. 2,5-2,6 м. Перепад висоти берми, яка мала ухил у бік рову, виходячи з ділянки, що збереглася (ерозія та перепланування в пізньому середньовіччі), забезпечував панівну висоту рівня ведення вогню не менше 3 м.

Відносно невелика висота оборонних споруд компенсувалася значним підвищенням мисового майданчика, на якому розташовано городище. Тому якщо навіть прийняти, що глибина рову на досліджуваній ділянці як мінімум подвоювала загальний перепад висот оборонного рубежу (звичайний для салтівських лісостепових городищ), то потужність системи оборони є цілком прийнятною. Зважаючи на незначну висоту насипу валу основне навантаження при обороні даної споруди покладалося на бруствер, що додатково пояснює зусилля будівельників, які були спрямовані на пошук найміцнішого матеріалу для його зведення в межах своїх культурних традицій, знань та навичок.

На підставі даних, отриманих у процесі проведених археологічних досліджень мурованих оборонних споруд салтівських лісостепових городищ, можемо стверджувати, що в побудові оборони за наявності систем, зведених за системою «рів-вал» (вал з крепідами схилів і надвальним бруствером), фланкувальні вежі не застосовувалися. Тобто активного штурму фортифікацій, скоріш за все, не очікували. Подібний профіль, імовірно, мало і Красне городище, розташоване у верхів'ях р. Тихої Сосни, з тією лише відмінністю, що там, навпаки – вал був виконаний у вигляді суцільної цегляної кладки. Принципово інакший характер має побудова оборони городищ, у системі оборони яких присутні стіни. На цих пам'ятках маємо підстави передбачати наявність башт, хоча достатньою мірою ці елементи оборони поки що не досліджені. Судити про їх конструктивний характер передчасно. Але, зважаючи на якісні характеристики будівельних матеріалів, такі вежі або фланкуючі виступи за периметр стін були або на рівні загального периметру оборони, або перевищували їх лише незначною мірою.

РОЗДІЛ IV

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЛІНІЙ ОБОРОНИ

І ЇХ СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ

У фортифікаційних спорудах окремі елементи взаємопов'язані конфігурацією та розташуванням. Це поєднання дозволяє створити максимально ефективний рубіж оборони. Також здійснювався взаємозв'язок параметрів у багаторядних і ешелонованих системах оборони, у чому й полягає фортифікаційне мистецтво як таке. Без комплексного розгляду неможливо правильно оцінити ті чи інші характеристики захисних споруд.

4.1. Улаштування оборонних споруд за системами «рів-вал» і «ескарп-вал»

Показовими для висвітлення комплексних принципів улаштування оборонних споруд є матеріали досліджень, що проводилися в масштабі всього комплексу взаємопов'язаних споруд. Таким прикладом в городищах, спланованих за системою «рів-вал», є дослідження, здійснене методом поперечного розрізу всіх трьох ліній оборони на західній експозиції городища Коропові Хутори. Були поєднані археологічні та ґрунтознавчі дослідження. Окрім вивчення безпосередньо воєнної архітектури були проаналізовані етапи антропогенної зміни рельєфу місцевості, на якій знаходилося городище, оскільки саме створення штучних укріплень у вигляді трьох ліній оборони за системою «рів-вал» кардинально змінило первинний рельєф досліджуваної території (рис. 61). Зокрема, сучасний перепад висот між ровом зовнішньої (третьої) лінії і валом внутрішньої лінії оборони городища складає 15-20 м.

Стратиграфія дослідженої ділянки внутрішнього валу була такою (рис. 57, 2, 3; 58-60). Прямо у дерновому шарі, що обчислювався декількома сантиметрами, почали траплятися в значній кількості шматки глини, пропеченої до міцності цеглини. Вони були перемішаної зі шматками пісковикового щебеню. Багато фрагментів мали сліди термічного оплавлення, а деякі носили відбитки дерев'яних плах і лозин. Ця маса, маючи бл. 3 м завширшки відносно поперечного перерізу валу, характеризувалася високою щільністю. На глибині 30 см на із зовнішнього краю насипу валу була зафіксована кладка, яка складалася з двох рядів пісковикових каменів по висоті. Каміння розміром 20×30×8 см було укладено на пропечену масу глини, яка йде з цього рівня суцільним монолітним пластом. У ній траплялися досить великі рвані камені пісковіку (10-20 см у діаметрі), а також плити завтовшки до 2 см.

Необхідно відмітити, що внутрішній масив валу був складений з окремо пропечених – практично неформованих, різновеликих – шматків глини, замішаних ще в сирому вигляді з пісковиковим щебенем. Між окремими фрагментами пропеченої керамічної маси фіксувалося заповнення з прожареного піску та суглинку. Цей шар, що відрізнявся чіткими межами, мав потужність 18-22 см по висоті і 180 см завширшки. З внутрішнього боку до нього примикала кладка з піщанику, яка складалася вгорі з рваних брил до 20 см в діаметрі і обтесаних плит біля основи з розмірами сторін 20, 25 см і завтовшки 7-10 см. На рівні підосви пропеченого шару знаходився камінь з розмірами сторін 50 см і заввишки 10 см. Він був розміщений поверх прошарку золи та деревного вугілля потужністю бл. 8 см. Уся пропечена маса розміщувалася на шарі золи завтовшки до 4-5 см.

Нижче цього шару знаходилися дубові колоди. Вони були розташовані упоперек поздовжньої осі валу на відстані 10-15 см відносно одна одної та мали діаметр бл. 20 см і довжину 190, 200 і 210 см кожна. У поперечному розрізі колоди мали форму, близьку до еліпса, яка, імовірно, виникла внаслідок дії згори великої маси. У верхній частині колоди мали значне обвуглювання до

половини своєї товщини. З боків воно було менш потужним – до 2-3 см. У багатьох місцях необвуглена нижня частина колод була в доброму стані збереженості з характерною для дуба структурою волокон із відносно високою міцністю. Дерево розміщувалося в шарі піску, що мав домішок попелу та чорнозему. Із внутрішнього боку вищеописаної конструкції на шарі піску простежувався прошарок жовто-зеленої глини, що досягав товщини 8 см зі зменшенням потужності у напрямку до країв. У цьому шарі знаходився рваний камінь розмірами до 20 см в діаметрі, що скотився, скоріш за все, з внутрішньої кладки стіни.

Із зовнішнього боку кладки з перепечених шматків глини на рівні колод і на відстані 20-22 см від них був розташований тесаний камінь. Розміри його сторін складали 32-33 см за товщини 6-7 см. Він, на відміну від колод, був розташований на шарі світлого піску з домішкою попелу.

Нижче описаних шарів безпосередньо під центральною конструкцією з пропеченої глини й пісковіку, колодами та шаром піску з домішкою попелу і чорнозему простежувалася лінза коричневого супіску. Із зовнішнього боку валу до цього прошарку примикав шар піску з домішкою попелу, поверх якого розташовався шар темнішого піску, насиченого фракціями деревного вугілля й попелу. Нижче цих шарів знаходився шар коричневого супіску, ідентичний вищеописаному шару супіску в центральній частині валу.

Ці шари супіску й піску в багатьох місцях перемежовувалися зі змішаними прошарками, які склалися з різних за кольором пісків і мали у багатьох місцях домішку попелу і деревного вугілля.

Нижче всіх вищеописаних нашарувань від 1 до 1,6 м в різних частинах валу був наявним шар жовтого піску.

Ґрунтова складова дослідження полягала у вивченні властивостей ґрунтів, пов'язаних з датованими земляними насипами (похованими під ними і такими, які формуються на них), а також на прилеглих територіях з природним або

слабо зміненим антропогенним впливом ґрунтовим покривом [Колода, Чендев, 2010–2011].

Потужність насипів земляного валу складала 2,5 м, з яких верхні 0,7 м являли собою суміш опіскованого суглинку, обвуглених фрагментів деревини і уламків каменів. Це були залишки оборонних споруд періоду салтівської історико-культурної спільності. Нижня частина складалася з прошарків сірого гумусованого суглинку та світло-жовтого піску, що чергувалися поміж собою. У них зустрічалися фрагменти керамічного посуду скіфського часу.

Поховані під насипом ґрунти ідентифіковані як вилужені чорноземи. До моменту поховання ці ґрунти вже знаходилися на початковій стадії зміни під лісовою рослинністю. Час створення нижньої частини насипу валу внутрішньої лінії оборони городища Коропові Хутори тяжіє до скіфських часів. На це вказують кераміка скіфського часу, а також схожість ознак похованих ґрунтів з палеочорноземами під скіфською основою валу Мохначанського городища [Чендев, 2008, с. 69-79].

Стосовно валу другої лінії оборони городища також було встановлено два будівельні періоди. Нижній ярус із фрагментами кераміки лісостепового варіанту скіфської культури був маркований двома ровами, що запливли, і материковим підвищенням, яке розділяє їх, а також валом потужністю 0,85 м, що примикає до ровів. Верхній ярус був представлений однорідним пісковим наносом, що перекриває вал і рови нижнього ярусу.

Під валом нижнього ярусу добре зберігся похований ґрунт, який був ідентифікований як сірий лісовий. Час створення нижнього стратиграфічного ярусу досліджуваного валу датується скіфським часом, верхнього – салтівським.

Результати проведених палеоґрунтових досліджень дозволяють зробити низку висновків відносно заселення й використання території городища в давнину: до моменту появи на цій території населення лісостепового варіанту скіфської культури дубово-широколистяний ліс уже був поширений на всіх

рівнях рельєфу. Проте в цей час він ще міг бути більш розрідженим і освітленим, з наявністю полян на плато відному підвищенні майбутнього городища. Близькі аналогії реконструйованого природного середовища були виявлені раніше стосовно території інших городищ південного лісостепу Середньоруської височини – Мохначанського і Дмитрівського [Чендев, 2008].

Судячи з ознак ґрунтів, що формувалися протягом часу, лісова рослинність продовжувала панувати на території городища Коропові Хутори і в пізніший час – у періоди запустіння між скіфським і салтівським етапами його заселення, а також упродовж останнього тисячоліття.

Згідно з польовими спостереженнями, можна зробити висновок про те, що дубові колоди були загострені з верхнього (зовнішнього) краю й дещо підгострені з нижнього (внутрішнього). Їх поверхня спеціально обпалювалася з метою уникнення швидкого гниття і, відповідно, збільшення терміну служби деревини під час використання колод як захисного частоколу на вершині валу салтівського часу. Потім ці колоди були розміщені впритул з кладкою рваного каміння. Ця конструкція бруствера-частоколу була покликана слугувати зовнішньою опорою валгангу – майданчика для розміщення захисників фортеці, який складався з аморфних керамічних шматків – своєрідного штучного будівельного матеріалу.

Проаналізовані фрагменти стовбурів дуба, взятого з оборонних споруд салтівського часу, свідчили, що їх вік становив 28-30 років.

Було також встановлено, що суглинки, які залягають на вершині городищенського пагорба, більш стійкі у відношенні твердості, модуля зсуву та ін. критеріїв порівняно з пісками та супісками, котрі залягають під ними. Ця особливість ураховувалася давнім населенням під час створення валу внутрішньої лінії оборони городища. Зовнішній край земляного валу точно відповідає місцю, де закінчується шар суглинку, що залягає на поверхні пагорба. Утворення рову з внутрішнього боку валу, який добре простежується в сучасному рельєфі, також було закономірним. Саме на цій ділянці брався

суглинний матеріал, який був використаний при створенні шаруватого (чергування прошарків суглинку і піску) насипу валу. Шаруватість посилювала міцнісні характеристики валу. Приналежність прошарків сірого гумусованого суглинку до чорнозему не викликає сумнівів, а присутність чорноземів на поверхні городища в скіфську епоху встановлено за ознаками похованих під валом ґрунтів.

Відстань між вершинами валів першої і другої лінії оборони городища становить 30 м, що є оптимальним для ведення прицільної стрільби з лука. Ураховуючи ту обставину, що стрілянину вели зверху вниз, прицільна дальність, імовірно, була більшою за цю відстань і складала 45-50 м. Це якраз становить відстань між вершиною валу першої лінії оборони і основою валу другої лінії оборони.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження були отримані свідчення щодо зв'язку технологій створення оборонних споруд городища з деякими природними властивостями місцевості. Також можна стверджувати, що давнє населення мало емпіричні знання щодо облаштування природного ландшафту і його складових частин, а також грамотно використовувало ці знання в господарській і воєнно-стратегічній діяльності [Колода, Чендев, 2010–2011].

Інший приклад – на Кабановому городищі – висвітлює принцип побудови оборони за принципом «ескарп-вал», звернений до заплави річки. Поперечним розрізом загальною довжиною 45 м була вивчена лінія оборони з північного боку пам'ятки (рис. 43-46), що дозволило отримати точніші відомості відносно характеру й особливостей улаштованих на ній оборонних споруд. Ширина горизонтального майданчика ескарпу становить 3-4 м, висота похилої площини – бл. 4 м. На горизонтальному майданчику фіксується невелике поглиблення вздовж поздовжньої осі споруди, яке являє собою невеликий рів. Незважаючи на те, що в окремих місцях уздовж траси проходження ескарпу спостерігаються

промоїни, загальний стан його збереженості може бути оцінений як цілком задовільний.

Система оборони була ешелонованою і складалася, згідно з планом С.О. Плетнєвої, з двох захисних ліній. Але аналізом новітніх даних було з'ясовано, що городище мало три лінії оборони (рис. 43). Зовнішня лінія, що витягнулася вздовж обриву мису, який виходить до річки, дозволяла контролювати водну артерію протягом, як мінімум, третини кілометра. Сама по собі зовнішня лінія оборони складалася з ескарпу, що повторював природні абриси мису, максимально використовуючи його топографічні особливості. Відносно невисокий мис був ескарпований у межах максимального наближення до нього р. Уди, яка протікає біля підніжжя підвищення. З флангів ескарп переходив у рови, які примикали до нього під кутом, близьким до прямого. Ескарп був посилений улаштуванням на його горизонтальному майданчику ровом, що збільшило перепад висот та оберігало цю конструкцію від ерозійних процесів, пов'язаних з водними потоками. По верху ескарпу знаходився невеликий вал, який, імовірно, мав у якості бруствера певну дерев'яну надбудову у вигляді невисокого (на зріст людини) частоколу або закладної чи тинової конструкції, які не збереглися. Припустити наявність такого бруствера поверх валу логічно, оскільки зовнішня лінія городища, як уже зазначалося, дозволяла контролювати річку, яка протікала вздовж ескарпу, а сам мис набував характеру добре захищеного оборонного рубежу. Таким чином, пересування, що здійснювалися р. Уди, розташованою біля підніжжя мису, було добре обстрілюваним з висоти бл. 20-25 м.

Друга лінія оборони була, імовірно, частково суміщеною з цитаделлю та також улаштуваною за системою «рів-вал» (частина території городища в наш час перепланована).

У ході археологічного вивчення виявлено, що простір між зовнішньою і внутрішніми лініями оборони не має культурного шару і будь-яких залишків господарських або житлових будівель. Розташований у рові внутрішньої лінії

оборони металургійний комплекс, на нашу думку, був, вочевидь, улаштований після втрати військового значення фортифікації. Про це може свідчити профіль поглибленої у материк частини конструкції виробничої споруди. Він характерний для типового профілю оборонного рову з характерними ухілами ескарпів і контрескарпів. У разі військової небезпеки використання оборонного рову, який був невід'ємною комплексною спорудою в системі фортифікацій, для виробничого приміщення було б нонсенсом.

Берма складала на дослідженій ділянці бл. 8 м.

Ураховуючи ухил ескарпу рову, що зберігся після побудови в ньому металургійного комплексу, і принципи облаштування польових фортифікацій, що забороняли наявність зон тіні обстрілу, можна судити про висоту, на якій знаходився горизонт обстрілу на валу. Ця обставина дозволяє реконструювати архітектурний профіль валу й надвальної конструкції. Безпосередньо земляний вал мав зовнішній і внутрішній панцири, які визначали його поперечний профіль. Зовнішній панцир, складений з пісковикових каменів, служив для додаткового зміцнення зовнішньої частини насипу з метою запобігання її розповзанню. У ході археологічних досліджень не було виявлено жодного кам'яного блоку, проте, виявлені сліди обробки долотом. Камені були складені на глинистому розчині, що мав сліди додаткового закріплення шляхом термічного впливу. Внутрішній панцир складався з поміщеної між ґрунтовим (переважно чорноземного характеру) насипом і вбитими в ґрунт дерев'яними кілочками. Ці кілочки були елементами опорної конструкції з зовнішнього відносно насипу боку. Після зовнішнього випалення, у процесі якого опорна дерев'яна конструкція згоріла, необхідність в останній відпадала. Обпалена глина набувала власної міцності й сама по собі зберігала наданий їй профіль. Внутрішній панцир одночасно слугував і бойовим майданчиком для розміщення на ній захисників валу, перед фронтом яких був улаштований бруствер. Про характер бруствера можна судити за шириною залишків його котловану, простеженого в ході розкопок. Вона становила, судячи з нижньої

частини ґрунтового поглиблення, бл. 1,8 м. Висота, швидше за все, виправдовувалася рростом захисників, і верхній рівень заборолу збігався з лінією обстрілу. Можна припустити, що до вершини бруствера він мав звуження із зовнішнього боку, що утворювало, таким чином, ухил. Тільки в цьому випадку можна було запобігти наявності зони тіні обстрілу.

Матеріал, з якого був побудований бруствер, може викликати суперечки. Загальне заповнення котловану бруствера і знаходження на поверхні окремих формованих сильно обпалених до міцності цеглини фрагментів може свідчити на користь керамічного бруствера. Подібні елементи фортифікації були простежені на сусідніх салтівських городищах – Чугуївському, Кочеток-І, а також на Верхньосалтівському та Коропові Хутори.

Такий елемент ескарпу, як ровик на горизонтальному майданчику, зафіксований також на Мохначанському городищі. Скоріш за все, однією з функцій таких канавок було водовідведення. Подібного призначення ровики вздовж зовнішнього скату валів зафіксовані на бермах Чугуївського і Старосалтівського городищ.

4.2. Улаштування оборонних споруд за системами «рів-стіна» і «ескарп-стіна»

Єдиною достатньою мірою дослідженою і проаналізованою науковцями салтівською пам'яткою фортифікації в лісостепу, яка надає нам, окрім іншого, достатній приклад улаштування лінії оборони за системою «рів-стіна», є Маяцьке городище [Афанасьєв, 2012в]. У 1909 р. М.Є. Макаренко досліджував конструкцію рову в районі південного кута городища, де його ширина становила бл. 7,1-8,5 м за глибини 4,3-5,7 м. У 1977 р. досліджувався рів у центральній частині його південно-західного відрізка (рис. 81). Він був вирубаний у крейдянному матеріку і мав ширину верхньої частини 7,5 м,

нижньої – 5,6 м. Глибина рову сягала 2,5-3,5 м. Ескарп мав ухил 85° , контрескарп ступінчастий, із загальним нахилом 65° .

При будівництві рову в центральній частині його південно-західного відрізка була залишена перемичка, якою здійснювався в'їзд до воріт городища. Між краєм ескарпу рову та оборонною стіною проходила берма, що мала біля західного кута ширину 2,15-4,25 м, у районі воріт – 8 м, біля південного кута – 4 м, уздовж південно-східної стіни – 4,65-5,6 м, уздовж північно-західної стіни – 0,85-1,45 м.

Вивчення конструкції південно-західної фортечної стіни було вперше здійснено М.Є. Макаренком в 1909 р. на ділянці на північний захід від воріт. Було встановлено, що вона складена без фундаменту на давній денній поверхні в техніці двопанцирної кладки. У 1977–1979 рр. досліджувався відрізок південно-західної стіни від південно-східного торця ворітного отвору до південного кута (рис. 80-83). У результаті підтвержені основні спостереження М.Є. Макаренка. Стіна завтовшки 5,7-6,5 м була споруджена в техніці двопанцирної кладки. Панцири склалися з трьох горизонтально укладених у перев'язку блоків. Тиск забутівки на них стримувався дерев'яною конструкцією типу городень. Будівництво стіни велося без фундаменту на укладені на дерновий шар дубові плахи. Такі ж дерев'яні елементи укладались і в кладку панцирів через кожні три вертикальні ряди блоків. Зовнішній панцир мав нахил $7-12^\circ$.

Центральну частину південно-східної стіни М.Є. Макаренко досліджував в 1908 р. Її ширина сягала 6,4 м. Кожен з панцирів був складений з блоків завтовшки на два ряди кладки прямо на поверхні землі. Забутівка з щебеню й великих каменів була залита єднальним розчином у вигляді вапна або товченої крейди. Розкопки південно-східної стіни в 1979–1981 рр. показали, що вона стикувалася з південно-західною стіною за допомогою двох конструктивних швів. На дослідженій ділянці товщина південно-східної стіни сягала 6-6,2 м, а техніка її будівництва була ідентична техніці будівництва південно-західної

стіни: двопанцирна кладка без фундаменту із забутівкою, у ядрі якої знаходилася дерев'яна конструкція; через кожні три вертикальні ряди блоків укладалися дубові плахи.

У 1908 р. М.Є. Макаренко зробив розкопки східного кута фортеці, але ця ділянка виявилася сильно зіпсованою місцевими жителями, які брали звідси каміння. У 1981 р. була досліджена невелика ділянка зовнішнього панцира в серединній частині північно-східної стіни. Нижній ряд блоків лежав без фундаменту на давній денній поверхні, а у швах через кожні три ряди кладки простежувалися укладені в стіну дубові плахи. Панцир мав нахил усередину на 5-7°.

Спроби часткового дослідження північно-західної стіни робилися М.Є. Макаренко в 1909 р. Проте, окрім згадок, що був виявлений внутрішній панцир стіни, жодних відомостей про неї автор не навів. Ділянка цієї стіни, що прилягала до західного кута фортеці, досліджувалася в 1981–1982 рр. Удалося встановити, що стіна завширшки 4 м складена з двох панцирів із забутівкою, усередині якої знаходилася дерев'яна конструкція.

Г.Є. Афанасьєв вважає, що первинна висота фортечних стін становила не більше 5 м. На її вершині знаходився, на думку дослідників, валганг із зубчастим парапетом, блоки якого були виявлені в завалах стіни (рис. 84).

Дослідження воріт фортеці посередині південно-західної стіни розпочав М.Є. Макаренко в 1909 р. Судячи з опублікованої фотографії, на той час від кладки облицювання ворітного отвору зберігалися тільки чотири ряди блоків. Повторно ворітний отвір, включаючи південно-східну торцеву стіну, був досліджений Г.Є. Афанасьєвим в 1977 р. Остання була складена з трьох паралельних рядів кладки загальною товщиною 0,92 м. Нижні блоки укладалися на дерев'яні дошки, що лежали на рівні давньої денної поверхні. Ширина ворітного отвору складала 2,84 м. Опорні стовпи для дерев'яних воріт розташовувалися в глибині ворітного отвору на відстані 4 м від площини зовнішнього панцира стіни.

4.3. В'їзди та допоміжні перешкоди в загальній побудові оборони

У системі оборони городищ минулого часто, окрім основної лінії оборони, використовували додаткові, що значно підвищувало ступінь їх захищеності, тобто оборонну силу тієї чи іншої фортеці, замку тощо, якою визначається ступінь унеможливлення чи труднощів облоги або поступального штурму. Не є винятком і салтівські лісостепові городища, хоча досить довго під час характеристики й аналізу цього кола пам'яток почасти оперували лише даними щодо їх основної – внутрішньої – лінії оборони, яку зазвичай салтознавці переважно називали цитаделлю⁸. У процесі розкопок Маяцького городища було встановлено, що між краєм яру, що захищав підхід до північно-східної стіни, і самою стіною стояв дерев'яний частокіл-тин: збереглася траншея для його встановлення зі слідами вертикальних стовпів.

Перед фортечною стіною, була влаштована яма-пастка завдовжки 4,7 м, завширшки до 2,5 м і глибиною 2,6 м, вирита навпроти ворітного отвору (рис. 82).

До ворітного отвору вела дорога, яка, зважаючи на виявлені два ряди стовпових ямок діаметром 10-20 см, мала огорожу (рис. 83) [Винников, Плетнева, 1998, с. 136-137, рис. 52]. Один досить рівний ряд проходив у північно-східному напрямку з відхиленням в 10-20⁰. У межах розкопу його довжина складала 21 м. Відстань між стовповими ямками коливалася від 0,5 до 2 м. Другий, менш рівний, ряд був не зовсім паралельний першому – у південній частині він знаходився на відстані приблизно 4 м від першого, а через 10 м зближувався з ним на 2 м. Як уважають А.З. Вінніков та С.О. Плетньова, стовпи, імовірно, слугували основою (каркасом) двосторонньої огорожі, що звужувалася в напрямку в'їзду в городище. Облаштована в такий спосіб огорожена дорога вела до містка-перемички через рів, що був розташований перед ворітним отвором городища. Дорога звужувалася до ширини перемички,

⁸ Відносно термінології щодо складових салтівських городищ див. [Флеров, 2010а, с. 64, сноска 1].

яка теж не перевищувала 2 м. Конструкцію огорожі дороги на сьогодні достовірно виявити не можливо, але можна припустити, що вона являла собою плетінь (турлук). На інших городищах як середньовіччя, так і більш ранніх часів, подібні конструкції поки що не виявлені, а тому А.З. Вінніков та С.О. Плетньова обережно припускають за можливе віднести свою інтерпретацію виявленої конструкції до розряду гіпотез.

Ворітний отвір також удалося частково дослідити на Верхньосалтівському городищі. Питання стосовно наявності ворітного отвору в цитаделі Верхньосалтівського городища вважалось довгий час суперечливим. Ворота фортеці були відмічені ще на першому плані городища, складеному В.О. Бабенком. Вони розташовувалися в південно-західній частині третьої лінії оборони й вели до колодязя, що знаходився з західного боку фортеці за межами укріплень цитаделі. Та не було визначено, до якого часу слід віднести цей прохід. Пошуками воріт цілеспрямовано займалася Р.І. Ветштейн [Ветштейн, 1961, с. 9]. З цією метою були закладені розкопи на північно-західній ділянці третьої лінії оборони, де рельєф місцевості припускав наявність в'їзду до цитаделі. Але, усупереч очікуванням, на цьому місці були виявлені залишки забутівки, яка складалася з прошарків глини і каменю загальною протяжністю до 4 м і завширшки 3,2 м. Також була зроблена спроба відшукати в'їзд в південно-західному кутку цитаделі, де Р.І. Ветштейн спостерігала відмітну масивність порівняно з іншою лінією оборони з південного боку. Але й на цій ділянці ворота не були виявлені. Як ми бачимо, свідченнями, що надав В.О. Бабенко [1907, с. 438; 451, рис. 57], Р.І. Ветштейн не скористалася. На місці, указаному на плані городища в південній частині західної лінії оборони цитаделі, в 2002 р. Н.В. Черніговою був закладений розкоп, який дообстежив дисертант у 2004 р. Залишки ворітного отвору були виявлені на вказаній ділянці й частково археологічно досліджені (рис. 22). Зокрема, була виявлена стовпова яма, у якій, напевне, розміщувався один зі стовпів воріт на лінії поздовжньої осі валу цитаделі. Загальна конфігурація ями округла в плані. До

заокругленого дна яма звужувалася. Глибина від нижнього горизонту шару, що підстилав оборонну споруду, де вона й починала фіксуватися, становила 1,1 м. Діаметр верхньої частини ями складав бл. 2 м. Яма виходила за межі розкопу під зовнішній скат валу, тому повністю обстежена не була. Судячи з взаєморозташування ями і внутрішньовалової кладки, припускаємо, що вона була вирита в салтівський час до спорудження валу.

Можна припустити, що поміщений до великої ями масивний стовп орієнтував будівельників на розташування внутрішньовалової кладки, яка підходила до ворітного отвору з південного, обстеженого боку і складалася з рядів пісковику й шарів глини, що чергувалися. Отвір воріт був заповнений мішаним ґрунтом, що містив дрібну пісковикову крихту. Жодних включень матеріалів, які могли б відноситися до пізнішого за салтівський час, у заповненні отвору не виявлено. Це також свідчить на користь ранньосередньовічного походження цього в'їзду. На жаль, північну частину конструкції дослідити не було можливим. Тому не встановлена загальна ширина отвору та інші конструктивні деталі.

Виявлені фрагменти ворітного отвору в лінії оборони знаходилися на схід від колодязя, який також був відмічений на плані В.О. Бабенка. Його залишки існують і досі.

ВИСНОВКИ

Серед салтівських лісостепових пам'яток городища посідають важливе місце. Вони були воєнно-стратегічними та, імовірно за все, соціально-політичними центрами так званих гнізд поселень (їх наявність відмічена в лісостеповій частині Сіверського Дінця та Осколу). Такі городища утворювали стратегічно важливі захисні рубежі вздовж русел річок та поблизу дельт їх приток. Вони розташовувалися на місцях, вигідних із погляду облаштування оборони та контролю за навколишньою місцевістю. Це переважно високі корінні миси чи останцеподібні підвищення правих берегів в місцях бродів, через які протягом тривалого часу пролягали давні сухопутні дороги. Також не можна виключати й певної ролі салтівських городищ щодо контролю водних шляхів, які пролягали річками. Маються на увазі шляхи безпосередньо по воді за допомогою плавзасобів (переважно вниз за течією й обмежено вгору проти течії). Вірогідно частково пов'язані з цим шляхи вздовж русел, а також вірогідним є пересування в зимовий час по льоду замерзлих водних артерій. Усі ці питання на сьогодні є мало вивченими й потребують спеціального дослідження.

Ціла низка таких фортифікаційних пунктів улаштовувалася та в подальші часи відновлювалася на одному й тому ж місці за різних історичних періодів. Добрі захисні властивості місцевості, можливість часткового використання залишків оборонних споруд попередніх часів та необхідність контролю давніх переправ ставали вирішальними факторами. Тому нам відомі салтівські укріплення, що були зведені на залишках городищ раннього залізного віку, які, у свою чергу, були поновлені за часів пізнього середньовіччя під час колонізації території Дикого Поля українсько-російськими переселенцями в

XVI–XVIII ст. На підтвердження ролі городищ як пунктів контролю переправ може слугувати співпадання їх місцерозташування з бродами.

Окремим питанням постає визначення ролі, яка відводилася тим чи іншим фортифікаційним пунктам. В останні роки в наукових дискусіях особливо жваво обговорюється питання щодо соціально-політичної та воєнно-стратегічної ролі городищ салтівського лісостепу. У спеціалізованій літературі відмічаються спроби виділення серед таких пам'яток середньовічних міст, замків, пунктів збору данини центральною владою, прикордонних фортець по лінії північно-західного кордону Хозарського каганату, торткулів, святилищ тощо. Для одних тверджень немає достатніх документальних підстав, для інших характерна односторонність підходу з відбором окремих факторів за ігнорування інших. Почасті причиною цього є недостатня або дуже різна за обсягом дослідженість пам'яток, відсутність об'єктивних критеріїв, що не дає змогу виконання повноцінного порівняльного аналізу. Деякі особливості лісостепових салтівських городищ на сьогодні є безперечно визначеними, зокрема і нашим дослідженням, зокрема принципи топографічного розташування, застосовані будівельні прийоми та будівельні матеріали, співвідношення розміщення з давніми бродами через русла річок та ін.

Відповідно до поставлених завдань дослідження зроблені такі висновки:

1) на сьогодні встановлено взаємозв'язок застосування будівельних матеріалів та архітектурних форм оборонних споруд залежно від будівельного матеріалу, що застосовується в городищах. У межах лісостепу залягають та мають виходи, доступні для розробок давнім населенням, природні будівельні матеріали, зокрема крейда, вапняк, мергель, пісковик. У цілому геологічні поклади та виходи на поверхню будівельних матеріалів на цій території говорять про переважання таких доступних для розробок в ранньому середньовіччі покладів, як пісковики та крейда. Їх виходи на поверхню зонуються територіально в окремих мікрорегіонах салтівського лісостепу: крейдяні породи – в долині Сіверського Дінця на кордоні зі степом та у

верхів'ях ріки, а також уздовж русла Тихої Сосни. На інших територіях, що розглядаються, переважали пісковики. Ці обставини значною мірою вплинули на вибір будівельного матеріалу та застосування тих чи інших будівельних прийомів під час побудови оборонних споруд.

2) переважна більшість укріплень розташовувалася поблизу переправ на високих правих берегах, чим унаочнюється їх воєнно-стратегічна спрямованість до протилежних, лівих берегів, звернених на схід чи південний схід. До того ж низка салтівських селищ розташована за лінією укріплень уздовж р. Сіверський Донець у західному напрямку. При цьому вони не мають укріплень і розташовані на близькій відстані від поселень слов'янського світу. Усе це зовсім не свідчить про жорсткий контроль кордону Хозарським каганатом у сіверськодонецькому мікрореєоні за допомогою лінії оборони, створеної з салтівських лісостепових городищ. Навпаки, уся міць цих укріплень і воєнно-стратегічний потенціал був реалізований у зворотному напрямку. Пояснення привабливості цих територій для салтівського населення полягає скоріш за все, в економічних чинниках, а не є виключно необхідністю «виживати» в умовах потенційної загрози з боку слов'янського (руського) світу, виконуючи розпорядження центральної влади Хозарського каганату.

Слід звернути ретельну увагу на природно-кліматичні умови, за яких виникли та функціонували салтівські лісостепові пам'ятки. Висока природна родючість ґрунтів є однією з головних причин, які сприяли сільськогосподарському освоєнню цих територій. Саме ці фактори, окрім іншого, і зумовили, вочевидь, вибір місць у лісостеповій зоні для розселення і подальшого освоєння салтівським населенням, в основі господарства якого було розвинуте землеробство та випасне скотарство.

Також на досліджуваних територіях були широко поширені багаті поклади залізної руди, доступні для розробок у ранньому середньовіччі за умови великої кількості необхідного для виробництва палива у вигляді деревини. Це також, безперечно, притягувало в ці місця осіле населення з

високо розвиненою, як на той час, металургійною справою. Широке впровадження останньої сприяло соціально-економічному розвитку в умовах збільшення попиту на залізорудну продукцію. У порівнянні зі степовими регіонами, територія салтівського лісостепу була більш багатою на залізну руду. Саме цей освоєний потенційно економічно важливий регіон і змушене було укріплювати лісостепове салтівське населення за допомогою фортифікацій у період воєнно-політичної кризи.

3) була проведена класифікація салтівських лісостепових городищ відносно топографічних особливостей місцевості, загального планування, розташування та конструктивних особливостей оборонних споруд. Виявлені особливості фортифікацій, залежні від мікрорегіону, у якому вони розташовуються. Також були зафіксовані різні рішення організації системи оборони в тихососнівському регіоні у порівнянні з іншими, що може вказувати на дещо інший хронологічний зріз цих укріплень, які виникають з інших причин та за інших умов.

4) з'ясовані окремі питання щодо будівельних прийомів та метрологічних підоснов, що були застосовані під час спорудження фортифікаційних споруд. Головний висновок у цьому питанні полягає в тому, що салтівські будівельники вимушені були враховувати місцеві природно-кліматичні особливості, внаслідок чого ми спостерігаємо у воєнній архітектурі салтівських лісостепових городищ синтез етнокультурних традицій і умов якості та наявності тих чи інших будівельних матеріалів, їх пристосування для своїх традиційних будівельних прийомів при облаштуванні оборонних споруд.

5) ступінь дослідженості салтівських лісостепових городищ дозволив провести класифікацію городищ за ознаками планування та організації оборони, згідно якої були виявлена закономірність розповсюдження тих чи інших ознак на теренах лісостепу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1996/64. *Бабенко Л.И.* Отчет о работе археологической экспедиции Харьковского исторического музея в полевом сезоне 1996 года, 5 с.+4 табл.
2. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1976/52. *Бородулин В.Г.* Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г., 21 с.+2 табл.
3. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1988/60. *Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К.* Отчет о работах Северо-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1988 г., 21 с.+39 табл.
4. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1959–1961/6в. *Брайчевская А.Т.* Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища в 1959–1961 гг. Київ, 1961, 58с.+12 табл., польова документація.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1959–1961/6г. *Ветштейн Р.И.* Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959–1961 гг. Київ, 1961, 40с.+19 табл., польова документація.
6. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН
Ф. 1. Р. 1.

№ 489. *Засурцев П.И.* Отчет о поездке в Белгород по вопросу обследования Белгородской крепости, в связи с ее разрушением меловыми заводами. Москва, 1950, 12 с.+8 ил.

7. Науковий архів Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

Колода В.В. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца. Харків, 1987, 19 с.

8. Науковий архів Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в г. Волчанске в 1994 г. Харків, 1995а, 53 с.

9. Науковий архів Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в г. Волчанске в 1995 г. Харків, 1996, 49 с.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1998/82. *Колода В.В., Чернигова Н.В.* Отчет об археологических раскопках Верхне-Салтовского городища за 1998 г., 19 с.+29 табл.

11. Науковий архів Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине в 1999 г. Харків, 2000а, 62 с.

12. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 20006/95. *Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине, 39 с.+40 табл.

13. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1987/104. *Крыганов А.В.* Отчет о работе Разведочного отряда Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета 1987 г., 7 с.

14. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1990/190. *Крыганов А.В.* Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г., 16 с.+14 табл.

15. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1994/55. *Крыганов А.В.* Отчет о разведках в Балаклейском, Волчанском и Змиевском районах Харьковской области в 1994 г., 3 с.+5 табл.

16. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1995/84. *Крыганов А.В.* Отчет о разведках в Волчанском; Змиевском; Чугуевском и Балаклейском районах Харьковской области в 1995 г., 2 с.

17. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1947/29. *Ляпушкин И.И.* Днепровская Левобережная экспедиция 1947 г. Разведка И.И. Ляпушкина. Учетные археологические карточки №№ XXVI-XLVIII, 22 с.

18. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1955/20. *Либеров П.Д.* Отчет о работе Донецкого отряда Донской экспедиции в 1955 г., 13 с.+12 табл.

19. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1961/24а. *Михеев В.К.* Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 г., 21 с.+34 табл.

20. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1969/61. *Михеев В.К.* Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области в 1969 г., 21 с.

21. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1970/71. *Михеев В.К.* Отчет о музейных экскурсиях и археологических исследованиях 1970 г., 19 с.

22. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1973/86. *Михеев В.К.* Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1973 г., 14 с.+19 табл.

23. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1998/80. *Михеев В.К.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в 1998 г., 9 с.+5 табл.

24. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1999/96. *Михеев В.К.* Отчет о раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина за 1999 г., 43 с.

25. Науковий архів Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

Михеев В.К., Колода В.В. Исследование Северского городища. Харків, 1987, 28 с.

26. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 779, 780. *Никитин А.В.* Археологический отчет о раскопках 1951 г. в Белгороде, 82 л.+20 черт. б.ф. Альбом иллюстраций к отчету, 72 л.+93 ил.

27. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 1193. *Никитин А.В.* Отчет о археологических раскопках Белгородской крепости в 1955 г., 43 л.+56 черт. б.ф.

28. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 1298, 1298а. *Никитин А.В.* Археологический отчет о раскопках Белгорода в 1956 г., 26 л.+21 черт. б.ф. Альбом иллюстраций к отчету, 30 л.+71 ил.

29. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 4982. *Николаенко А.Г.* Отчет об охранных работах в Волоконовском районе Белгородской области в 1973 г., 27 с.+12 ил.

30. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1954/24. *Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 году, 36 с.+33 табл.

31. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1957/17. *Плетнева С.А.* Отчет к открытому листу № 8 Северо-Донецкого отряда Южно-Русской экспедиции за 1957 год, 20 с.+24 табл.

32. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 1742. *Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Южно-Русской экспедиции в 1958 г., 111 л.+27 черт. б.ф.

33. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 2242, 2242а. *Плетнева С.А.* Отчет об археологических раскопках Северо-Донецкого отряда на территории Ростовской области и раскопках городища у с. Дмитриевское в 1961 г., 36 л. Альбом иллюстраций к отчету, 35 л.+56 ил.

34. Научно-отраслевой архив Института археологии Российской АН

Ф. 1. Р. 1.

№ 2471, 2471а. *Плетнева С.А.* Отчет Северо-Донецкого отряда Нижне-Донской археологической экспедиции о разведках в Воронежской и Ростовской областях и о раскопках селища у с. Дмитровского Белгородской обл. 1962 г. Москва, 1962а, 50 л. Альбом 21 л.

35. Научный архив Музея археологии Воронежского университета

Плетнева С.А. Отчет об исследованиях Маяцкого комплекса в 1977 году. Москва, 1977, 47 с.+28 ил.

36. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2005а/34. *Свистун Г.Е.* Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году, 64 с.+97 табл.

37. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2006а/30. *Свистун Г.Е.* Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции Художественно-мемориального музея И.Е. Репина в 2006 году, 93 с.+154 табл.

38. Науковий архів Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна

Ф. 14. О. 1. С. 7.

Свистун Г.Е. Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции Художественно-мемориального музея И.Е. Репина в 2007 году на территории г. Чугуева. Харьков, 2007а, 137 с.+252 табл.

39. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

Без номера. *Свистун Г.Е.* Отчет о проведении охранных археологических исследований на Чугуевском городище и Кочетокском могильнике в 2009 году. Харьков, 2009, 231 с.+376 табл.

40. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2011а/20. *Свистун Г.Е.* Отчет о проведении разведок в Волчанском, Балаклеевском и Чугуевском районах Харьковской области, 47 с.+77 табл.

41. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2012а/1. *Свистун Г.Е.* Отчет о раскопках Старосалтовского городища в 2012 году, 24 с.+30 табл.

42. Науковий архів Музею археології і етнографії Слобідської України

Ф. 1. О. 1.

Семенов-Зусер С.А. Полевые описи разных лет. 1947–1948 гг. Верхний Салтов. Ранние. Харьков, 1947–1948, 93 с.

43. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1948/6. *Семенов-Зусер С.А.* Отчет о раскопках территории Верхнего Салтова в 1948 г., 56 с.

44. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1959/3-а. *Телегин Д.Я., Пузаков Е.В., Михеев В.К.* Отчет о разведках археологических памятников в районе Печенежского водохранилища на реке Северском Донце в 1959 г., 31 с.+26 табл.

45. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1999/17. *Чернігова Н.В.* Звіт про археологічні розкопки Верхньо-Салтівського городища в 1999 р., 16 с.+17 табл.
46. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 2000/107. *Чернигова Н.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского городища, 25 с.+24 табл.
47. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 2001/87. *Чернигова Н.В.* Отчет об археологических исследованиях цитадели Верхнесалтовского городища в 2001 г., 15 с.+26 табл.
48. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1953/19. *Шрамко Б.А.* Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г., 31 с.+19 табл.
49. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1954/14. *Шрамко Б.А.* Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г., 31 с.+31 табл.
50. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1957/16. *Шрамко Б.А.* Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского Государственного Университета им. А.М. Горького в 1957 г., 28 с.+39 табл.
51. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій

№ 1959а/29. *Шрамко Б.А.* Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного Университета в 1959 г., 44 с.+46 табл.

52. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1970/70. *Шрамко Б.А.* Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г., 25 с.+36 табл.

53. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

Без номера. *Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А., Окатенко В.М., Пеляшенко К.Ю.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2007 р. Харків, 2007, 139 с.+373 табл.

Література

54. *Аксенов В.С.* Погребения с конем второй половины VIII–IX вв. верхнего течения р. Северский Донец (по материалам салтовских грунтовых могильников): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / В.С. Аксенов. – Киев, 2000. – 22 с.

55. *Аксенов В.С.* К вопросу интерпретации некоторых комплексов Маяцкого селища / В.С. Аксенов // Проблемы історії та археології України. Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків, 2003. – С. 64-67.

56. *Аксенов В.С., Лаптев А.А.* Освоение Лесостепного Подонцовья в хазарское время: Взгляд на проблему / В.С. Аксенов, А.А. Лаптев // Степи Европы в эпоху средневековья / Гл. ред. А.В. Евглевский. – Т. 12. Хазарское время. Сб. науч. работ. – Донецк: ДонНУ, 2014. – С. 25-50. – (Тр. по археологи).

57. *Аксенова Н.В.* Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в среде салтово-маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников) / Н.В. Аксенова // Проблемы на прабългарската история и култура: Т. 4-1:

Сборник в памет на ст.н.с. I ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров. Доклади от петата международна среща по прабългарска история и археология, Варна, 22-24.04.2004 г. – София, 2007. – С. 221-232.

58. *Алферова Г.В.* Русские города XVI–XVII веков / Г.В. Алферова. – Москва: Стройиздат, 1989. – 216 с.

59. *Анциферов Н.П.* Пути изучения города. Опыт комплексного подхода / Н.П. Анциферов. – Ленинград: «Сеятель» Е.В. Высоцкого, 1925. – 148 с.

60. *Артамонов М.И.* Саркел и некоторые другие укрепления Северо-западной Хазарии / М.И. Артамонов // СА. – 1940. – Вып. VI. – С. 130-167.

61. *Артамонов М.И.* Саркел – Белая Вежа / М.И. Артамонов // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – МИА. – № 62. – Москва, 1958. – Т. 1. – С. 7-84.

62. *Артамонов М.И.* История хазар / М.И. Артамонов. – Ленинград: Наука, 1962. – 687 с.

63. *Афанасьев Г.Е.* Поселения VI–IX вв. района Кисловодска / Г.Е. Афанасьев // СА. – 1975. – № 3. – С. 53-62.

64. *Афанасьев Г.Е.* Памятники салтово-маяцкой культуры в долине р. Тихой Сосны / Г.Е. Афанасьев // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс. н.э. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1983а. – С. 89-101.

65. *Афанасьев Г.Е.* Работы Оскольского отряда / Г.Е. Афанасьев // Археологические открытия 1981 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1983б. – С. 48.

66. *Афанасьев Г.Е.* Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977–1979 гг. / Г.Е. Афанасьев // Маяцкое городище: труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. – Москва: Наука, 1984. – С. 26-56.

67. *Афанасьев Г.Е.* Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII–X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) / Г.Е. Афанасьев // АОН. – Вып. 2. – Москва: Наука, 1987. – 200 с.

68. *Афанасьев Г.Е.* Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона / Г.Е. Афанасьев. – Москва: Наука, 1993. – 184 с.
69. *Афанасьев Г.Е.* О византийских линейных мерах в маяцкой крепости / Г.Е. Афанасьев // Верхнедонской археологический сборник / Отв. ред. А.Н. Бессуднов. – Вып. 5. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО»ЛГПУ», 2010. – С. 123-148.
70. *Афанасьев Г.Е.* К изучению эпиграфических памятников Маяцкого городища / Г.Е. Афанасьев // Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции. Махачкала, 23-28 апреля 2012 г. / Ред. кол.: Гаджиев М.С., Гмыря Л.Б., Магомедов Р.Г. – Махачкала: Издательский дом Мавраевъ, 2012а. – С. 261-262.
71. *Афанасьев Г.Е.* О строительном материале и метрологии хазаро-аланских городищ бассейна Дона / Г.Е. Афанасьев // Поволжская археология. – Казань, 2012б. – № 2 (2). – С. 29-49.
72. *Афанасьев Г.Е.* Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища / Г.Е. Афанасьев // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». – Вып. 3. / Отв. ред. А.З. Винников, М.И. Лылова. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2012в. – С. 93-122.
73. *Афанасьев Г.Е.* Византийская метрология в крепостной архитектуре донских алан / Г.Е. Афанасьев // КСИА РАН. – Вып. 229 / Гл. ред. Н.А. Макаров. – Москва: Языки славянской культуры, 2013а. – С. 192-202.
74. *Афанасьев Г.Е.* К вопросу об истоках кирпичного фортификационного зодчества хазарского времени на Дону / Г.Е. Афанасьев // КСИА РАН. – Вып. 230 / Гл. ред. Н.А. Макаров. – Москва: Языки славянской культуры, 2013б. – С. 210-219.

75. *Афанасьев Г.Е.* Колтуновское (Олександрово) городище хазарского времени (к проблеме истоков архитектуры и строительных приемов) / Г.Е. Афанасьев // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць. – Вип. 3 / Ред. кол.: Свистун Г.Є. (гол. ред.), Тортіка О.О., Колода В.В., Аксьонов В.С. – Харків: ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»; Видавець Савчук О.О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», 2013в. – С. 24-44, 144-147.
76. *Афанасьев Г.Е.* Алексеевское городище как памятник салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Афанасьев // КСИА РАН. – Вып. 239 / Гл. ред. Н.А. Макаров. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – С. 339-357.
77. *Афанасьев Г.Е.* О территории Хазарского каганата и хазарского «домена» в IX веке / Г.Е. Афанасьев // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». – Вып. 6. / Ред. А.З. Винников. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2016. – С. 41-72.
78. *Афанасьев Г.Е., Красильников К.И.* Византийские архитектурные и строительные традиции в фортификации Красного городища / Г.Е. Афанасьев, К.И. Красильников // Проблемы археологии Кавказа: Группы по археологии Кавказа. – Вып. 1 / Отв. ред. Р.М. Мунчаев, С.Н. Кореневский. – Москва: ТАУС, 2012. – С. 204-225.
79. *Бабенко В.А.* Волчанское городище / В.А. Бабенко. – СХИФО. – Т. 16. – Харьков, 1905. – С. 363-368.
80. *Бабенко В.А.* Древнесалтовские придонские окраины Южной России / В.А. Бабенко // Тр. XIII АС. – Т. 1. – Москва, 1907. – С. 434-460.
81. *Бабенко В.А.* Памятники хозарской культуры на юге России / В.А. Бабенко // Тр. XV АС. – 1914. – Т. 1. – С. 464-470.
82. *Багалеи Д.И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д.И. Багалеи // Тр. XII АС. – Москва, 1905. – Т. I. – С. 1-92.

83. *Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г.* Средневековый город Средней Азии / А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович, О.Г. Большаков. – Ленинград: Наука, 1973. – 390 с.
84. *Березовец Д.Т.* Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. / Д.Т. Березовец // КСИА АН УССР. – Киев, 1962. – Вып. 12. – С. 18-22.
85. *Березовець Д.Т.* Слов'яни і племена салтівської культури / Д.Т. Березовець // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 47-67.
86. *Биджиев Х.Х.* Хумаринское городище / Х.Х. Биджиев. – Черкесск: Карачаево-Черкесское отд. Ставропольского кн. изд-ва, 1983. – 127 с.
87. *Большаков О.Г.* Средневековый город Ближнего Востока (VII – середина XIII в.). Социально-экономические отношения / О.Г. Большаков. – Москва: Наука, ГРВЛ, 1984. – 344 с.
88. *Брунов Н.* Пропорции античной и средневековой архитектуры / Н. Брунов. – Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1936. – 140 с.
89. *Буркхардт Т.* Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы / Т. Буркхардт. – Москва: Алетейа, 1999. – 216 с.
90. *Бусмар А.Ж.Б.* Общий опыт фортификации или науки военного укрепления с атакою и обороною крепостей / А.Ж.Б. Бусмар. – С-Петербург: Типографии Н. Греча, 1818. – Ч. I. – 325 с.
91. *Бюхер К.* Возникновение народного хозяйства: публичные лекции и очерки / Пер. с нем. под ред. и с предисл. И.М. Кулишера. – 4-е изд., испр. и доп. по 15-му немецкому изд. 1920 г. – Петроград, 1923. – 304 с.
92. *Василева Д.* Конструкция и техника стройки стен Маяцкого городища / Д. Василева // Маяцкий археологический комплекс. Материалы советско-болгаро-венгерской экспедиции. – Москва: Наука, 1990. – С. 218-233.
93. *Велихов Л.А.* Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / Л.А. Велихов. – Москва: Наука, 1996. – 480 с.

94. *Винников А.З.* Славяне Лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XIII века) / А.З. Винников. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1995. – 168 с.
95. *Винников А.З., Плетнева С.А.* На северных рубежах Хазарского каганата / А.З. Винников, С.А. Плетнева. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1998. – 237 с.
96. *Винников А.З., Степовой А.В.* Древние металлурги Поосколья (Ютановский металлургический комплекс салтово-маяцкой культуры) / А.З. Винников, А.В. Степовой. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2012. – 229 с.
97. *Витрувий.* Десять книг об архитектуре / Витрувий. – Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1936. – 332 с.
98. *Воронин Н.Н.* Архитектурный памятник как исторический источник / Н.Н. Воронин // СА. – Т. XIX. – Москва, 1954. – С. 41-76.
99. *Всеобщая история архитектуры в 12 томах* / Отв. ред. В.Ф. Маркузон. – Москва: Издательство литературы по строительству, 1970. – Т. 2. Архитектура античного мира (Греция и Рим). – 742 с.
100. *Гербановский С.Е.* Полевая фортификация (ПФ-43). Фортификационные и водные препятствия / С.Е. Гербановский. – Москва: Воениздат НКО СССР, 1943. – 120 с.
101. *Горбаненко С.А., Колода В.В.* Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжні / С.А. Горбаненко, В.В. Колода. – Київ: ІА НАНУ, 2013. – 236 с.
102. *Губайдуллин А.М.* Фортификация городищ Волжской Булгарии / А.М. Губайдуллин. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 232 с.
103. *Дьяченко А.Г.* К историко-археологической оценке I и II Белгородских городищ на Меловой горе / А.Г. Дьяченко // Материалы Международной научной конференции, посвященной 600-летию спасения Руси от Тамерлана и 125-летию со дня рождения И.А. Бунина. – Елец, 1995. – С. 17-20.

104. *Дьяченко А.Г., Погорелов Ю.С., Семушев М.И.* Археолого-геофизические исследования Яблоновского городища в лесостепном Поосколье / А.Г. Дьяченко, Ю.С. Погорелов, М.И. Семушев // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий. Тезисы докладов научной конференции. – Липецк, 1999. – С. 159-165.
105. *Евстропов Н.Т.* Городище и селища возле г. Волчанска / Н.Т. Евстропов // СА. – 1958. – № 4. – С. 204-207.
106. *Загоровский В.П.* Белгородская черта / В.П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. университета, 1969. – 304 с.
107. *Замятнин С.Н.* Археологические разведки в Алексеевском и Валуйском уездах / С.Н. Замятнин // ВИАВ. – 1921. – № 2. – С. 7-28.
108. *Захарова Е.Ю.* Архитектурные и археологические памятники Дивногорья (история изучения) / Е.Ю. Захарова, С.К. Кондратьева // Труды музея-заповедника «Дивногорье». – Воронеж: Кварта, 2011. – Вып. 2. – 216 с.
109. *Зуев В.Ф.* Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781–82 году / В.Ф. Зуев. – С.-Петербург: при Императорской Академии Наук, 1787. – 273 с.
110. *Іченська О.В.* Цитадель Салтівського городища / О.В. Іченська // Археологія. – № 34. – 1980. – С. 101-109.
111. *Квітковський В.І.* Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н.е.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / В.І. Квітковський. – Київ: Ін-т археології, 2018. – 17 с.
112. *Кириков С.В.* Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X – нач. XIX вв. / С.В. Кириков. – Ин-т географии. – Москва: Наука, 1979. – 183 с.
113. *Книга Большому Чертежу* / Под ред. К.Н. Сербиной. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.
114. *Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка X в. / П.К. Коковцов. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1932. – 138 с.

115. Колода В.В. Оборонительные укрепления Волчанского городища / В.В. Колода // Материалы международной научной конференции, посвященной 600-летию спасения Руси от Тамерлана и 125-летию со дня рождения И.А. Бунина. – Елец, 1995б. – С. 38-40.
116. Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. / В.В. Колода. – Харьков: РЦНИТ, 1999. – 244 с.
117. Колода В.В. Фортификация раннесредневекового Волчанского городища / В.В. Колода // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк-Макеевка, 2001. – Т. I. – С. 113-117.
118. Колода В.В. Южная линия обороны городища в с. Мохнач (к проблеме славяно-хазарских отношений) / В.В. Колода // Проблемы источниковедения всеобщей истории. – Белгород, 2002. – Ч. I. – С. 109-120.
119. Колода В.В. Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе / В.В. Колода // АБУ 2002–2003. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 167-169.
120. Колода В.В. Культурно-хронологическая интерпретация Северского городища близ с. Меловая на Донце / В.В. Колода // Древности. – Харьков, 2005а. – С. 187-195.
121. Колода В.В. Работы на городище и селище Коробовы Хутора / В.В. Колода // АДУ 2003–2004. – Київ, 2005б. – Вип. 7. – С. 171-173.
122. Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2006 г. / В.В. Колода // АДУ 2005–2007. – Київ, 2007а. – Вип. 9. – С. 218-222.
123. Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи / В.В. Колода // Археологія. – 2007б. – № 2. – С. 9-15.
124. Колода В.В. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований / В.В. Колода // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения

академика В.П. Бузескула (Харьков, 10-11 октября 2008 г.). – Харьков, 2008. – С. 75-76.

125. Колода В.В. Проблемы градообразования в раннесредневековых контактных зонах (на примере лесостепного региона Северского Донца) / В.В. Колода // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура: Мат. межд. научн. конф., посвящ. 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса. – Курск, 2009. – С. 35-43.

126. Колода В.В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект / В.В. Колода // Поволжская археология. – Казань: ФЭН, 2015. – № 04 (14). – С. 54-91.

127. Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / В.В. Колода, С.А. Горбаненко. – Киев: ИА НАНУ, 2010. – 216 с.

128. Колода В.В., Лисецкий Ф.Н., Чендев Ю.Г. Почвы археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природной среды и почвообразования / В.В. Колода, Ф.Н. Лисецкий, Ю.Г. Чендев // АБУ 2002–2003 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 163-167.

129. Колода В.В., Чендев Ю.Г. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища Коробовы Хутора) / В.В. Колода, Ю.Г. Чендев // Хазарский альманах. – Київ – Харків: ШОП Шейніна О.В., 2010–2011. – Т. 9 / Ред. кол.: Олійник М.М. (гол. ред.), Айбабін О.І., Аксьонов В.С. та ін. – С. 107-130.

130. Комар А.В. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным / А.В. Комар // Хазары. Евреи и славяне. – Москва: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 2005. – Т. 16 / Ред. кол.: В. Петрухин, В. Москович и др. – С. 207-218.

131. *Комар О.В.* Хозарський каганат і ранньосередньовічна номадистика: завершення епохи / О.В. Комар // Археологія і давня історія України: Зб. наук. праць. – Київ: ІА НАН України. – 2010. – Вип. 1. – С. 137-143.
132. *Комар О.В., Сухобоков О.В.* Військова справа Хозарського каганату / О.В. Комар, О.В. Сухобоков // Нариси з воєнної історії давньої України. – Київ, 2005. – С. 212-231.
133. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. – Москва: Наука, 1991. – 496 с.
134. *Корзухина Г.Ф.* Из истории игр на Руси / Г.Ф. Корзухина // СА. – 1963. – № 4. – С. 85-102.
135. *Красильников К.И., Красильникова Л.И.* К вопросу о строительной тенденции форта Красное городище / К.И. Красильников, Л.И. Красильникова // Верхнедонской археологический сборник. – Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской губернии), прошедшей в г. Липецке 20-22 декабря 2013 года / Отв. ред.: Бессуднов А.Н. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – Вып. 6. – С. 416-425.
136. *Красильникова Л.И.* Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / Л.І. Красильникова. – Київ, 2005. – 21 с.
137. *Крыганов А.В.* Два уникальнейших фортификационных пункта Хазарии на ее северо-западной окраине / А.В. Крыганов // VIII східнознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 2004. – С. 139-141.
138. *Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С.Д. Крыжицкий. – Киев: Наукова думка, 1993. – 245 с.

139. *Куза А.В.* Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – Москва: Наука, 1989. – 168 с.
140. *Кусов В.С.* Московское государство XVI – начала XVIII века: Сводный каталог русских географических чертежей / В.С. Кусов. – Москва: Русский мирь, 2007. – 736 с.
141. *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. – Киев: Наукова Думка, 1987 – 208 с.
142. *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – Київ: Вид-во ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
143. *Лаптев А.А.* Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского района Харьковской области / А.А. Лаптев // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28-29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 73-74.
144. *Ласковский Ф.Ф.* Карты, планы и чертежи к I, II части материалов для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – С.-Петербург: Императорская Академия Наук, 1858–1861. – 66 с.
145. *Ласковский Ф.Ф.* Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – С.-Петербург: Императорская Академия Наук, 1861. – Ч. I и II. – 972 с.
146. *Ласковский Ф.Ф.* Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – С.-Петербург: Императорская Академия Наук, 1865. – Ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – 1022 с.
147. *Ласковский Ф.Ф.* Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – С.-Петербург: Императорская Академия Наук, 1866. – 74 с.
148. *Леближуа.* Долговременная фортификация / Леближуа. – Москва: Государственное военное издательство, 1934. – 154 с.

149. *Либеров П.Д.* Разведки в пойме реки Оскол / П.Д. Либеров // КСИА. – 1961. – Вып. 83. – С. 95-103.
150. *Ловелл Дж.* Великая Китайская стена / Джулия Ловелл; пер. с англ. А Юрьева. – Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 442 с.
151. *Лучкова В.И., Задвернюк Л.В.* Градостроительство древнего и средневекового Китая / В.И. Лучкова, Л.В. Задвернюк. – Учебное пособие. – Хабаровск: Изд-во Тихоокеанского гос. ун-та, 2012. – 140 с.
152. *Лысенко М.П.* Лессовые породы (Состав и инженерно-геологические особенности) / М.П. Лысенко. – Ленинград: Недра, 1978. – 208 с.
153. *Лысенко М.П.* Состав и физико-механические свойства грунтов / М.П. Лысенко. – Изд. 2, перераб. и доп. – Москва: Недра, 1980. – 272 с.
154. *Ляпушкин И.И.* Археологические памятники зоны затопления Цимлянского водохранилища / И.И. Ляпушкин // МИА. – 1958а. – № 62. – С. 227-262.
155. *Ляпушкин И.И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона / И.И. Ляпушкин // МИА. – Тр. Волго-Донской археологической экспедиции. – Т. 1. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1958б. – № 62. – С. 85-150.
156. *Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // МИА. – № 104. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 381 с.
157. *Магомедов М.Г.* Образование Хазарского каганата / М.Г. Магомедов. – Москва: Наука, 1983. – 237 с.
158. *Макаренко Н.Е.* Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. / Н.Е. Макаренко // ИАК. – Вып. 19. – 1906. – С. 117-156.
159. *Мартынов А.И., Шер Я.А.* Методы археологического исследования: Учебное пособие для студентов вузов / А.И. Мартынов, Я.А. Шер. – Москва: Высшая школа, 1989. – 223 с.

160. Мессель Э. Пропорции в Античности и в Средние века / Э. Мёссель. – Москва: Издательство Всесоюзной Академии архитектуры, 1936. – 258 с.
161. *Мильков Ф.Н.* Лесостепь Русской равнины / Ф.Н. Мильков. – Москва: Изд-во АН СССР, 1950. – 296 с.
162. *Михайлов Б.П.* Витрувий и Эллада. Основы античной теории архитектуры / Б.П. Михайлов. – Москва: Изд-во литературы по строительству, 1967. – 282 с.
163. *Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Харьков: Вища школа, 1985. – 147 с.
164. *Михеев В.К.* Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья: середина VIII – середина X вв.: дис. на соиск. науч. степ. докт. ист. наук: спец. 07.00.04 «Археология» / В.К. Михеев. – Харьков, 1986. – 495 с.
165. *Михеев В.К.* Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры / В.К. Михеев // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань: АНССР Казанский Научный Центр, 1990. – С. 45-52.
166. *Михеев В.К.* О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья – Приазовья в VIII–X вв. (Ч. 1) / В.К. Михеев // Археология славянского юго-востока: Материалы к межвузовской научной конференции. – Воронеж: Изд-во Воронежского пединститута, 1991. – С. 43-50.
167. *Моргунов Ю.Ю.* Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. – Москва: Наука, 2009. – 304 с.
168. *Никитин А.В.* Белгородская крепость XVI–XVII вв. / А.В. Никитин // СА. – 1962. – № 3. – С. 261-278.
169. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / Отв. ред.: М.Н. Тихомиров, редактор издания и предисловие: А.Н. Насонов; Институт истории АН СССР. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 571 с.
170. *Новиков Н.И.* Древняя российская гидрография / Н.И. Новиков. – С.-Петербург: Издание Николая Новикова, 1773. – 246 с.

171. *Новиченков В.И., Новиченкова Н.Г.* О нижней оборонительной стене римской крепости Харакс / В.И. Новиченков, Н.Г. Новиченкова // МАИЭТ / Ред.-сост. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. – Симферополь, 2002. – Вып. IX. – С. 27-36.
172. *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – Москва: Наука, 1990. – 264 с.
173. *Петрухин В.Я.* Сказание о хазарской дани в контексте летописной истории / В.Я. Петрухин // Древнетюркский мир: история и традиции. Материалы одноименной научной конференции. Казань, 24–25 января 2001 г. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2002. – С. 43-52.
174. *Петрухин В.Я.* Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры / В.Я. Петрухин. – Москва: Форум; Неолит, 2014. – 2-е изд., испр. и доп. – 465 с.
175. *Петрушевский Ф.И.* Общая метрология / Ф.И. Петрушевский. – С.-Петербург: Тип. Э. Праца, 1849. – 687 с.
176. *Пірко В.О.* Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII–XVIII ст.) / В.О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 176 с.
177. *Плетнева С.А.* Средневековые поселения верховья Северского Донца / С.А. Плетнева // КСИИМК. – 1960. – Вып. 79. – С. 3-20.
178. *Плетнева С.А.* О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII–IX вв. / С.А. Плетнева // СА. – № 1.– 1962б. – С. 83-86.
179. *Плетнева С.А.* О построении кочевнического лагеря-вежи / С.А. Плетнева // СА. – № 3. – 1964. – С. 133-140.
180. *Плетнева С.А.* От кочевий к городам / С.А. Плетнева // МИА. – 1967. – № 142. – 197 с.
181. *Плетнева С.А.* Половецкая земля / С.А. Плетнева // Древнерусские княжества X–XIII вв. / Ред. кол. А.Г. Бескровный (отв. ред.), В.А. Кучкин, В.Т. Пашуто. – Москва: Наука, 1975. – С. 260-301.

182. *Плетнева С.А.* Маяцкое городище / С.А. Плетнева // Маяцкое городище: труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции / Отв. ред. С.А. Плетнева. – Москва: Наука, 1984. – С. 3-19.
183. *Плетнева С.А.* Города кочевников / С.А. Плетнева // От доклассовых обществ к раннеклассовым. – Москва, 1987. – С. 198-212.
184. *Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс) / С.А. Плетнева. – Москва: Наука, 1989. – 288 с.
185. *Плетнева С.А.* Половцы / С.А. Плетнева. – Москва: Наука, 1990. – 208 с. – (Страницы истории нашей Родины).
186. *Плетнева С.А.* Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958–1959 гг. / С.А. Плетнева // МАИСТ. – Симферополь: Таврия, 1994. – Вып. IV. – С. 271-396.
187. *Плетнева С.А.* Саркел и «шелковый» путь / С.А. Плетнева. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1996. – 168 с.
188. *Плетнева С.А.* Очерки хазарской археологии / С.А. Плетнева. – Москва: Мосты культуры – Иерусалим: Гешарим, 2000. – 240 с.
189. *Плетнева С.А.* Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы) / С.А. Плетнева // Хазарский альманах / Редкол.: В.К. Михеев (гл. ред.), А.И. Айбабин, В.С. Аксенов и др. – Харьков: Каравелла, 2002. – Т. 1. – С. 110-124.
190. *Плетнева С.А.* Хазары и Хазарский каганат / С.А. Плетнева // Хазары, евреи и славяне. – Москва: Мосты культуры – Иерусалим: Гешарим, 2005. – Т. 16. – С. 13-24.
191. *Повесть временных лет* / Ред.: В.П. Андрианова-Перец, подготовка издания: М.Б. Свердлов, подготовка текста, перевод, статьи и комментарии: Д.С. Лихачев; Российская академия наук. Изд. 2-е, исправл. и дополн. – С.-Петербург: Наука, 1996. – 669 с. – (Литературные памятники).
192. *Попов К.Н., Каддо М.Б.* Строительные материалы и изделия: Учебн. / К.Н. Попов, М.Б. Каддо. – Москва: Высшая школа, 2001. – 367 с.

193. *Федоровский А., Педаев Д., Сумцов Н.* Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / А. Федоровский, Д. Педаев, Н. Сумцов. – Харьков: Издательство САГА, 2007. – 346 с. – (репринтное издание).
194. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1956. – № 52. – С. 42-68.
195. *Раппопорт П.А.* Крепостные сооружения Саркела / П.А. Раппопорт // МИА. – 1959. – № 75. – С. 9-39.
196. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-восточной и Северо-западной Руси X–XV вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1961. – № 105. – С. 48-75.
197. *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1967. – № 104. – С. 27-56.
198. *Рожков Н.А.* Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России) / Н.А. Рожков. – С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – 86 с.
199. *Рунич А.П.* Укрепления раннего средневековья в Кисловодской котловине / А.П. Рунич // АЕС. – 1974. – Вып. 1. – С. 27-36.
200. *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XI–XV веков / Б.А. Рыбаков // СЭ. – 1949. – № 1. – С. 67-91.
201. *Рыбаков Б.А.* Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б.А. Рыбаков // СА. – 1957. – № 1. – С. 83-112.
202. *Рыбина Е.А.* Шашки, «мельница», шахматы / Е.А. Рыбина // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука, 1997. – С. 110-111.
203. *Рыбина Е.А.* Игры / Е.А. Рыбина // Древняя Русь в средневековом мире: Энциклопедия / Институт всеобщей истории РАН; Под ред. Е.А. Мельниковой, В.Я. Петрухина. – Москва: Ладомир, 2014. – С. 316-318.

204. *Савицкий Н.М.* Жилые постройки лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Н.М. Савицкий. – Воронеж, 2011. – 23 с.
205. *Сарапулкин В.А.* Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / В.А. Сарапулкин. – Воронеж, 2003. – 24 с.
206. *Свистун Г.Е.* К вопросу о региональных особенностях фортификационной архитектуры салтово-маяцких городищ / Г.Е. Свистун // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк-Макеевка, 2001а. – Т. I. – С. 118-120.
207. *Свистун Г.Є.* Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища / Г.Є. Свистун // АЛЛУ. – 2001б. – № 2. – С. 117-119.
208. *Свистун Г.Е.* Салтовская оборонительная линия Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. – Харьков: Основа, 2001в. – С. 108-109.
209. *Свистун Г.Е.* К вопросу о метрологии Хазарии / Г.Е. Свистун // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. – Одесса, 2002а. – № 3. – С. 19-22.
210. *Свистун Г.Е.* О влиянии византийского зодчества на фортификацию в Хазарском каганате / Г.Е. Свистун // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одесса: Изд-во Одесского национального университета, 2002б. – С. 172-173.
211. *Свистун Г.Є.* До питання щодо функціональної ролі лісостепових городищ салтово-маяцької культури / Г.Є. Свистун // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 11-13 квітня 2003 р.). – Чернігів: Вид-во Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, 2003а. – С. 90-92.

212. *Свистун Г.Е.* Исследования восточного участка обороны Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблемы истории і археології України: Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003б. – С. 77-81.
213. *Свистун Г.Є.* Городища біля селища Кочеток на Харківщині / Г.Є. Свистун // АДУ 2003–2004. – Вип. 7. – Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005б.– С. 279-281.
214. *Свистун Г.Е.* Каганово ли Кабаново городище? / Г.Е. Свистун // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею. – Луганськ, 2005в. – С. 173-174.
215. *Свистун Г.Е.* Основы метрологической системы Хазарского каганата (первый строительный период Саркела) / Г.Е. Свистун // Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав. Матеріали от юбилейна кръгла маса «Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав», посветена на 75-гдовщината от рождението на проф. д.и.н. Тотю Тотев. Научен сборник. – София: Български писател, 2006б. – С. 156-169.
216. *Свистун Г.Е.* Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Свистун // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В.П. Левенка (13-16 ноября 2006 года). – Липецк, 2006в. – С. 281-285.
217. *Свистун Г.Е.* К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца / Г.Е. Свистун // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2007б. – Вып. 2. – С. 40-58.
218. *Свистун Г.Е.* Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи / Г.Е. Свистун // Проблемы на прабългарската история и култура: Т. 4-1: Сборник в памет на ст.н.с. І ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров. Доклади от

петата международна среща по прабългарска история и археология, Варна, 22–24.04.2004 г. – София, 2007в. – С. 403-416.

219. *Свистун Г.Е.* Фортификации Кабанова городища / Г.Е. Свистун // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2008. – Вып. 3. – С. 3-16.

220. *Свистун Г.Е.* Археологические исследования Чугуевского городища в 2009 году / Г.Е. Свистун // АДУ 2009. – Вып. 12. – Київ: ІА НАН України, 2010. – С. 375-377.

221. *Свистун Г.Є.* Трансформація поглядів на соціальну та стратегічну роль лісостепових городищ салтово-маяцької культури / Г.Є. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання». – Харків: Савчук, 2011б. – С. 62-74, 134-135.

222. *Свистун Г.Е.* К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне Северскодонецкого микрорегиона / Г.Е. Свистун // Хазарский альманах. – Т. 10. – Киев–Харьков, 2012б. – С. 146-158.

223. *Свистун Г.Е.* Трансформация взглядов в оценке социальной и стратегической роли лесостепных городищ салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Свистун // Восточноевропейские древности. Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. – Вып. 2. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2012в. – С. 189-208.

224. *Свистун Г.Е.* Фортификация Чугуевского городища / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2012г. – Т. 9. Хазарское время. – С. 7-34.

225. *Свистун Г.Є.* Дослідження Старосалтівського городища / Г.Є. Свистун // АДУ 2012. – Вып. 15. – Київ–Луцьк: ІА НАН України, 2013а. – С. 346-347.

226. *Свистун Г.Е.* Кабаново (Старопокровское) городище / Г.Е. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Харків: Савчук, 2013б. – С. 107-117, 188-199.
227. *Свистун Г.Е.* Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе // Степи Европы в эпоху средневековья. Сб. науч. работ / Гл. ред. А.В. Евглевский. – Т. 12. Хазарское время. – Донецк: ДонНУ, 2014а. – С. 51-102. – (Тр. по археологии).
228. *Свистун Г.Е.* Фортификация Старосалтовского городища / Г.Е. Свистун // Верхнедонской археологический сборник. – Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской губернии), прошедшей в г. Липецке 20–22 декабря 2013 года. – Липецк, 2014б. – Вып. 6. – С. 426-437.
229. *Свистун Г.Е.* I Белгородское (Северское) городище: курьезы, мифы и реальность / Г.Е. Свистун // Харьковский историко-археологический сборник. – Вып. 16. – Харьков: Мачулин, 2015. – С. 4-32.
230. *Свистун Г.Е.* Вербовское (Первомайское) городище / Г.Е. Свистун // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье» / под ред. А.З. Винникова; Природный, архитектурно-археологический музей-заповедник «Дивногорье». – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2016а. – Вып. 6. – С. 281-295.
231. *Свистун Г.Е.* Городище Гороховатка (Острополье) и его округа: проблемы культурно-исторической интерпретации / Г.Е. Свистун // Хазарский альманах / Ред. кол.: О.Б. Бубенок (глав. ред.), В.Я. Петрухин (зам. гл. ред.) и др. – Москва, 2016б. – Т. 14. – С. 226-244.
232. *Свистун Г.Е.* Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время / Г.Е. Свистун // В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. Харків: ТОВ РА «ІРІС», 2017. – С. 98-108.

233. *Свистун Г.Е.* К дискуссии о направленности фронта салтово-маяцких лесостепных городищ / Г.Е. Свистун // Археология восточноевропейской лесостепи: сборник материалов международной науч.-практ. конференции, посв. 80-летию со дня рождения А.Г. Николаенко (г. Белгород, 14-16 декабря 2017 года). – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2018а. – С. 332-346.
234. *Свистун Г.Е.* Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников / Г.Е. Свистун // Проблеми історії та археології України: Матеріали ХІ Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми історії та археології України. До 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом» (Харків, 14–15 грудня 2018 р.). – Харків, 2018б. – С. 34-35.
235. *Свистун Г.Є., Горбаненко С.А.* Споживчі аспекти соціально-економічних відносин на прикладі Чугуївського городища салтівського часу / Г.Є. Свистун, С.А. Горбаненко // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Пятнадцяті Слобожанські читання» / упоряд. Г.Є. Свистун. – Харків: ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»; Видавець Савчук О.О., 2011. – С. 75-86, 136-143.
236. *Семенов-Тян-Шанский В.П.* Город и деревня в Европейской России. Очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами / В.П. Семенов-Тян-Шанский. – С.-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. – 212 с. – (Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики; Т. 10, Вып. 2).
237. *Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. / О.В. Сухобоков. – Київ: Наукова думка, 1992. – 216 с.

238. *Сухобоков О.В.* Земля незнаема население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное) / О.В. Сухобоков. – Киев: Видавець Олег Філюк, 2016. – 376 с.
239. *Теляковский А.З.* Фортификация. В 2 частях. [3-е издание] / А.З. Теляковский. – С.-Петербург: Тип. III Отделения Собственной е.и.в. канцелярии, 1852-1855. – Ч. 1: Полевая фортификация. – 1852. – 266 с.
240. *Ткачев В.Н.* Эволюция охранной символики в архитектуре кочевников Центральной Азии / В.Н. Ткачев // СЭ. – 1985. – № 1. – С. 35-48.
241. *Тортика А.А.* Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.): Монография / А.А. Тортика. – Харьков: Харьковская Государственная академия культуры, 2006. – 553 с.
242. *Тортика А.А.* География и топография городищ салтово-маяцкой культуры Верхнего Подонцовья в контексте исторических реконструкций / А.А. Тортика. // II Бахчисарайские чтения памяти Е.В. Веймарна. Тезисы докладов и сообщений Международной научной конференции (Бахчисарай, 3–7 сентября 2013 г.). – Симферополь: Антиква, 2013. – С. 44-45.
243. *Тортика А.А.* Стратегия обороны или нападения? Городища лесостепного варианта СМК VIII–X вв. и их роль системе хазарского влияния в регионе / А.А. Тортика. // Верхньосалтівське городище. Одне життя у контексті великих досліджень. Пам'яті Н.В. Чернігової. – Харків: Видавництво «Федорко», 2016. – С. 125-136.
244. *Турлей Г.Ф.* Полезные ископаемые бассейна р. С. Донец / Г.Ф. Турлей // Геологический очерк бассейна р. Донца. Под редакцией проф. Д. Соболева – Харьков – Киев: Гос. научно-тех. изд. Украины, 1936. – С. 146-194.
245. *Флеров В.С.* Верхне-Ольшанское городище и проблема методики раскопок белокаменных крепостей салтово-маяцкой культуры / В.С. Флеров // Историко-культурное наследие. Памятники археологии Центральной России: охранное изучение и музеефикация. – Рязань, 1994а. – С. 116-118.

246. *Флеров В.С.* Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок в 1987–1988, 1990 гг. / В.С. Флеров // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики.* – Симферополь: Таврия, 1994б. – Вып. IV. – С. 441-516.
247. *Флеров В.С.* Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы / В.С. Флеров. – Москва: Институт археологии РАН, 1996. – 100 с.
248. *Флеров В.С.* Аланы Центрального Предкавказья V–VIII веков: обряд обезвреживания погребенных / В.С. Флеров. – Москва: Полимедиа, 2000. – 164 с. – (Труды Клин-Ярской экспедиции. – Вып. I).
249. *Флеров В.С.* Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. XIV в. н.э. / В.С. Флеров. – Москва: Таус, 2007. – 376 с. – (Труды Клин-Ярской экспедиции. – Вып. III).
250. *Флеров В.С.* «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность / В.С. Флеров. – Москва: Мосты культуры, 2010а. – 260 с.
251. *Флеров В.С.* «Города», «замки», «феодализм» в Хазарском каганате. Проблемы исследований / В.С. Флеров // *Хазары: миф и история.* – Москва: Мосты культуры – Иерусалим: Гешарим, 2010б. – С. 113-136.
252. *Флеров В.С.* Из историографии середины XX – начала XXI в. Семикаракорской крепости и других хазарских памятников Нижнего Дона / В.С. Флеров // *Краткие сообщения Института археологии РАН.* – Вып. 245. – Ч. I / Гл. ред.: Макаров Н.А. – Москва: Языки славянской культуры, 2016. – С. 257-271.
253. *Тишин В.В., Флеров В.С.* Кто оставил надпись «M17» на блоке Маяцкой крепости? / В.В. Тишин, В.С. Флеров // *Дриновски сборник. Т. IX.* / Ред. кол.: Станчев М.Г. (гл. ред.), Страшнюк С.Ю, Елдъров Св. – София–Харьков: Изд-во БАН «Проф. Марин Дринов», 2016а. – С. 36-42.
254. *Тишин В.В., Флеров В.С.* Псевдовизантийская надпись «ΥΣ» из Маяцкой крепости, Хазарский каганат / В.В. Тишин, В.С. Флеров // *Восточная Европа в древности и средневековье: Письменность как элемент государственной инфраструктуры.* VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР

- Владимира Терентьевича Пашуто. Материалы конференции. Москва, 20–22 апреля 2016 г. – Москва, 2016б. – С. 292-297.
255. *Флеров В.С., Флерова В.Е.* Знаки на кирпичах Семикаракорской крепости / В.С. Флеров, В.Е. Флерова // ПА. – Казань: ФЭН, 2015. – № 4. – С. 92-115.
256. *Флерова В.Е.* Граффити Хазарии / В.Е. Флерова. – Москва: Эдиториал УРСС, 1997. – 176 с.
257. *Фукс М.* Про городища скитської доби на Харківщині / М. Фукс // Записки ВУАК. – 1930. – Т. 1. – С. 91-112.
258. *Чендев Ю.Г.* Эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене / Ю.Г. Чендев. – Москва: ГЕОС, 2008. – 212 с.
259. *Чендев Ю.Г., Колода В.В.* Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеогеографии и почвенной геохимии / Ю.Г. Чендев, В.В. Колода // АБУ 2002–2003. – Київ, 2004. – С. 337-340.
260. *Чернигова Н.В.* Исследование Верхнесалтовского городища в 1997–1998 гг. / Н.В. Чернигова // Древности 1997–1998. Харьковский историко-археологический ежегодник, 1999. – С. 221-222.
261. *Шрамко Б.А.* Кераміка салтівської культури / Б.А. Шрамко // Учені записки. – Харків, 1959б. – Т. С. – Труды історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького. – Т. 7. – С. 241-267.
262. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. – 378 с.
263. *Шрамко Б.А., Міхеєв В.К.* До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури / Б.А. Шрамко, В.К. Міхеєв // ВХУ. – 1969. – № 35. – Серія «Історія». – Вип. 3. – С. 74-81.
264. *Шуази О.* История архитектуры / О. Шуази. – Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1937. – Т. I. – 631 с.
265. *Щавелев С.П.* Славянская дань Хазарии: новые материалы к интерпретации / С.П. Щавелев // Вопросы истории. № 10. – 2003. – С. 141-146.

266. *Языков Д.И.* Книга Большому чертежу или древняя карта Россійскаго государства, поновленная въ розрядѣ и списанная въ книгу 1627 г. / Д.И. Языков. – С.-Петербург: Типография Императорской Российской Академии, 1838. – 290 с.
267. *Якобсон А.Л.* Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики / А.Л. Якобсон // МИА. – 1970. – № 168. – 224 с.
268. *La Pierre Yvette.* Engineering the Great Wall of China / Yvette La Pierre. – Core Library, 2017. – 48 p.
269. *Turnbull Stephen.* The Great Wall of China 221 BC-AD 1644 / Stephen Turnbull. – Osprey Fortress № 057. – Osprey Publishing, 2007 – 64 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні
- АДУ – Археологічні дослідження в Україні
- АЕС – Археология евразийских степей
- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
- АОН – Археологические открытия на новостройках
- ВАК – Вища атестаційна комісія
- ВДУ – Воронежський державний університет
- ВИ – Вопросы истории
- ВИАВ – Воронежский историко-архивный вестник
- ВУАК – Всеукраинский археологический комитет
- ВХУ – Вестник Харьковского университета
- ДонНУ – Донецький університет
- ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук
- ИАК – Известия Государственной Российской археологической комиссии
- ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
- КСИА – Краткие сообщения института археологи
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- МАВУ – Музей археологии Воронежского государственного университета
- МАЕСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
- НА – Науковий архів
- НДАЛ – Науково-дослідницька археологічна лабораторія
- НОА – Научно-отраслевой архив
- ОКЗ – Обласний комунальний заклад
- ПА – Поволжская археология
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
- РА – Российская археология

РАН – Российская академия наук

СА – Советская археология

СКІС – салтівська культурно-історична спільність

СХИФО – Сборник Харьковского историко-филологического общества

СЭ – Советская этнография

ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР (РАН)

Тр. АС – Труды археологического съезда

ХГУ – Харьковский государственный университет

ХММ – Художньо-меморіальний музей

ХНПУ – Харківський національний педагогічний університет

ХНУ – Харківський національний університет

бл. – близько

та ін. – та інше

ДОДАТКИ

Додаток А. Таблиці

Таблиця № 1. Каталог салтівських лісостепових городищ.

№	Назва городища	Автори та роки досліджень	Час створення оборонних споруд	Місцезнаходження (країна, область, район / адміністративний центр)
1	I Белгородське	Засурцев П.І. (1950), Нікітін А.В. (1951, 1955, 1956)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; XVI ст.	Росія, Белгородська обл., м. Белгород
2	Дмитрівське	Ляпушкін І.І. (1952), Плетньова С.О. (1958–1973), Сарапулкін В.А., Сарапулкіна Т.В. (2004)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Шебекінський р-н
3	Огурцово	Телегін Д.Я., Пузаков Є.В., Міхеев В.К. (1959), Свистун Г.Є. (2011)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Вовчанський р-н
4	Вовчанське	Бабенко В.О. (1903), Ляпушкін І.І. (1948), Євстропов Н.Т. (1950–1955), Колода В.В. (1995, 1996)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Вовчанський р-н
5	Верхньосалтівське	Макаренко Н.Є. (1905), Бабенко В.О. (1906), Семенов-Зусер С.А. (1947, 1948), Ветштейн Р.І. (1959–1961), Колода В.В., Чернігова Н.В. (1997–2002), Свистун Г.Є. (2004)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Вовчанський р-н
6	Старосалтівське	Бородулін В.Г. (1976), Свистун Г.Є. (2012)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Вовчанський р-н
7	Хотомлянське	Криганов А.В. (1987, 1990), Свистун Г.Є. (2004)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Вовчанський р-н
8	Мартівське	Криганов А.В. (2000), Свистун Г.Є. (2012)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Печенізький р-н
9	Котковське	Свистун Г.Є. (2017)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Печенізький р-н
10	Кицівське	Свистун Г.Є. (2006, 2017)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Печенізький р-н
11	Кочеток-I	Свистун Г.Є. (2004)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н
12	Кочеток-II	Свистун Г.Є. (2004, 2005)	Скіфський час V–III ст. до н.е.; Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н

13	Чугуївське	Бабенко Л.І. (1996), Свистун Г.Є. (2004–2007, 2009)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н
14	Кабаново	Свистун Г.Є. (2004, 2007)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н
15	Мохначанське	Рибаков О.Б. (1950), Шрамко Б.А. (1953), Плетньова С.О. (1954), Колода В.В. (1999–2001, 2005–2019), Свистун Г.Є. (2001)	Скіфський час V– III ст. до н.е.; Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; Роменська культура X–XI ст.	Україна, Харківська обл., Зміївський р-н
16	Коропові Хутори	Шрамко Б.А. (1954), Афанасьєв Г.Є. (1987), Свистун Г.Є. (2003, 2004)	Скіфський час V– III ст. до н.е.; Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; Роменська культура X–XI ст.	Україна, Харківська обл., Зміївський р-н
17	Сухогомільшанське	Міхеев В.К. (1969, 1973)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Зміївський р-н
18	Мілове	Колода В.В. (1986, 1987), Буйнов Ю.В., Дегтяр А.Д. (1988)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Балаклійський р-н
19	Вербівське	Шрамко Б.А. (1957), Криганов А.В. (1994) Свистун Г.Є. (2011)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Балаклійський р-н
20	Ютанівське	Плетньова С.О. (1958), Афанасьєв Г.Є. (1981– 1984)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Волоконівський р-н
21	Поміново	Афанасьєв Г.Є. (1983)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Валуйський р-н
22	Яблунівське	Дьяченко О.Г., Погорелов Ю.С., Семушев М.І. (1999)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Валуйський р-н
23	Пристгін	Ліберов П.Д. (1955), Міхеев В.К. (1970), Свистун Г.Є. (2012)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Україна, Харківська обл., Куп'янський р-н
24	Горохуватське	Ліберов П.Д. (1955), Свистун Г.Є. (2013)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Боровський р-н
25	Красне	Николаєнко А.Г. (1973), Красильников К.И. (1984)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Красненський р-н
26	Усердське	–	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.; XVII–XVIII ст.	Росія, Воронежська обл., Острогожський р-н
27	Алексєєвське	–	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Алексєєвський р-н
28	Колтунівське	Афанасьєв в Г.Є. (1977, 1985)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Алексєєвський р-н

29	Мухоудерівське	Плетньова в С.О. (1963)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Белгородська обл., Алексеевський р-н
30	Верхньоольшанське	Замятнін С.Н. (1921)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Воронежська обл., Острогожський р-н
31	Павлівське	Плетньова С.О. (1977)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Воронежська обл., Острогожський р-н
32	Маяцьке	Трунов М.П., Савелов Л.М. (1902), Макаренко Н.Є. (1908, 1909), Плетньова С.О., Покровська А.П. (1975), Афанасьєв Г.Є. (1977–1982)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Воронежська обл., Лискінський р-н
33	Карабут	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1983)	Салтівська культурно-історична спільність VIII–X ст.	Росія, Воронежська обл., Павловський р-н

Таблиця № 2. Основні планувальні характеристики салтівських лісостепових городищ.

№	Найменування городища та річковий басейн	S загальна, га	S цитаделі, га	Розташування			Наявність "гнізда" поселень	Прямокутна / підпрямокутна або трапезовидна цитадель	Округла /овальна цитадель	Межі цитаделі по периметру природних рубежів	Кількість ліній оборони	Наявність суміщених ліній оборони	Використання захисних властивостей ландшафту
				Мис	Останець	Плато							
Долина р. Сіверський Донець													
1	І Бєлгородське	≈23	6			•	•				3		часткове
2	Дмитрівське	0,96	0,45	•			•		•		2		повне
3	Огуріново	8,0	1,3			•		•			2		часткове
4	Вовчанське	4,8	0,9	•			•	•			3	•	часткове
5	Верхньосалтівське	6,0	1,5		•		•				3	•	часткове
6	Старосалтівське	≈25	1,33		•		•	•			2		часткове
7	Хогомлянське	7,0	1,33	•			•		•		3	•	повне
8	Мартівське	≈2,0	0,4	•			•	•			4	•	часткове
9	Котковське	1,15	1,15			•		•			2	•	часткове
10	Київське	?	?			•	•				1		часткове
11	Кочеток-I	?	?			•	•	•			2 (?)		часткове
12	Кочеток-II	2,8	0,58	•			•	•			5	•	часткове
13	Чугуївське	≈14,0	?			•	•	•			2 (?)		часткове
14	Кабаново	мін 10,0- 12,0	мін 2,0			•	•	•			3	•	часткове

15	Мохначанське	17,9	5,8	•			•						•	2		ПОВНЕ
16	Коропові Хутори	5,4	2,6		•					•				3		ЧАСТКОВЕ
17	Сухомільшанське	2,7	2,15	•			•						•	3		ПОВНЕ
18	Мігове	3,5	1,87	•			•						•	3		ПОВНЕ
19	Вербівське	6,0	0,5	•						•				2		ПОВНЕ
Долина р. Окстл																
20	Ютанівське	3,5	1,5	•									•	5		ПОВНЕ
21	Поміново	0,5	0,5	•			•					•		1		ЧАСТКОВЕ
22	Яблунівське	3,5	≈1,0	•			•						• (?)	3		ПОВНЕ
23	Пристін	7,5	1,85	•			•						•	2		ЧАСТКОВЕ
24	Горохуватське	≈200	0,45	•			•						•	3		ЧАСТКОВЕ
Долина р. Тиха Сосна																
25	Красне	?	0,5				•						•	2		ЧАСТКОВЕ
26	Усередьке	4,5 (?)	4,5 (?)				•					• (?)		1 (?)		ЧАСТКОВЕ
27	Алексєвське	1,2	1,2				•						•	1		ЧАСТКОВЕ
28	Колгунівське	2,8	2,8				•						•	1		ЧАСТКОВЕ
29	Мухоудерівське	≈2,0	≈2,0				•						•	1		ЧАСТКОВЕ
30	Верхньоольшанське	≈0,9	≈0,9				•						•	1		ЧАСТКОВЕ
31	Павлівське	?	?	•						•				1		ЧАСТКОВЕ
32	Мапцьке	1,22	1,22				•						•	1		ЧАСТКОВЕ
Долина р. Дон																
33	Карабут	1,1	0,47	•									•	3		ПОВНЕ

Таблиця № 3. Класифікаційні ознаки салтівських лісоstepових городищ.

Прості (з одним дворичем) Тип I		Складні (з двома і більше дворичами) Тип II						
з чотирьохстінним плануванням – Вид I	з максимальним використанням рельєфу місцевості – Вид 2	з чотирьохстінним плануванням цитаделі – Вид I	з округлим плануванням цитаделі – Вид 2	з трьохлінійним плануванням – Вид 2	з максимальним використанням рельєфу місцевості – Вид 3			
з однією лінійною оборони – Вид 1А	з двома і більше суміщеними лінійними оборонами – Вид 1Б	без суміщених ліній оборони – Вид 1А	з суміщеними лінійними оборонами – Вид 1Б	без суміщених ліній оборони – Вид 2А	з суміщеними лінійними оборонами – Вид 2Б	з суміщеними лінійними оборонами – Вид 3А	з суміщеними лінійними оборонами – Вид 3Б	
Авкестівське (Т. Сосна, плато)	Королюві Хутори (С. Донець, останець)	Поміново (Оскіл, мис)	Юганівське (Оскіл, мис)	Безпорожське (С. Донець, плато)	Варчанське (С. Донець, мис)	Марківське (С. Донець, мис)	Дмитрівське (С. Донець, мис)	Хотомлянське (С. Донець, мис)
Колпунівське (Т. Сосна, плато)		Кипівське (?) (С. Донець, плато)		Оурілово (С. Донець, плато)	Кабаново (С. Донець, плато)	Кочеток-ІІ (С. Донець, мис)	Мохначанське (С. Донець, мис)	Сухомільянське (С. Донець, мис)
Мухоулерівське (Т. Сосна, плато)				Старосалтівське (С. Донець, останець)	Яблунівське (?) (Оскіл, мис)	Котковське (?) (С. Донець, плато)	Павлівське (?) (Т. Сосна, мис)	Мішове (С. Донець, мис)
Верхньодільнське (Т. Сосна, плато)				Кочеток-І (С. Донець, плато)			Карбуг (Дюп, мис)	
Маяцьке (Т. Сосна, плато)				Чугувське (С. Донець, плато)				
Усербівське (?) (Т. Сосна, плато)				Варбівське (С. Донець, мис)				
				Присіпін (Оскіл, мис)				
				Красне (Т. Сосна, плато)				
				Городуванівське (Оскіл, мис)				

Таблиця № 4. Міри в архітектурних елементах Саркела.

Об'єкт	Міри, що закладені в саркельському «вавилоні» →	0,2 м	0,3 м	0,4м	0,6м	~0,8 м	1,2 м
	Параметри ↓						
Колодязь в проїмі Головних воріт	Внутрішній діаметр	6	4	3	2		1
	Висота кам'яної кладки	24	12	9	6		3
	Відстань до земляного дна нижче кладки	3	2		1		
	Глибина, з якої починається кладка		5				
	Ширина дерев'яних плах вінця		1				
	Загальна глибина колодязя		19				
Оборонні споруди	Довжина кріпосних стін		645x445				
	Відстань між перпендикулярними стінами вісями башт уздовж короткої стіни	222,5					
	Відстань між перпендикулярними стінами вісями башт уздовж довгої стіни		129				
	Відстань між баштами уздовж довгої стіни	154		77			
	Відстань між баштами уздовж короткої стіни		101				

Оборонні споруди	Ширина башти Головних воріт		45	30	15			
	Ширина проїзду Головних воріт			15				
	Ширина бокових пилонів Головних воріт		12	8	6	4	3	2
	Довжина каменів вимостки проїзду Головних воріт	Т	3	2		1		
		и						
	Ширина каменів вимостки проїзду Головних воріт	п	4		2		1	
		1						
	Ширина каменів вимостки проїзду Головних воріт	Т	2		1			
		и						
	Ширина каменів вимостки проїзду Головних воріт	п	2		1			
1								
	Т							
	и							
	п							
	2							

Додаток А. Ілюстрації

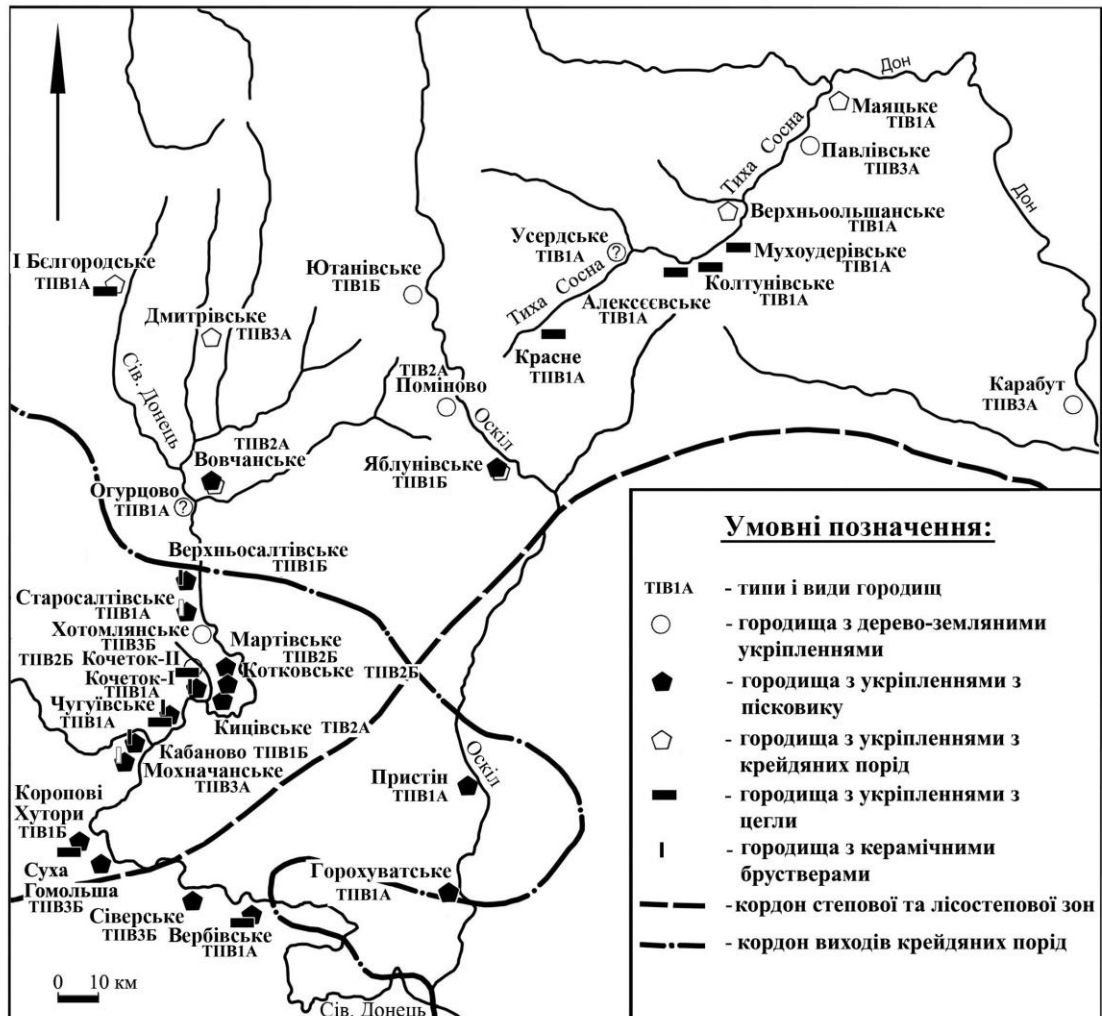

Рис. 1. Карта розташування лісостепових городищ салтівської культурно-історичної спільності відносно виходів будівельних матеріалів геологічного походження.

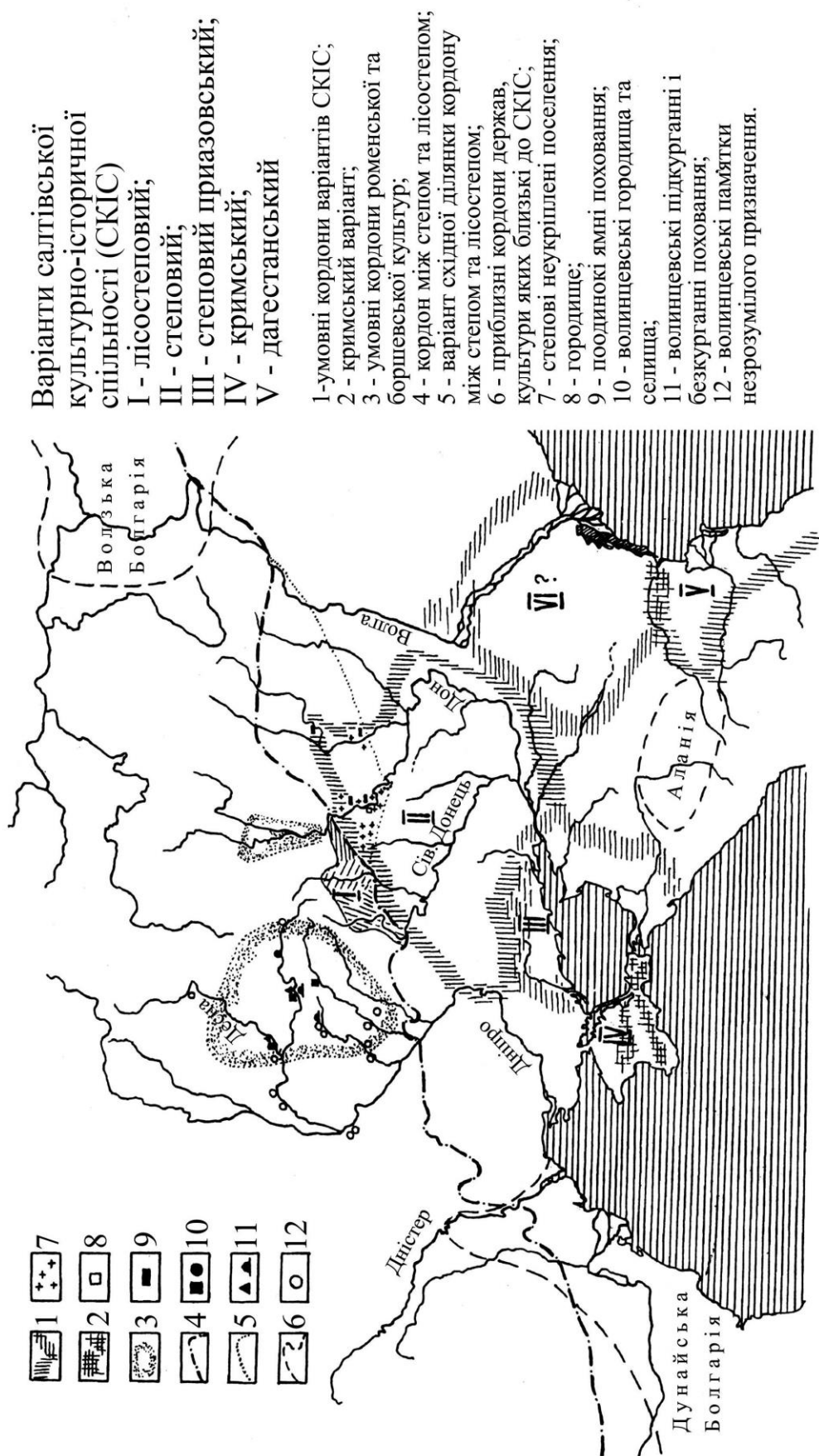

Рис. 2. Карта-схема території Хозарського каганату з ареалами варіантів салтівської культурно-історичної спільності (за С.О. Плетньовою).

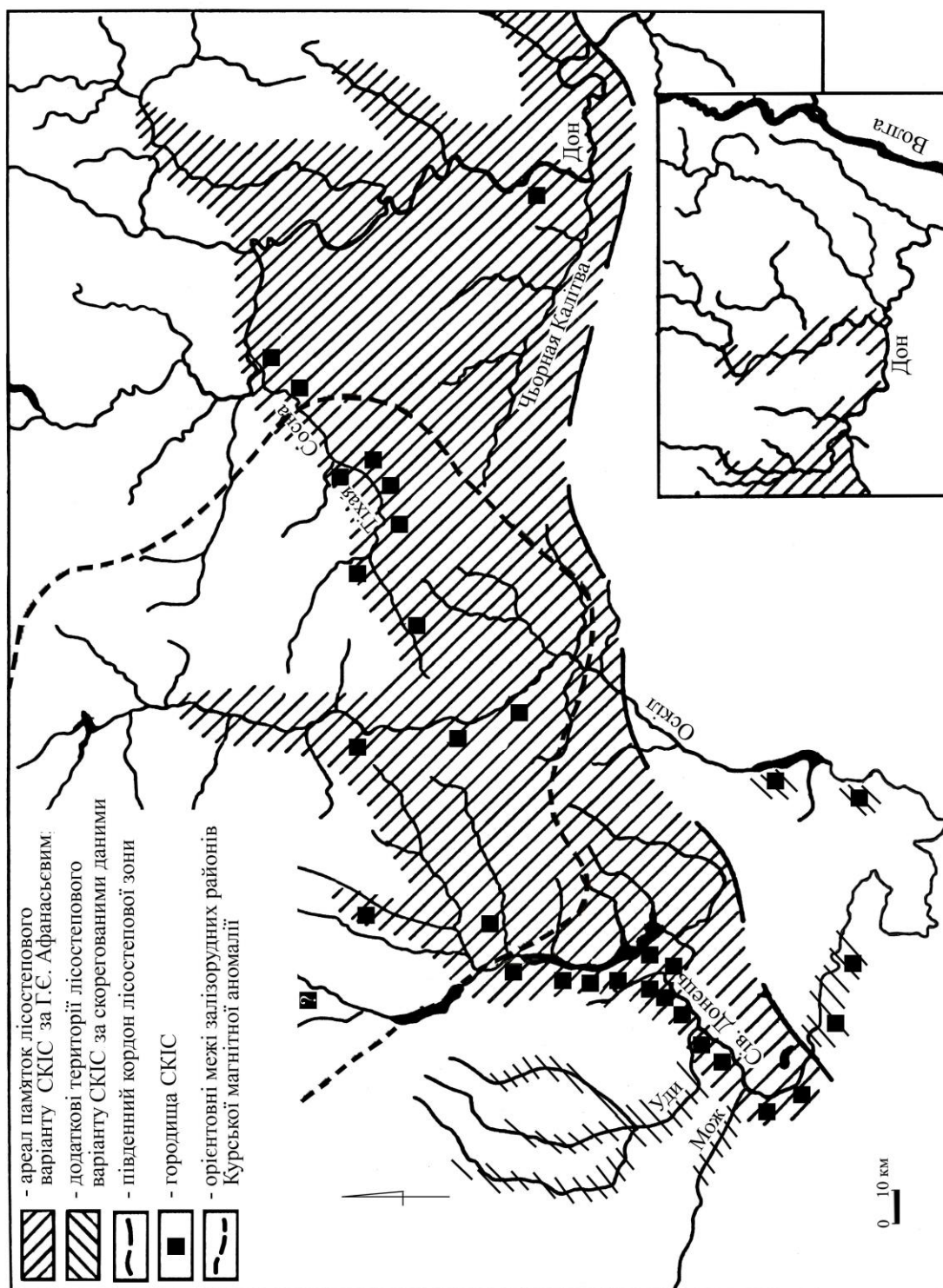

Рис. 3. Схема поширення пам'яток лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності з позначенням місць розташування городищ.

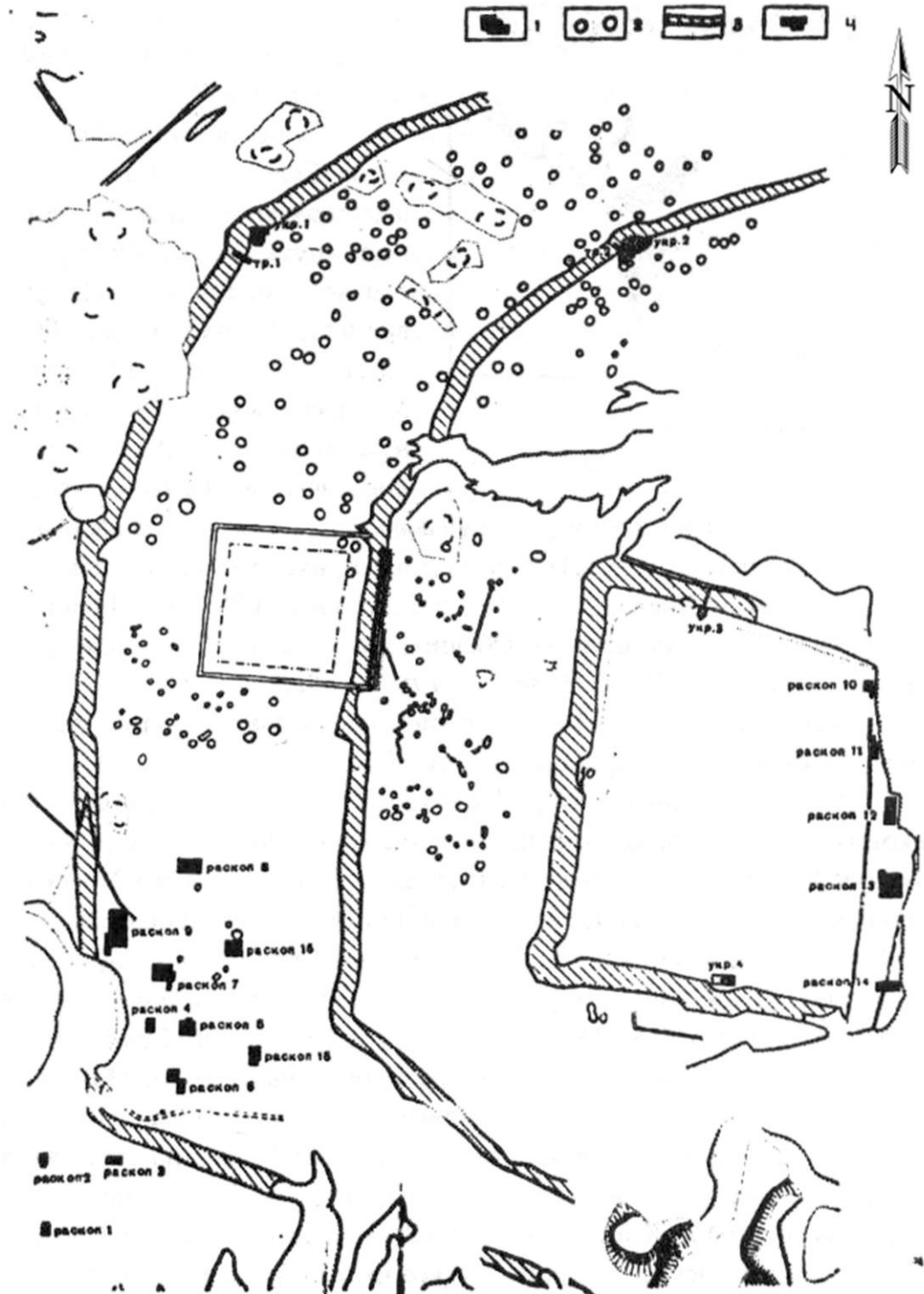

Рис. 4. План I Белгородського городища (за А.В. Нікітіним).

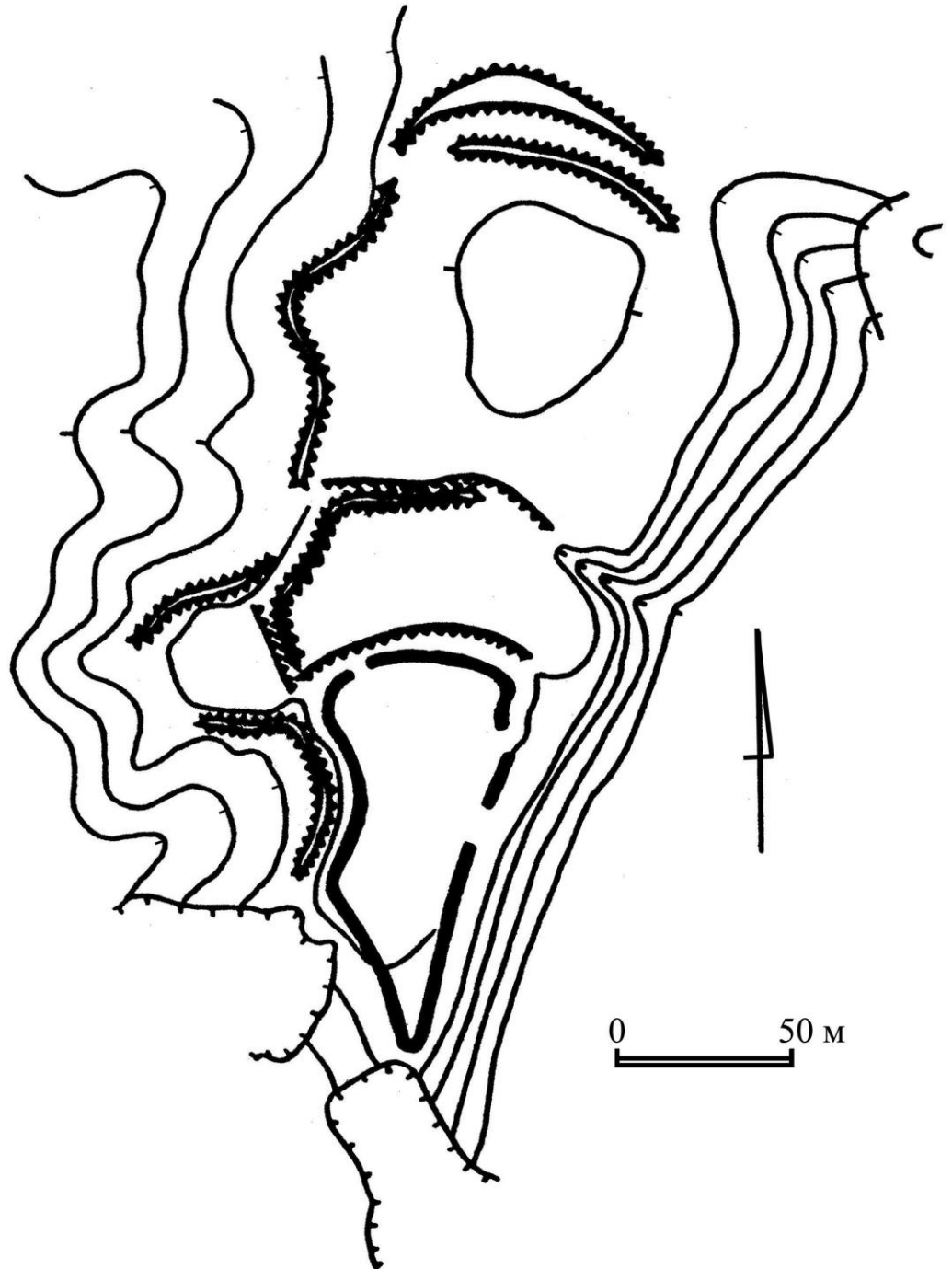

Рис. 5. План Дмитрівського городища (за Г.С. Афанасьєвим).

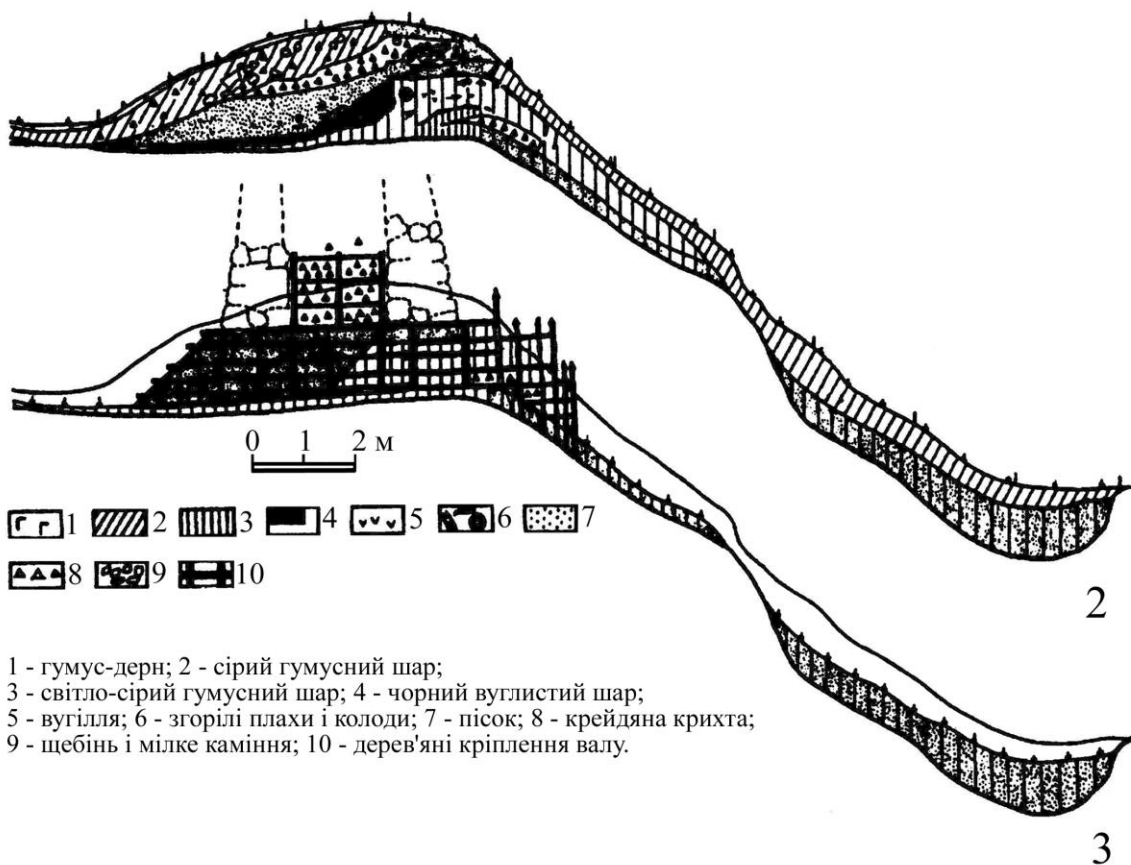
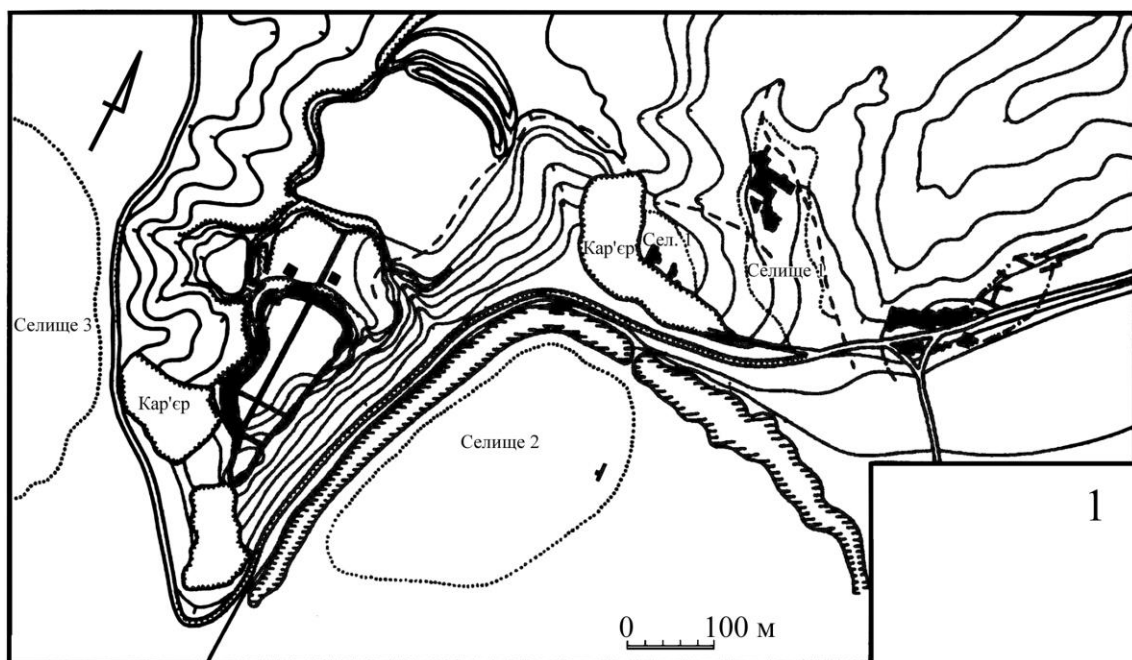

Рис. 6. План Дмитрівського городища з прилеглими до нього салтівськими селищами та розріз оборонних споруд з варіантом їх реконструкції (за С.О. Плетньовою).

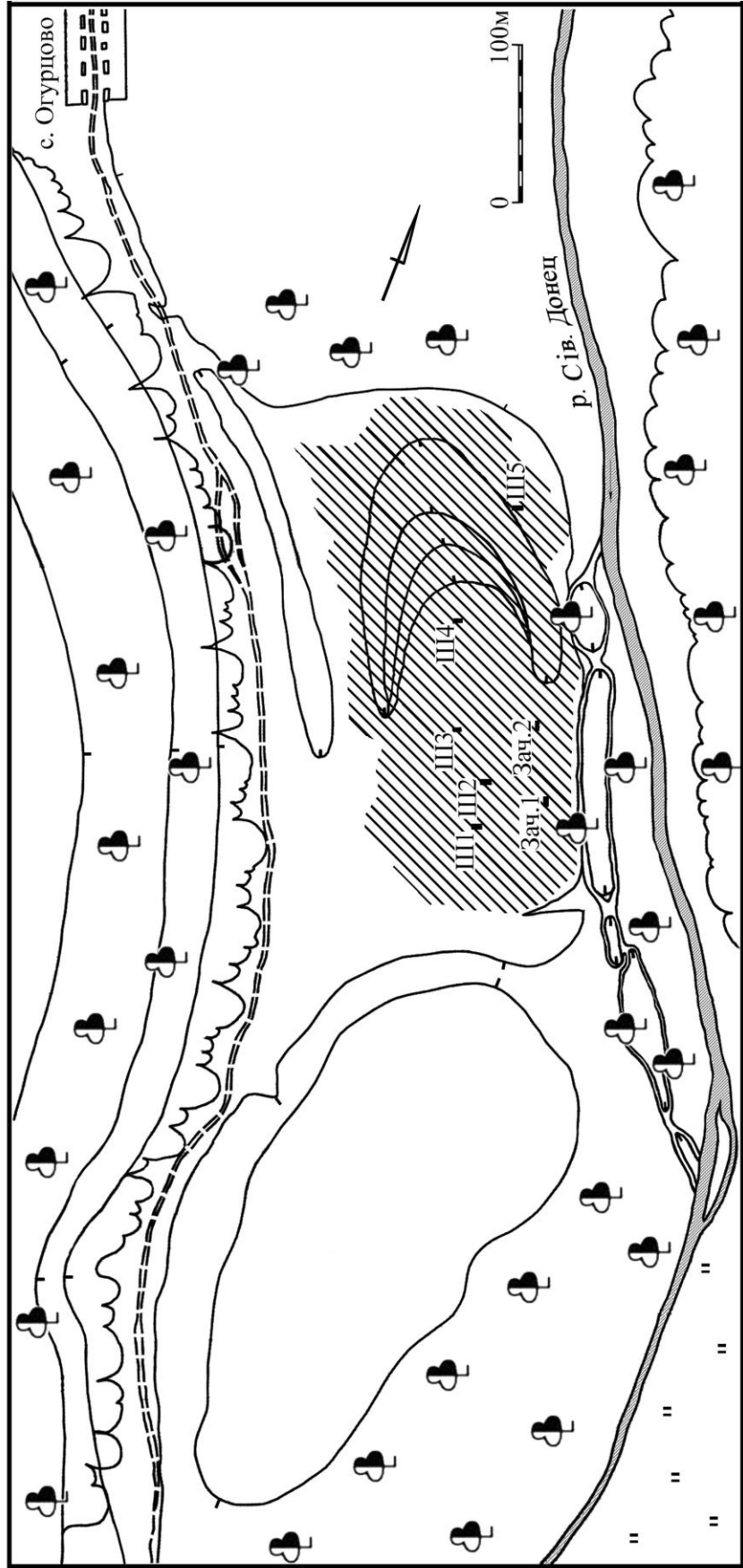

Рис. 7. План городища Огурцovo.

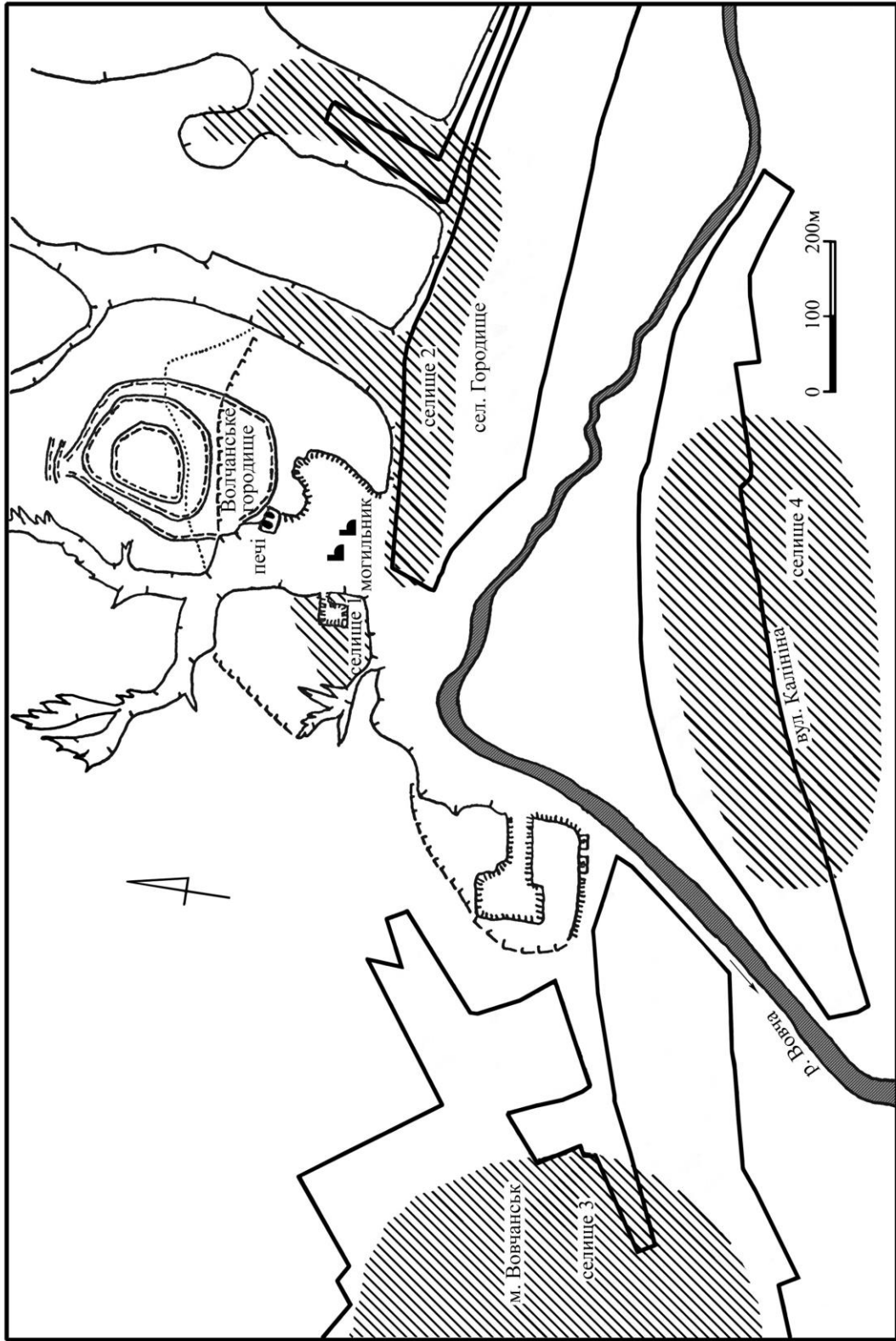

Рис. 8. План Вовчанського городища з прилеглими до нього салтівськими селищами, могилищем та виробничим комплексом (за В.В. Колодою).

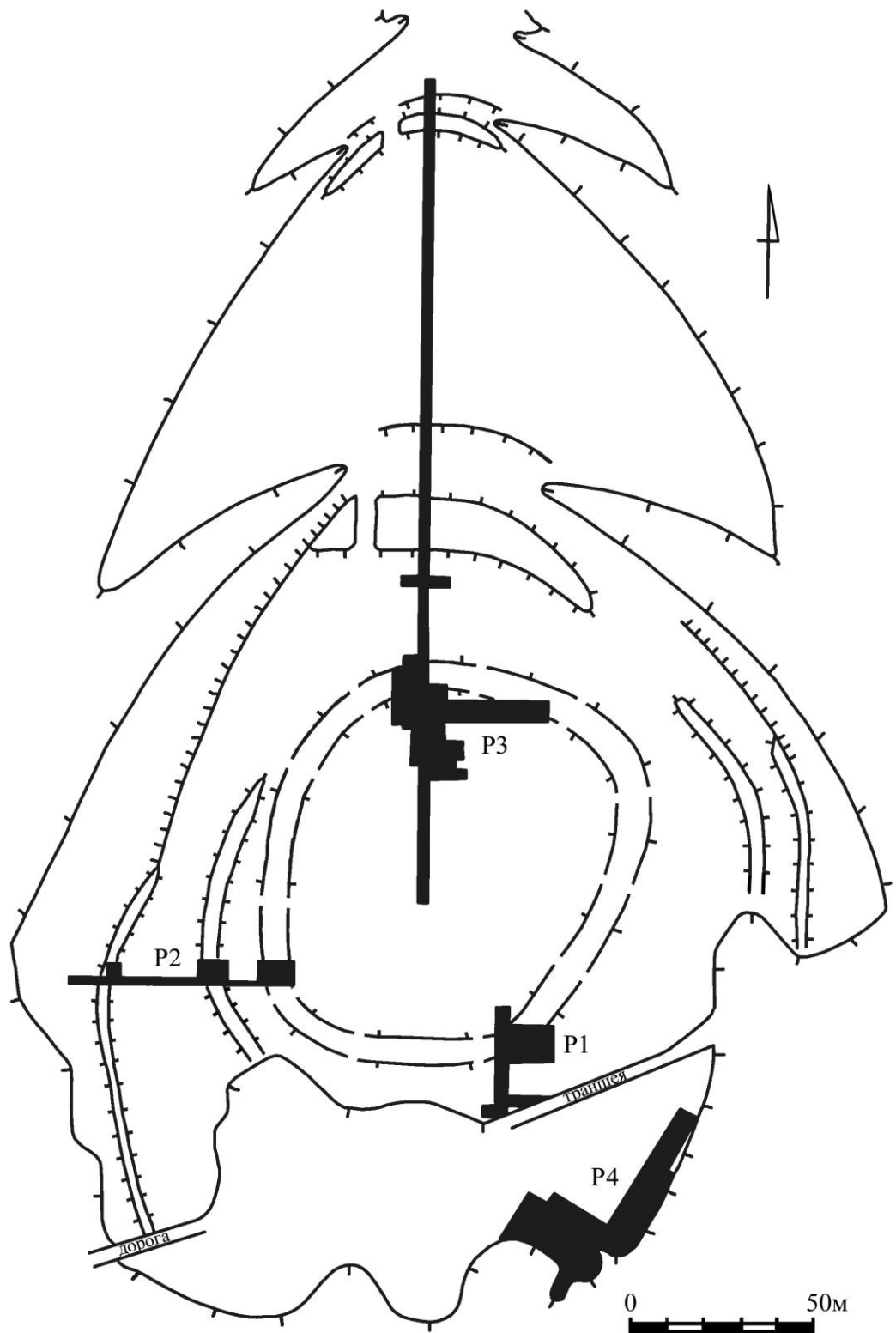

Рис. 9. План Вовчанського городища (за В.В. Колодою).

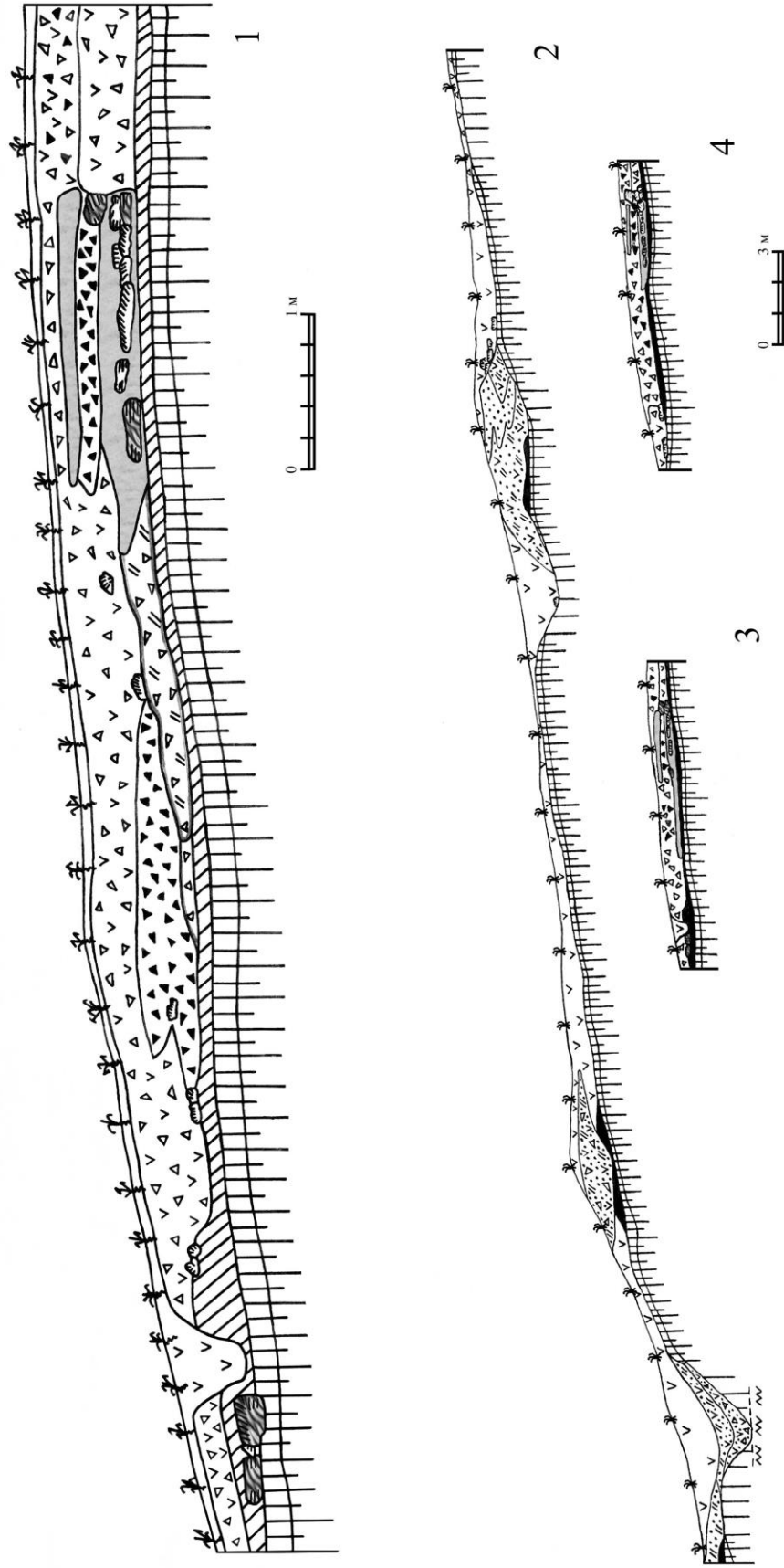

Рис. 10. Стратиграфічні розтини оборонних споруд Вовчанського городища (за В.В. Колодою).

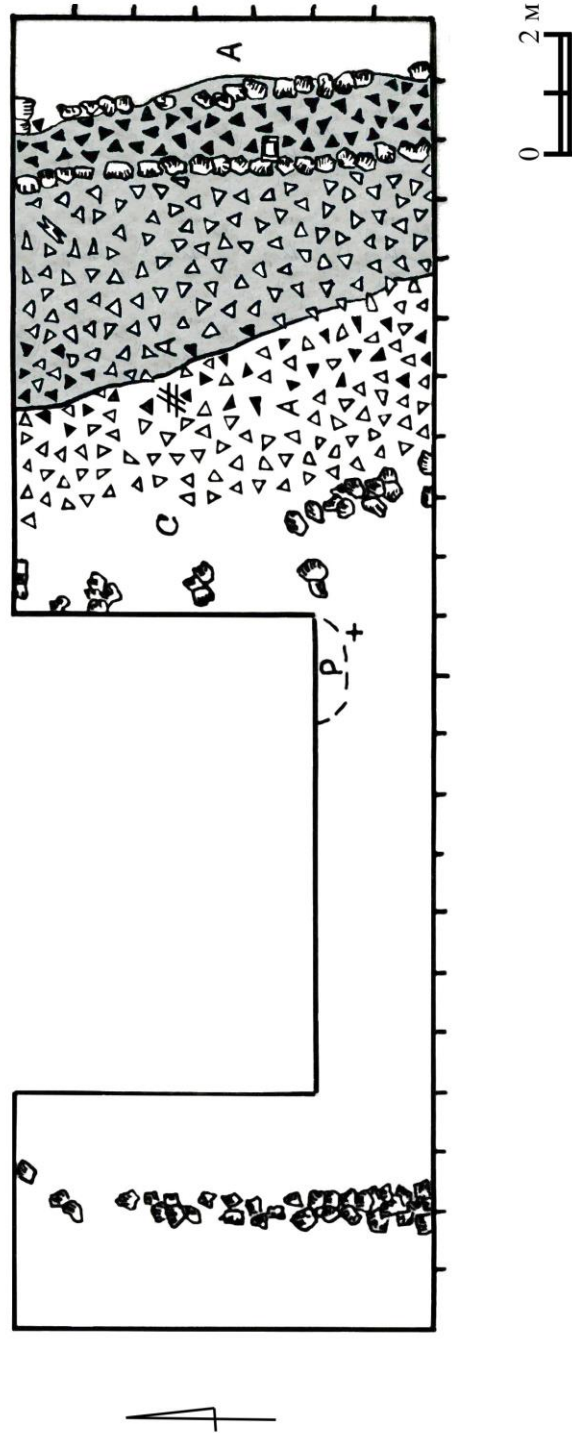

Рис. 11. Планіграфія фрагмента оборонних споруд Вовчанського городища (за В.В. Колодю).

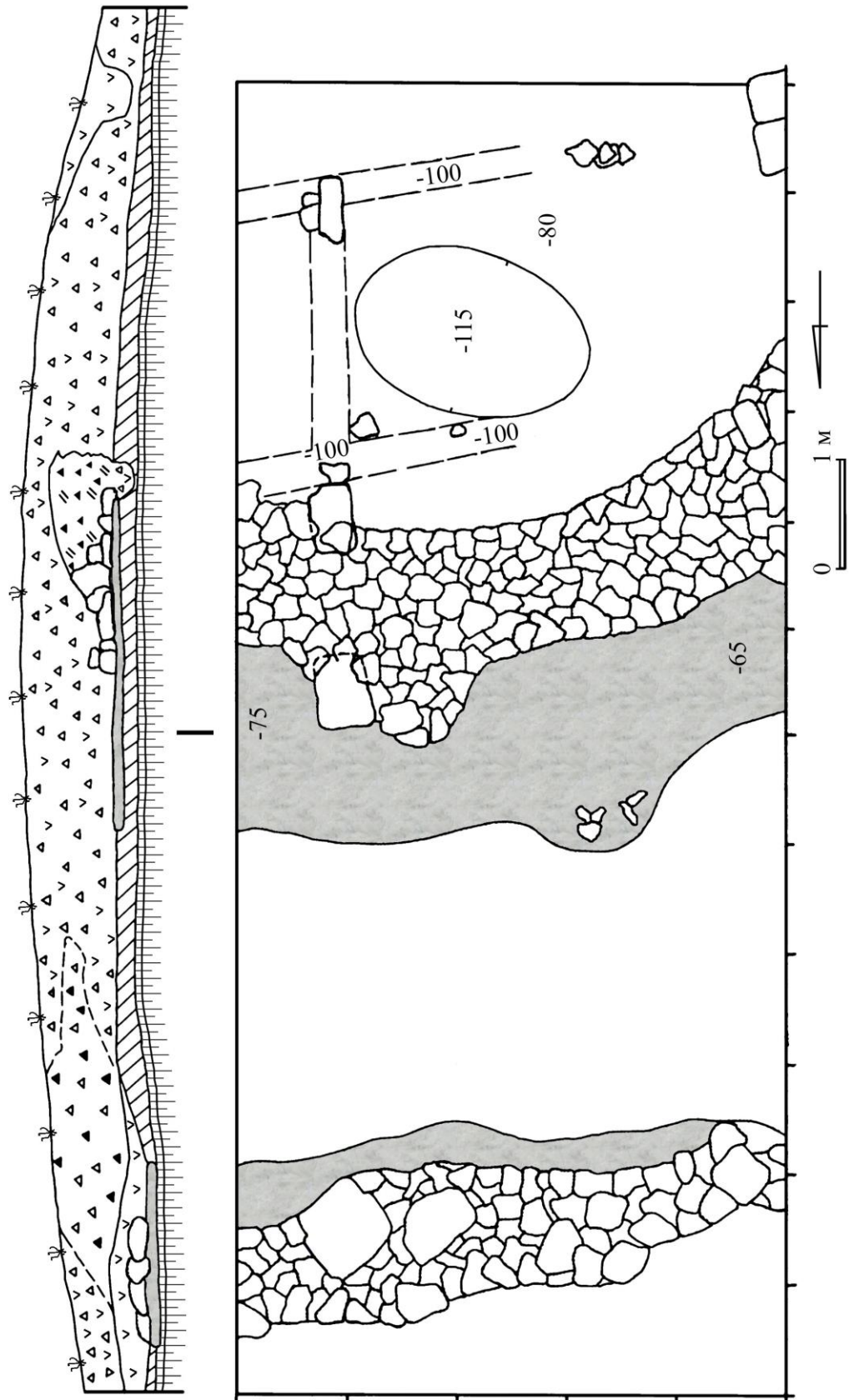

Рис. 12. Стратиграфічний розтин та планіграфія оборонних споруд Вовчанського городища (за В.В. Колодою).

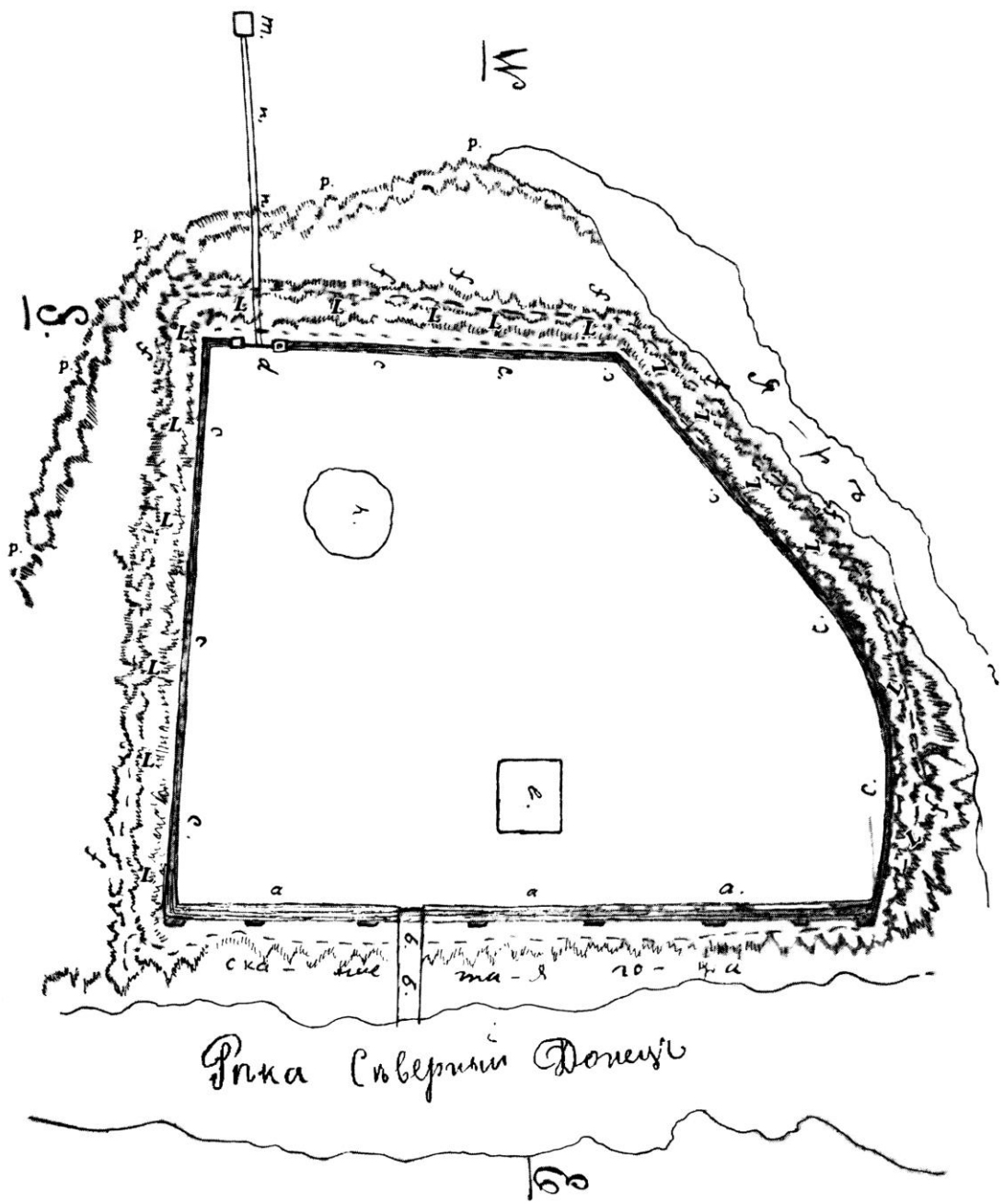

План Верхньосалтівського городища з прилеглою місцевістю (викопювання з окомірної зйомки 1947 р.)

Панорама с. Верхній Салтів (вид з лівого берега р. Сіверський Донець)

Рис. 13. Верхньосалтівське городище та прилеглі до нього салтівські селища та могильники (за С.А. Семеновим-Зусером).

a. a. - Лицевая сторона крепости.	m. - Древний колодезь.
δ. δ. - Тайник к реке.	n. n. - Дорога к нему.
c. c. - Три других стены.	L. L. - Ров вокруг крепости.
d. - Ворота крепости.	s. s. - Вал.
e. - Открытый погреб.	p. p. - Небольшая насыпь.
k. - Круглая впадина.	

Рис. 15. План Верхньосалтівського городища поч. XX ст. (за В.О. Бабенком).

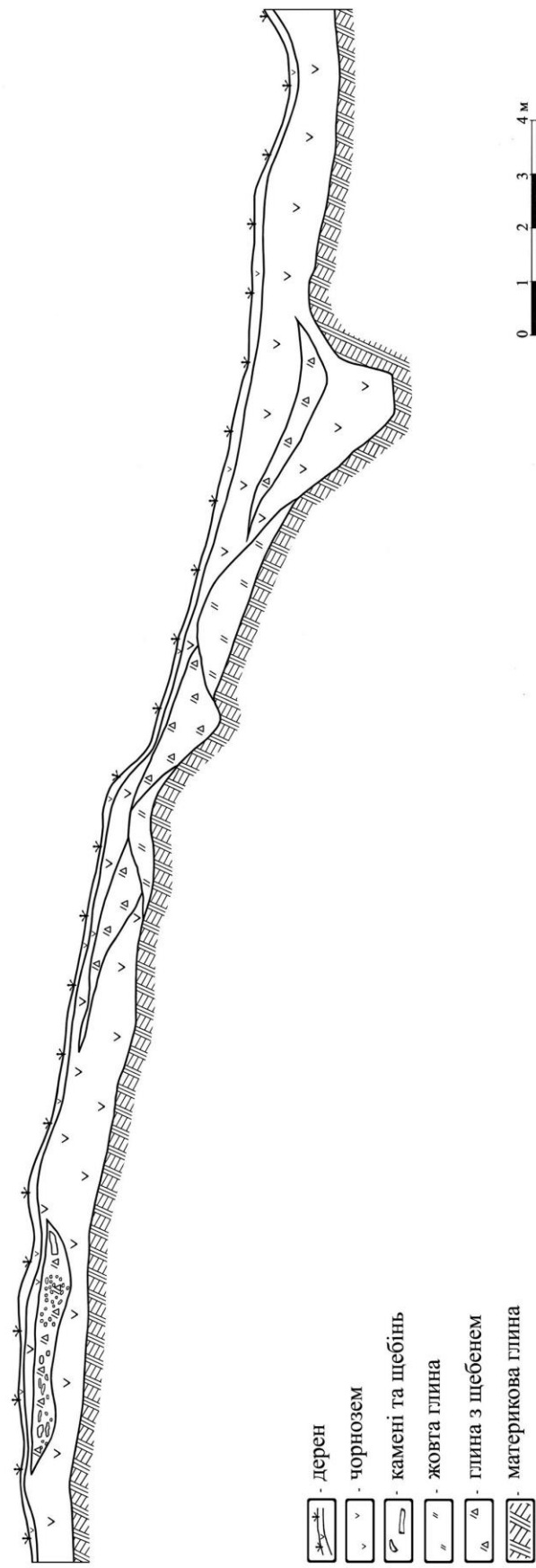

Рис. 16. Стратиграфічний розтин оборонних споруд з північного боку Верхньосалутівського городища (за Н.В. Черніговою та В.В. Колодою).

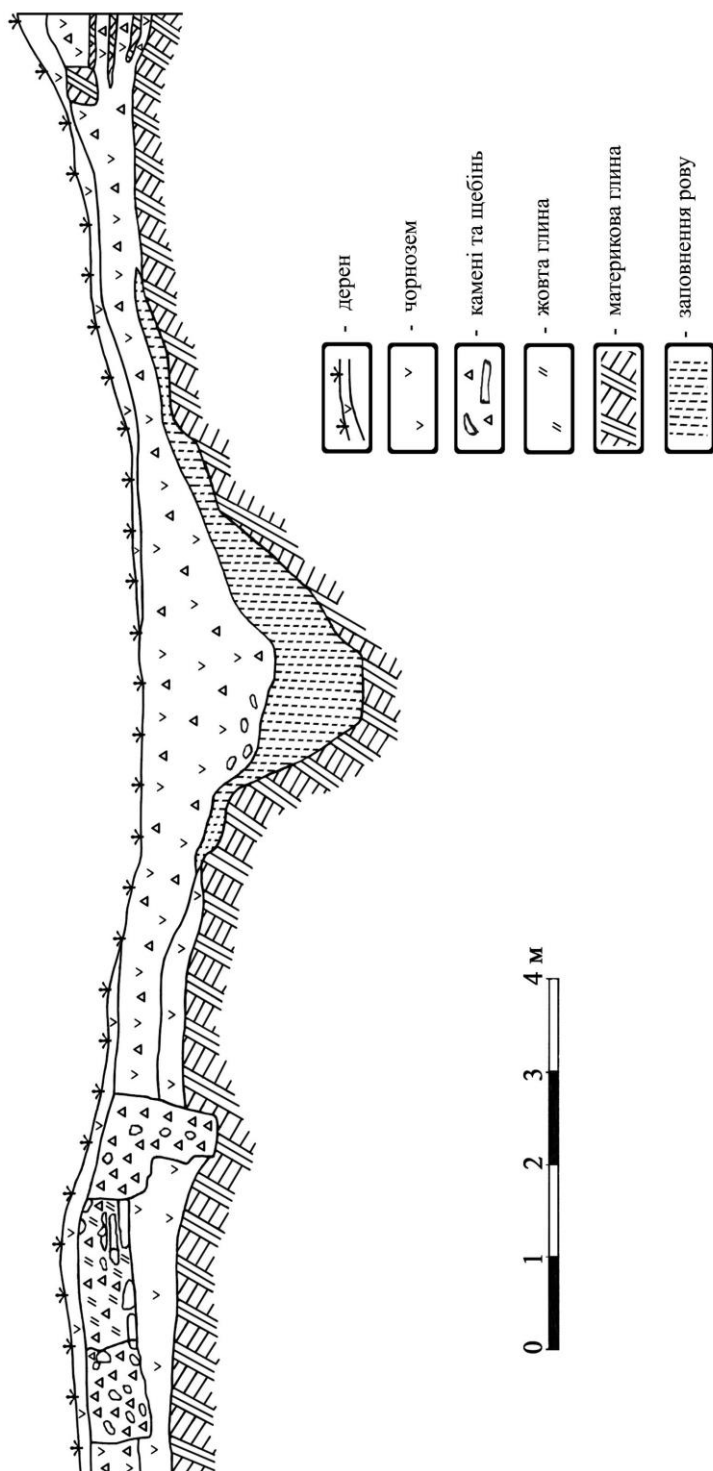

Рис. 17. Стратиграфічний розтин оборонних споруд третьої лінії оборони з південного боку Верхньосалтівського горodiща.

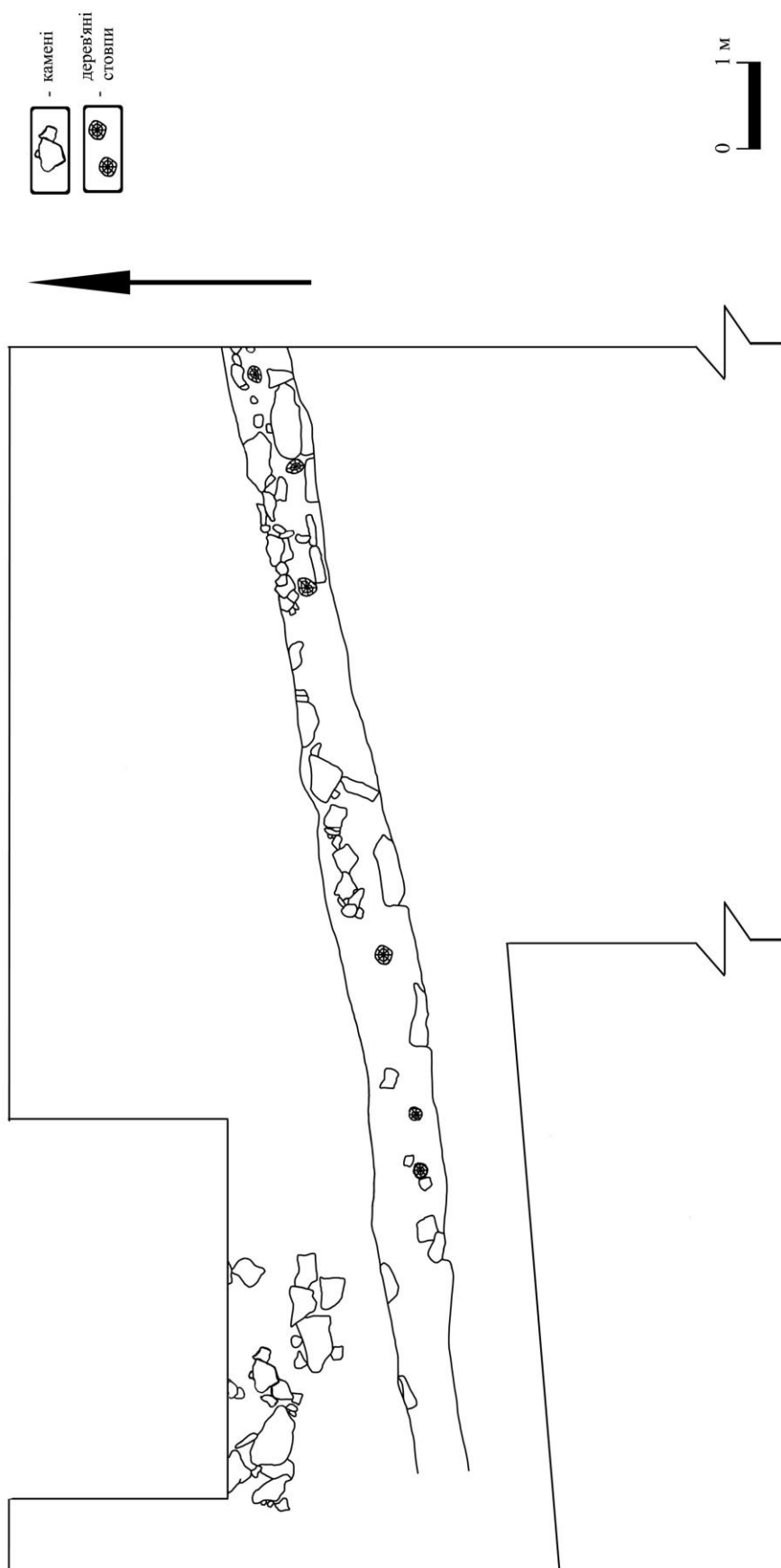

Рис. 18. Фрагмент траншеї з залишками дерев'яних палів на Верхньосалтівському городищі.

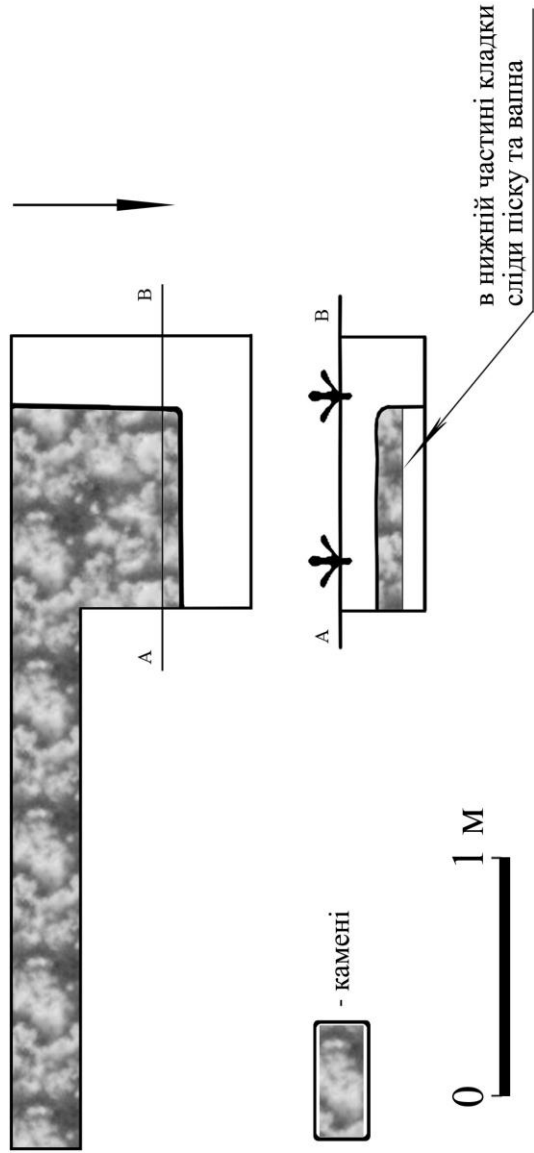

Рис. 19. Ділянка кам'яної кладки цитаделі Верхньосалтівського городища.

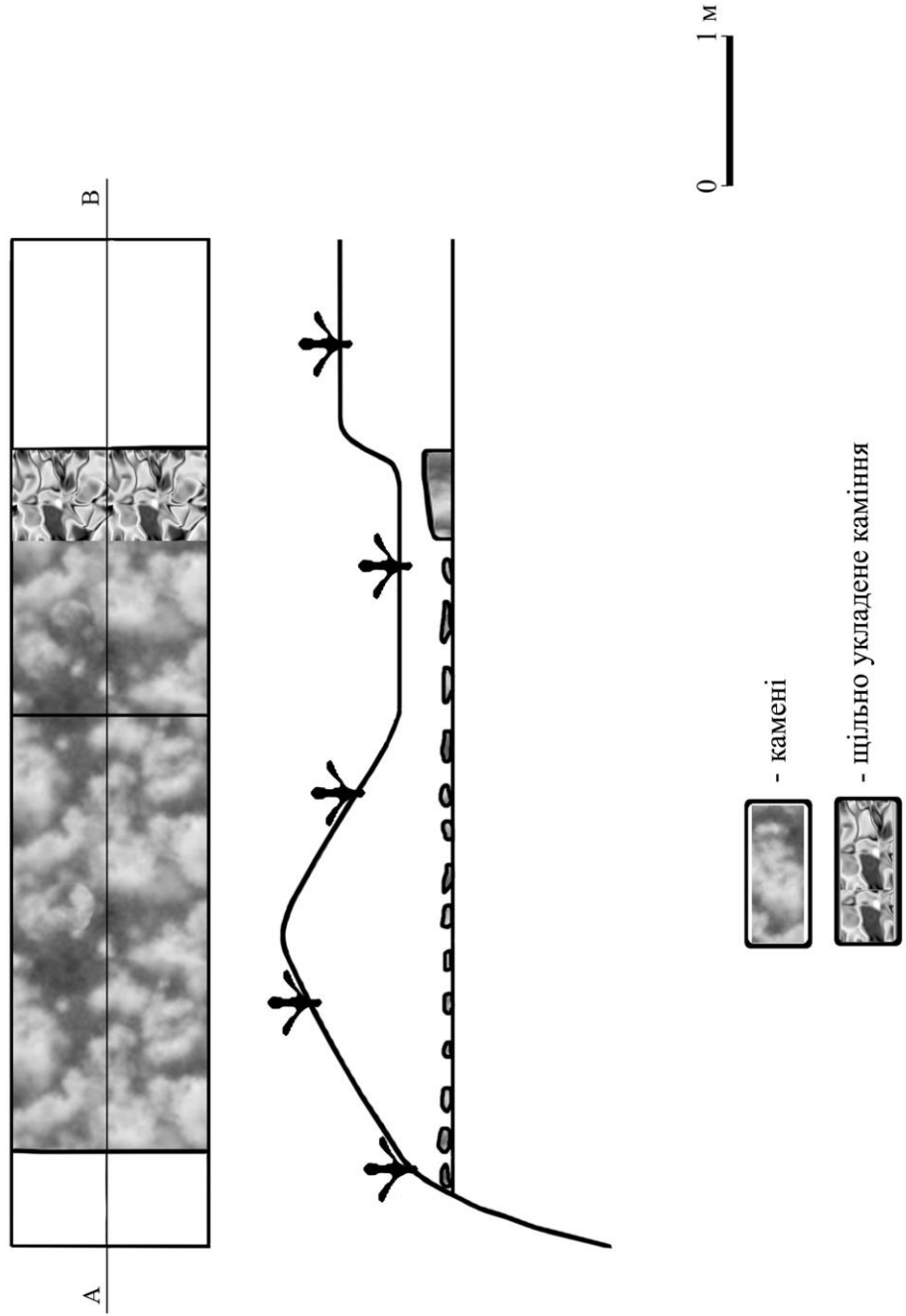

Рис. 20. Ділянка оборонних споруд цитаделі Верхньосалтівського городища.

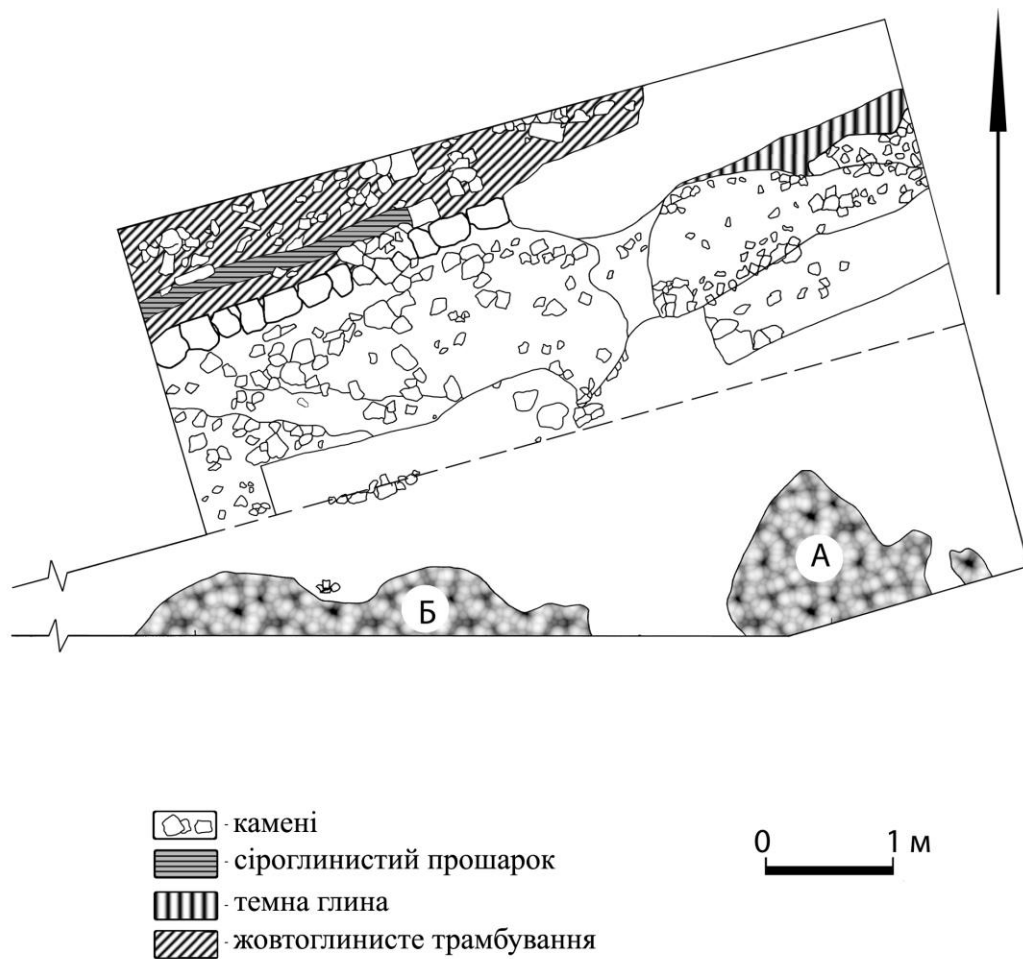

Рис. 21. Фрагмент східної оборонної споруди і завали каміння (А, Б) на Верхньосалтівському городищі.

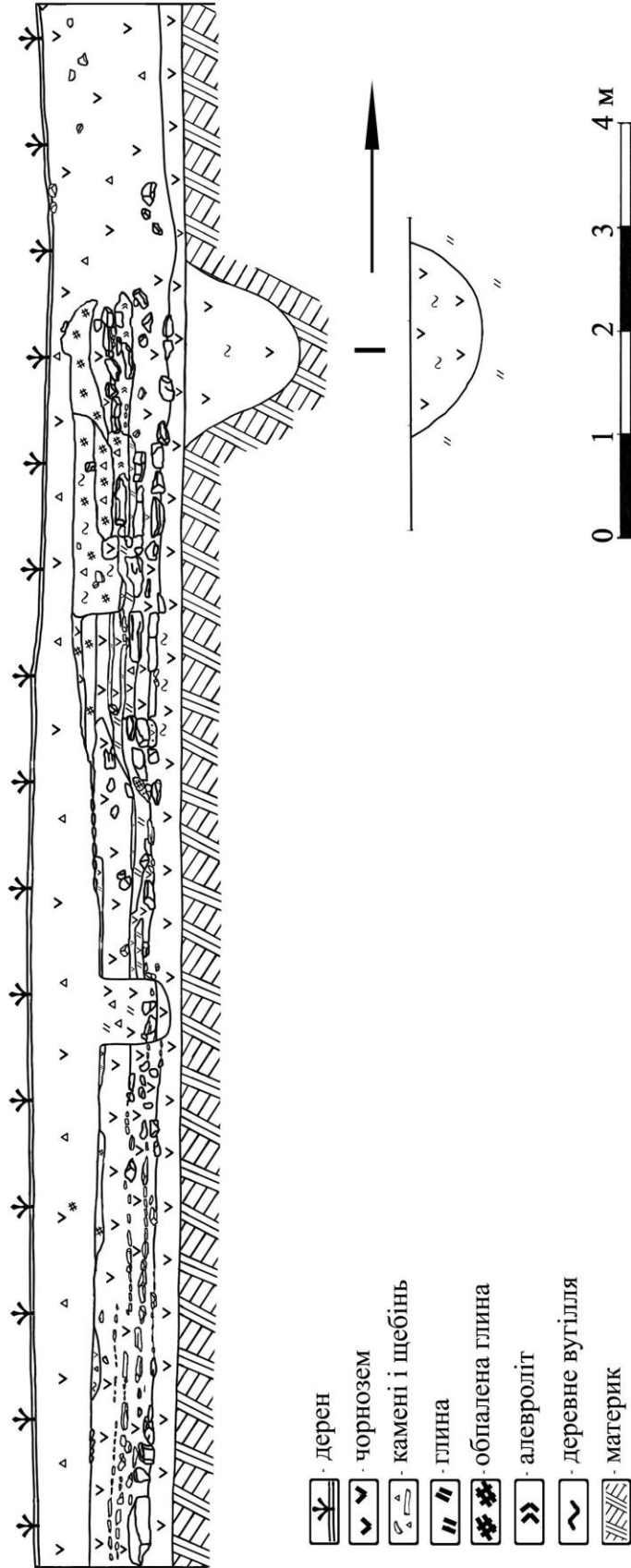

Рис. 22. Стратиграфічний розтин фрагмента оборонних споруд східної ділянки цитаделі Верхньосалтівського городища.

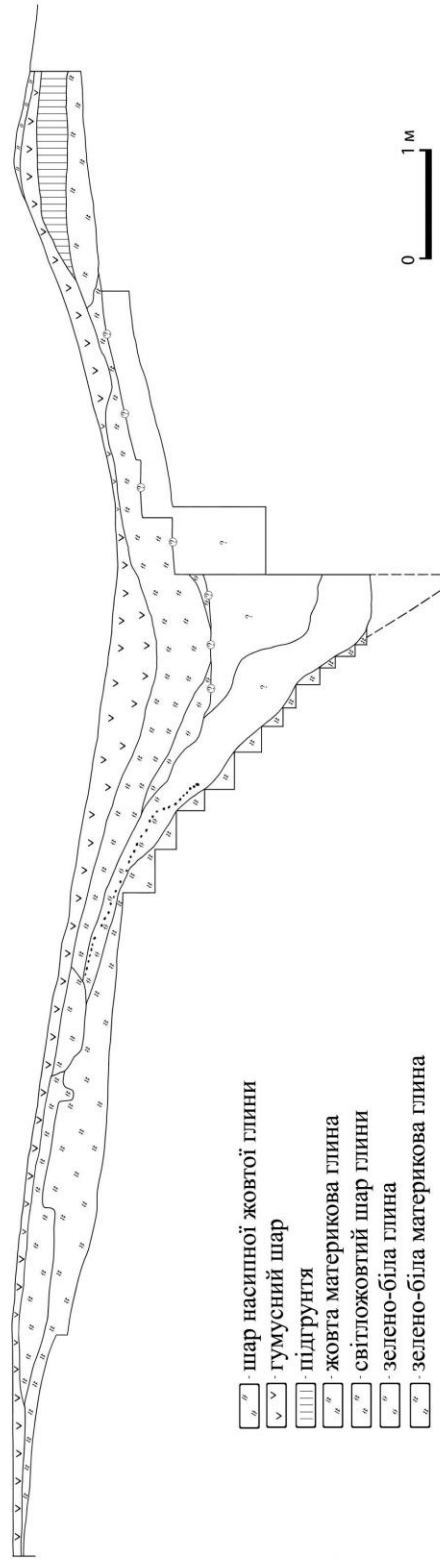
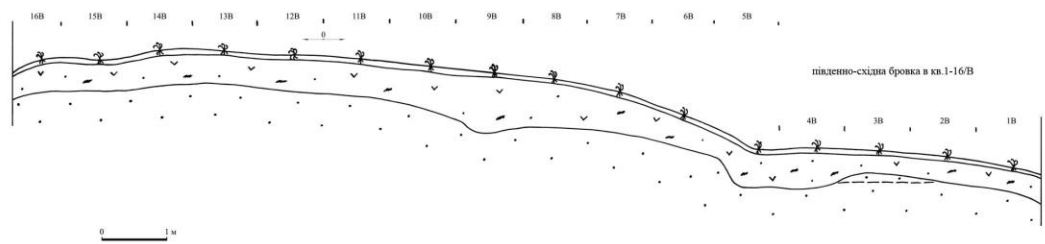
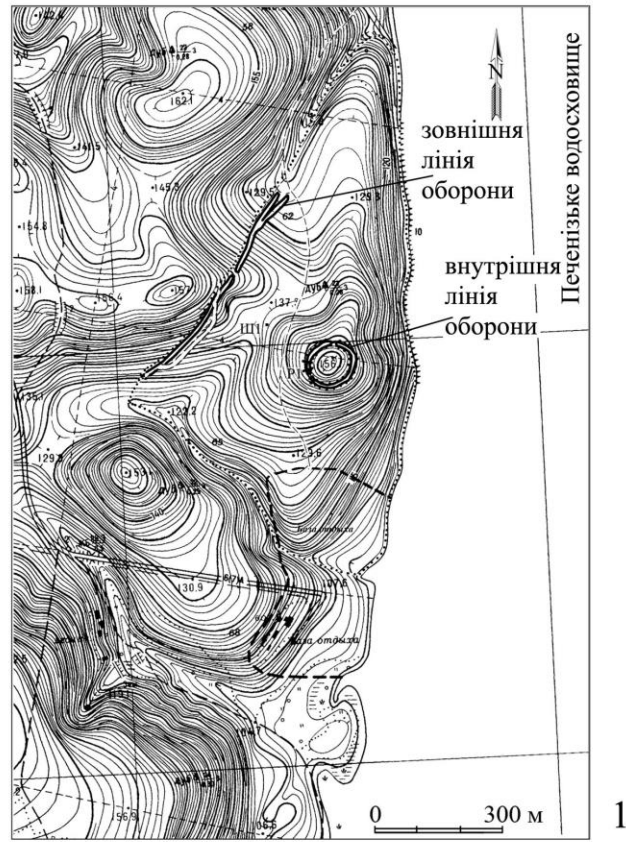

Рис. 23. Стратиграфічний розтин оборонних споруд посаду Верхньосалтівського городища.

2

Рис. 25. План Старосалтівського городища та стратиграфічний розтин його оборонних споруд.

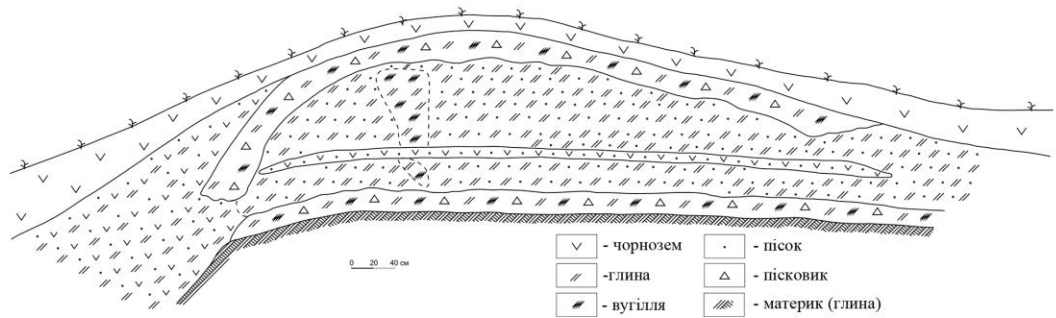
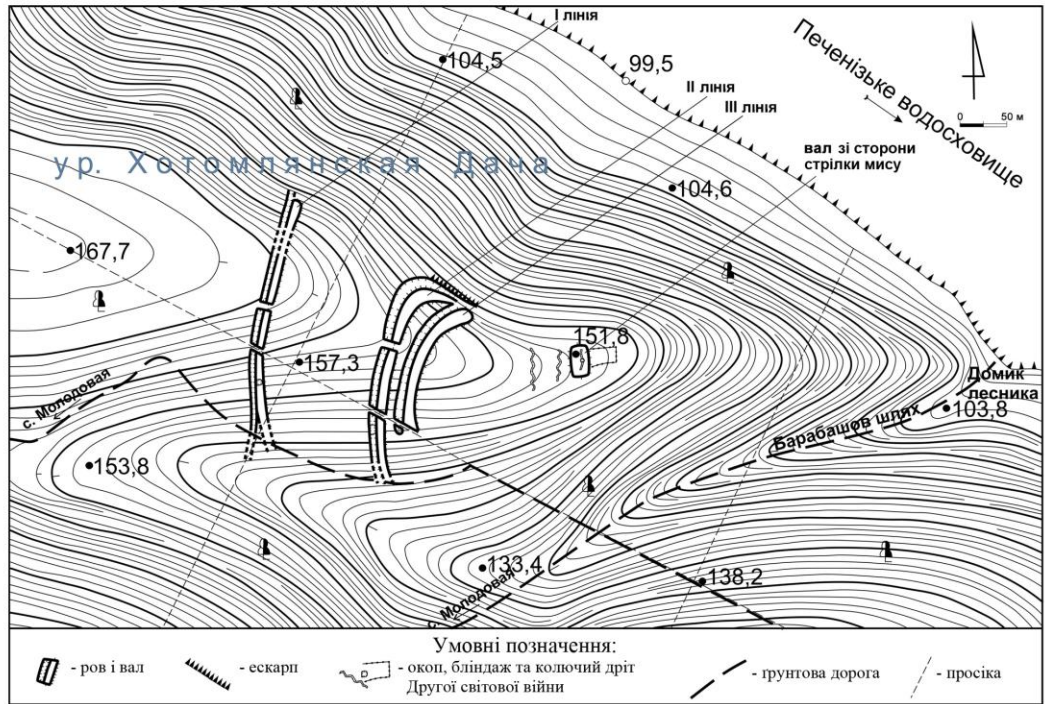

Рис. 26. План Хотомлянського городища та перетин одного з його валів.

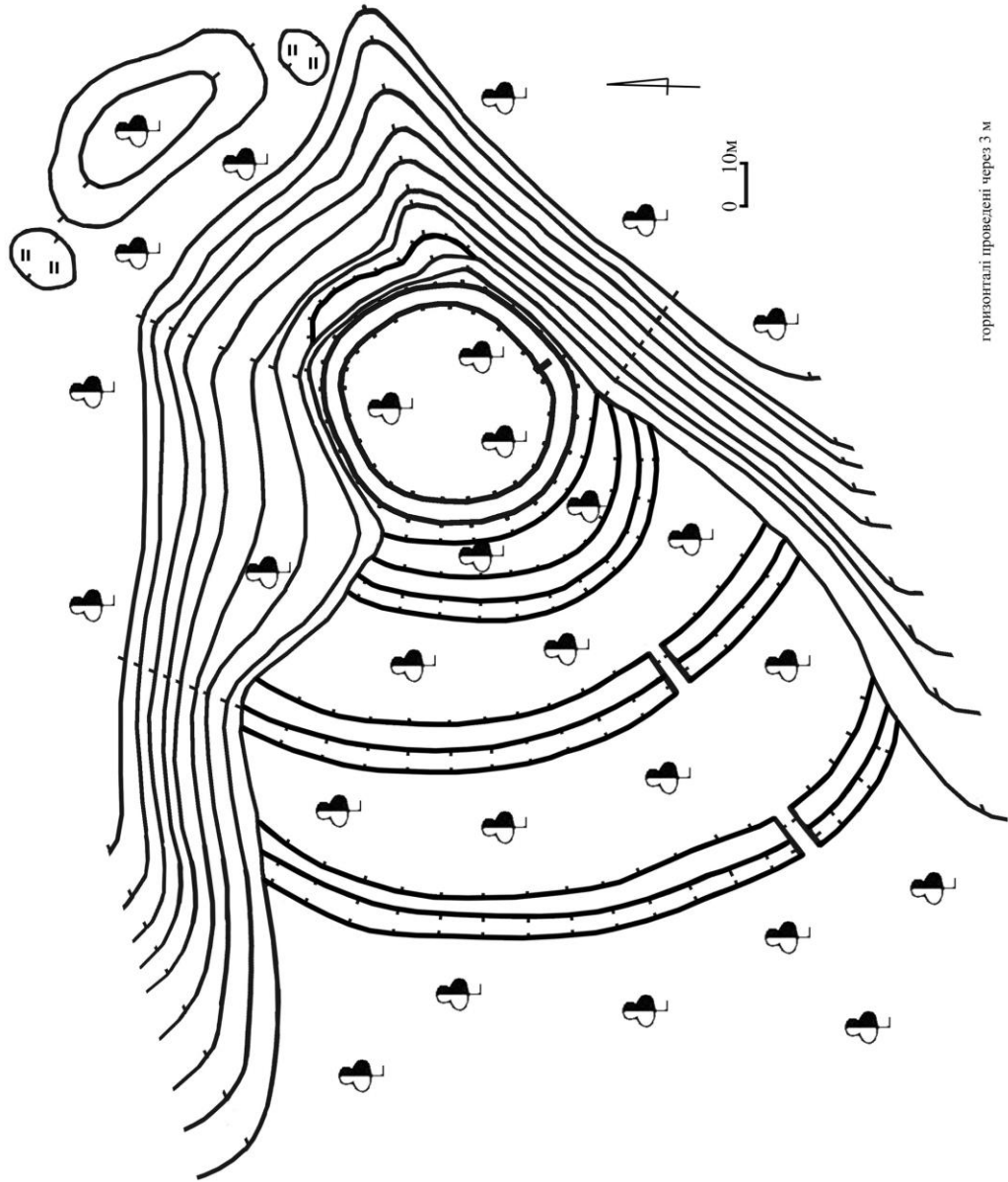

Рис. 27. План Мартівського городища.

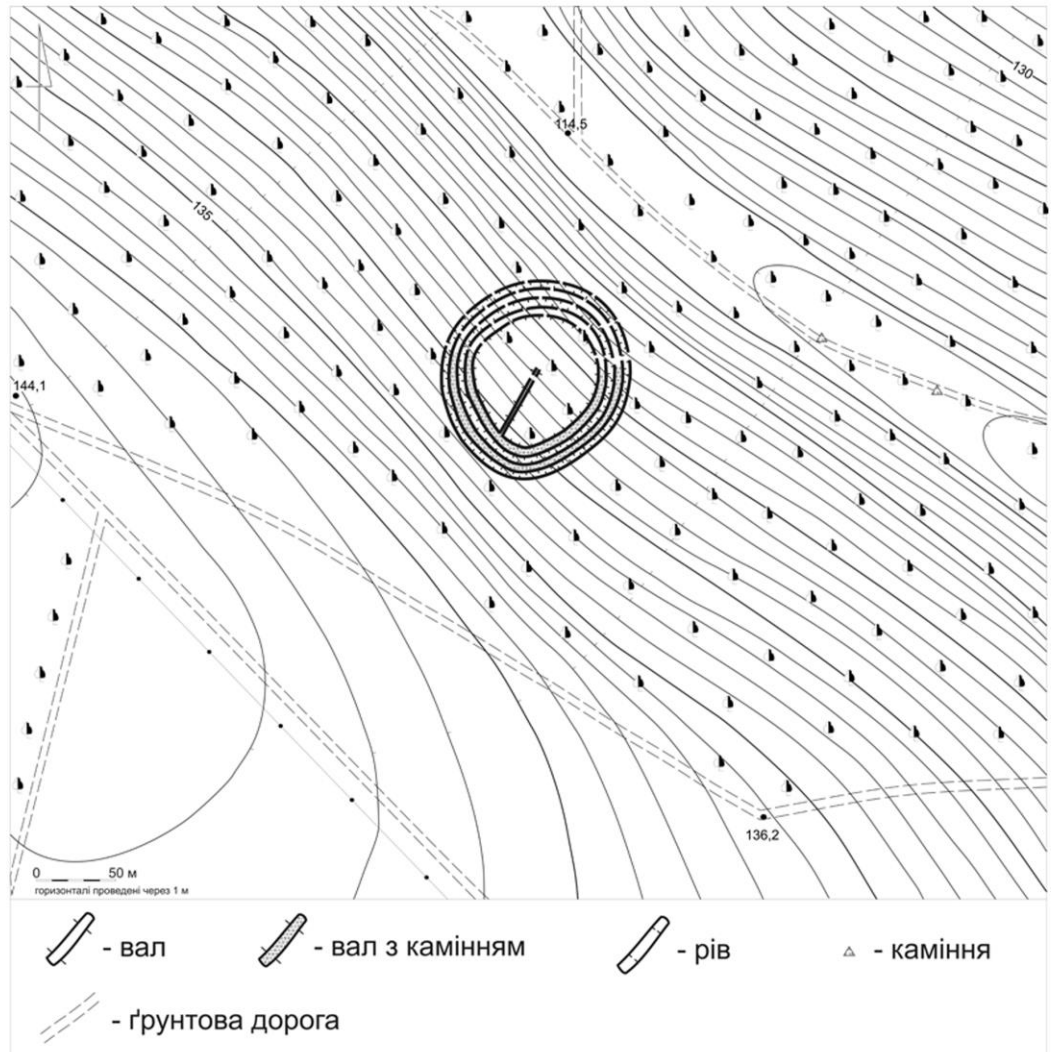

Рис. 28. План Котковського городища.

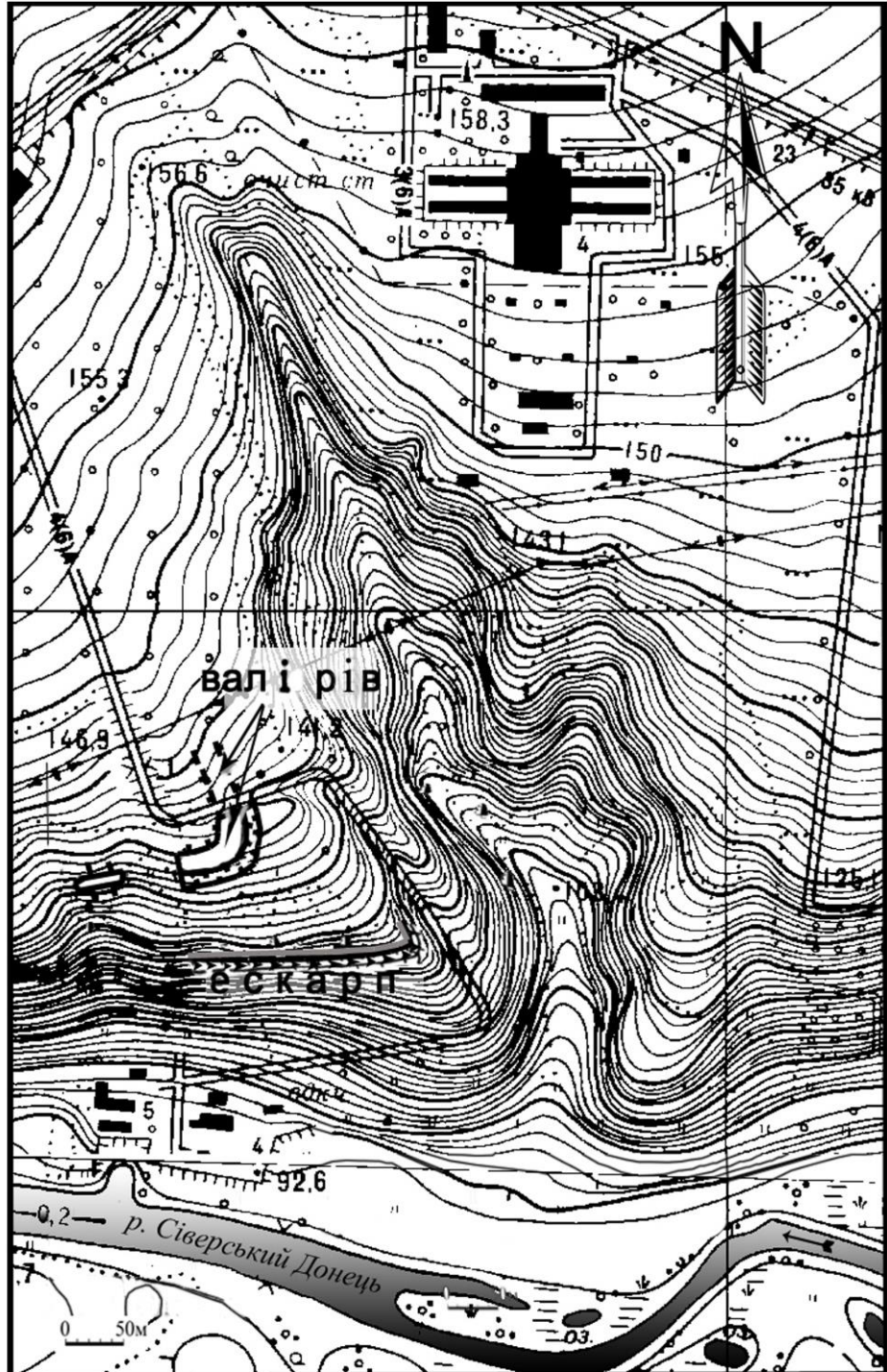
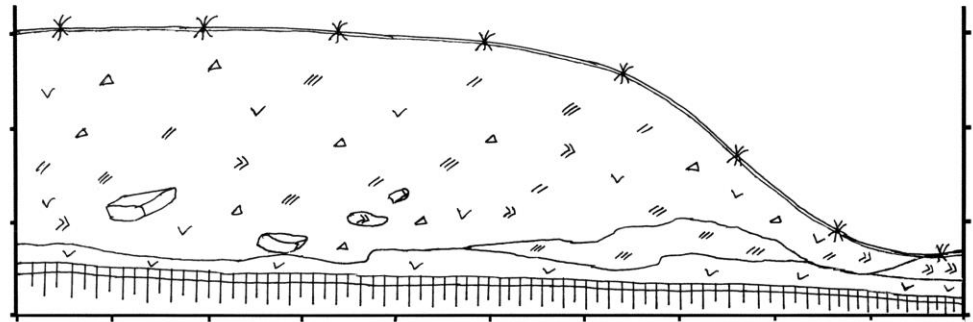
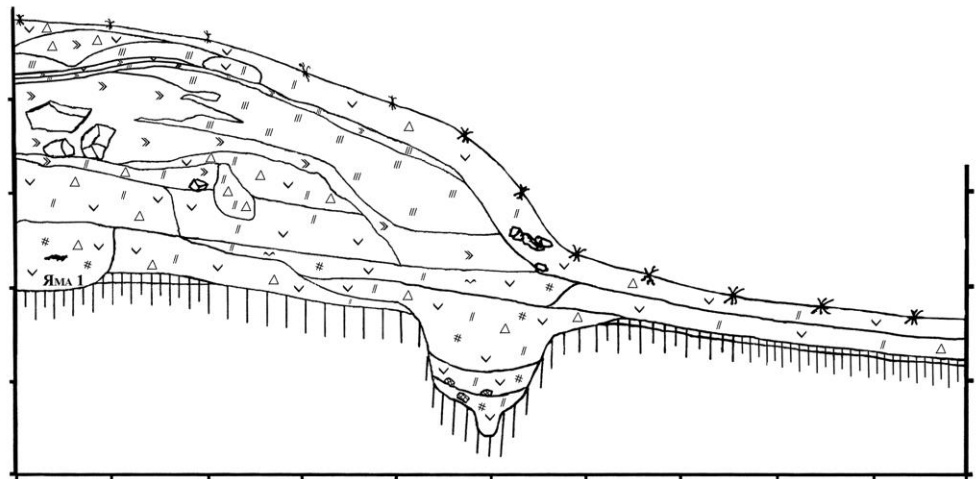

Рис. 30. План городища Кочеток-І.

1

2

0 1 м

∇ ∇ - чорнозем	~ ~ - зотліла рослинність
>> - алевроліт	△ △ - щєбінь
- супісок	* * - обпалена глина
/// - коричнева глина	— - залишки деревини
⊖ - пісковик	⊖ - обпалена глина

Рис. 31. Стратиграфічні розтини оборонних споруд городища Кочеток-I.

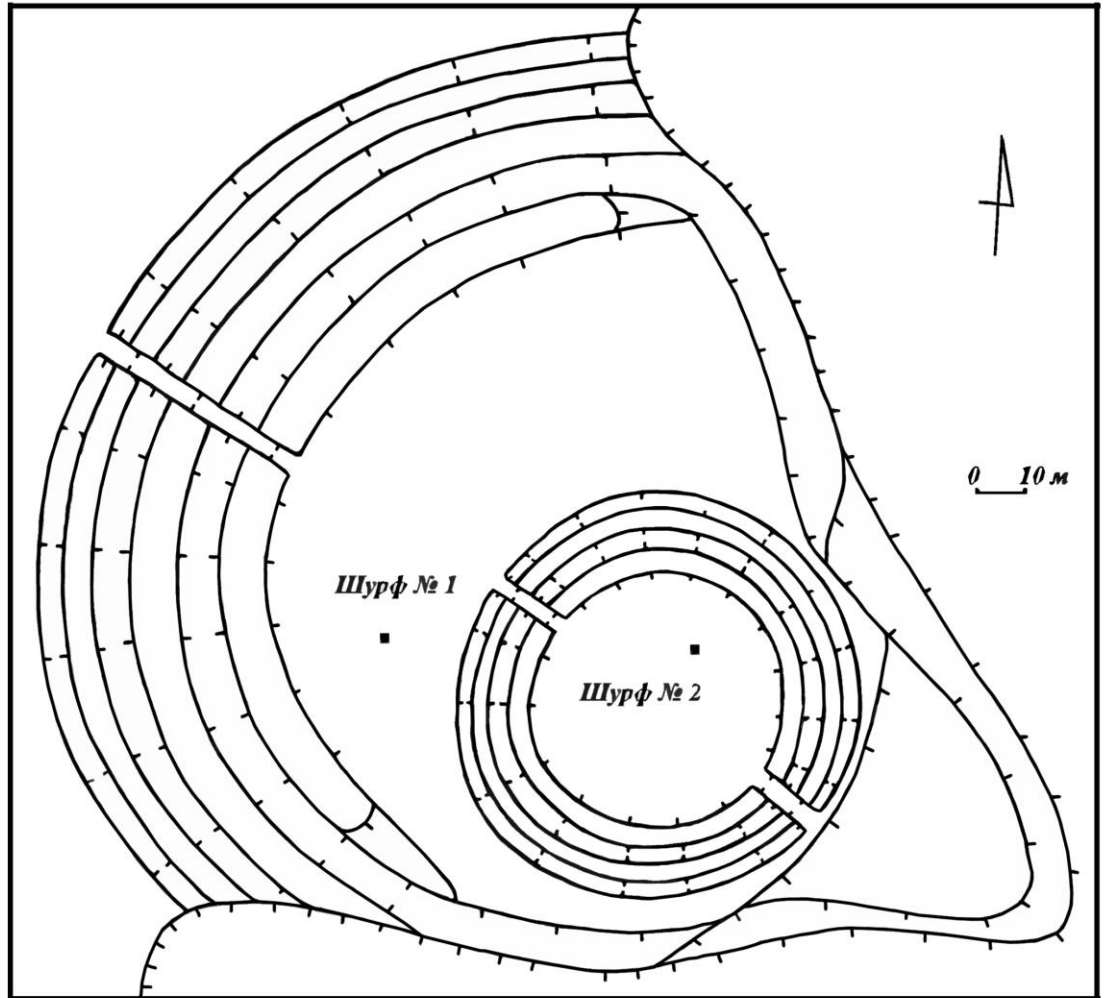
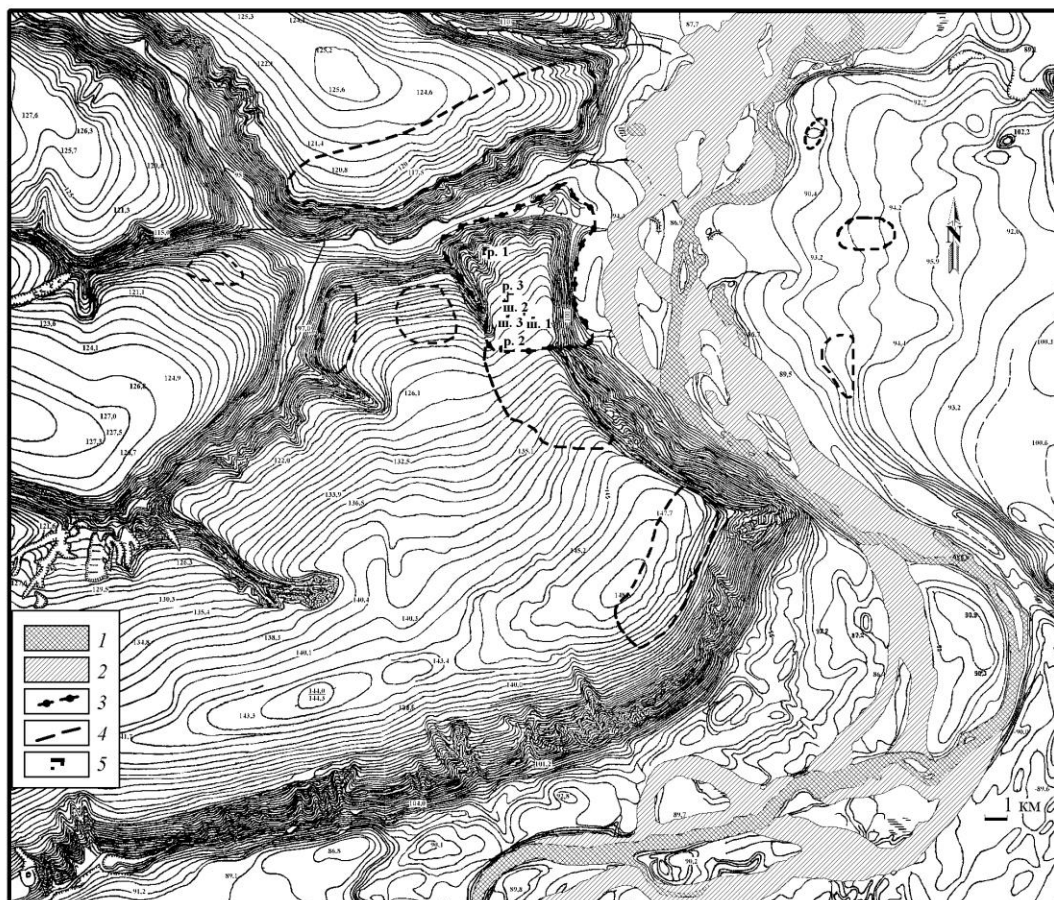

Рис. 32. План городища Кочеток-II.

	- сучасне русло р. Сіверський Донець		- орієнтовні межі Чугуївського городища		- розкопи і шурфи різних років
	- русло р. Сіверський Донець в XVIII-XIX стст.		- орієнтовні межі салтівських селищ		

Рис. 33. Ситуаційний план Чугуївського городища та прилеглих до нього салтівських селищ.

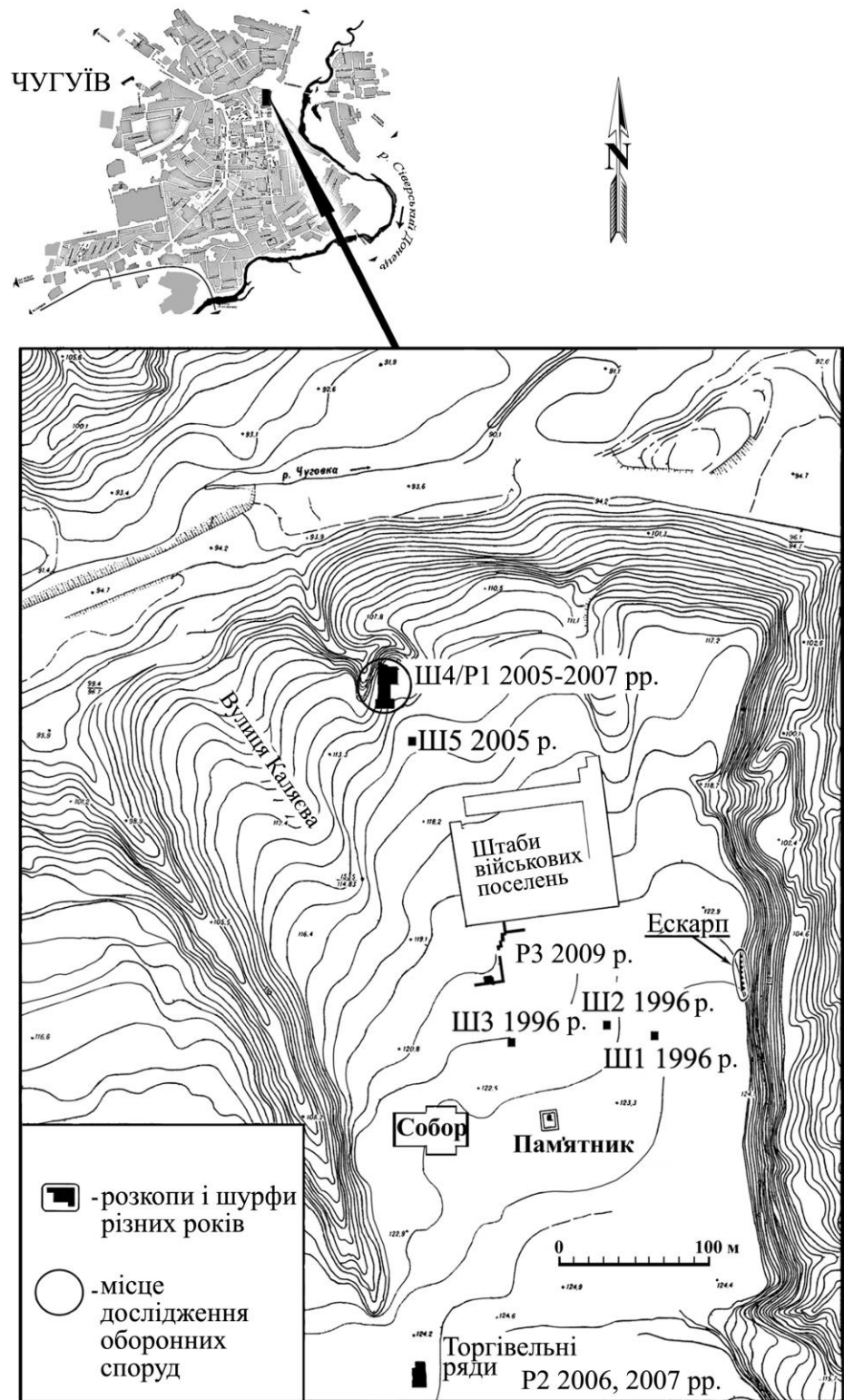

Рис. 34. План Чугуївського городища.

Рис. 35. Аерофотознімок Чугуївського городища 1941–1943 рр.

Рис. 36. Планіграфія оборонних споруд Чугувського городища.

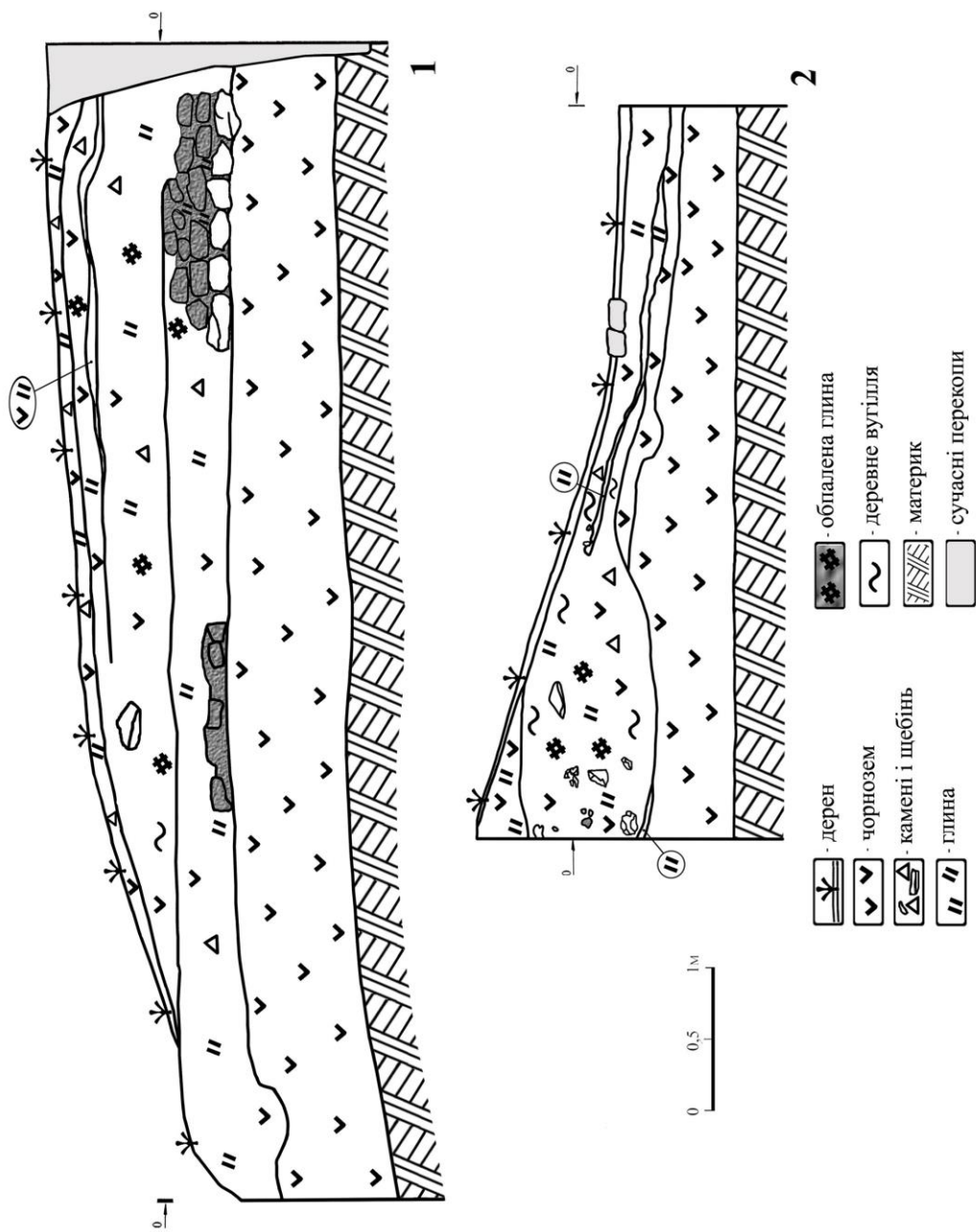

Рис. 37. Стратиграфічні перетини оборонних споруд Чугуївського городища.

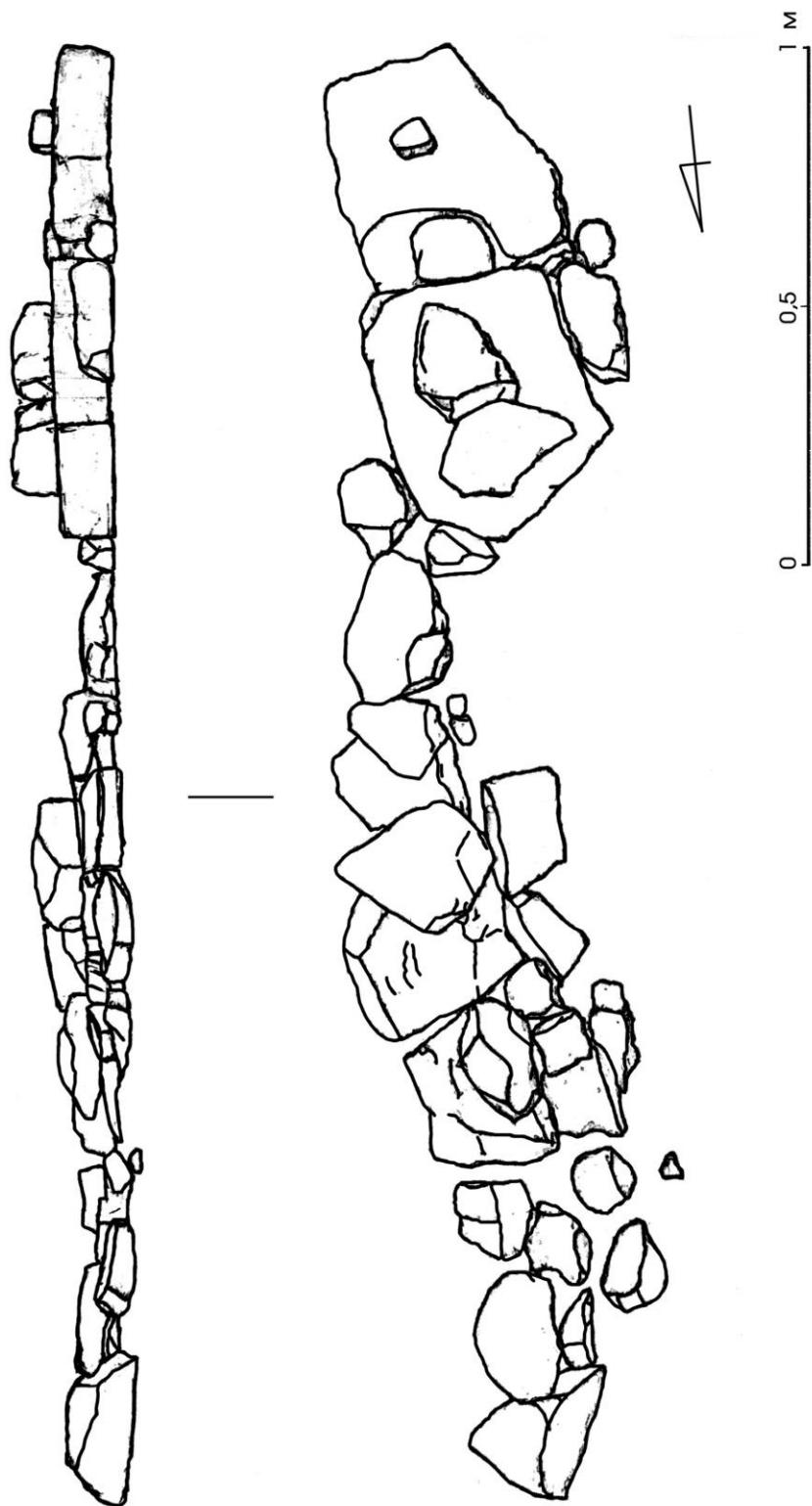

Рис. 38. Кам'яна кладка зовнішньої крєпиди валу Чугуївського городища.

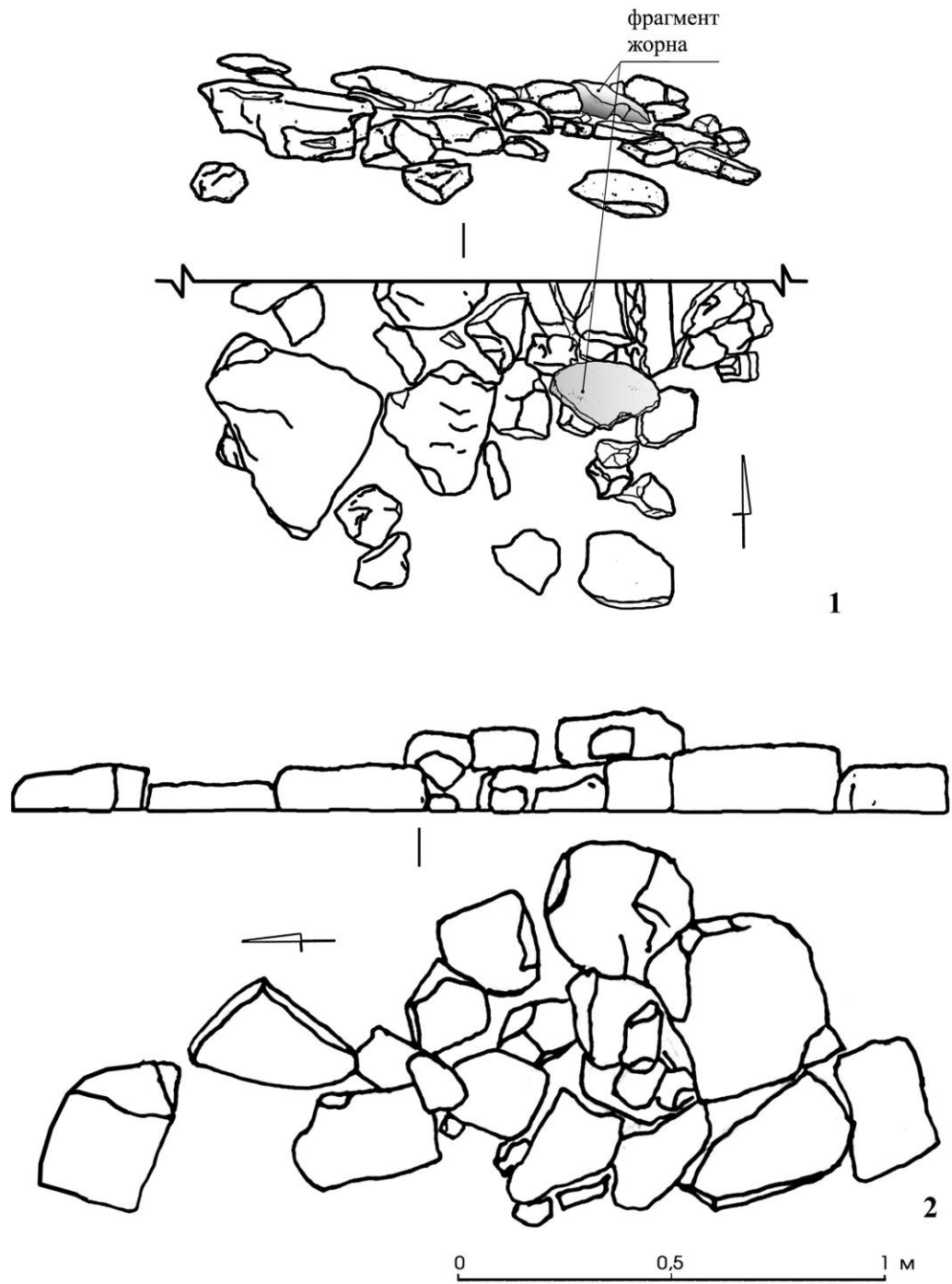

Рис. 39. Кам'яна кладка внутрішньої крєпїди валу Чугуївського городища.

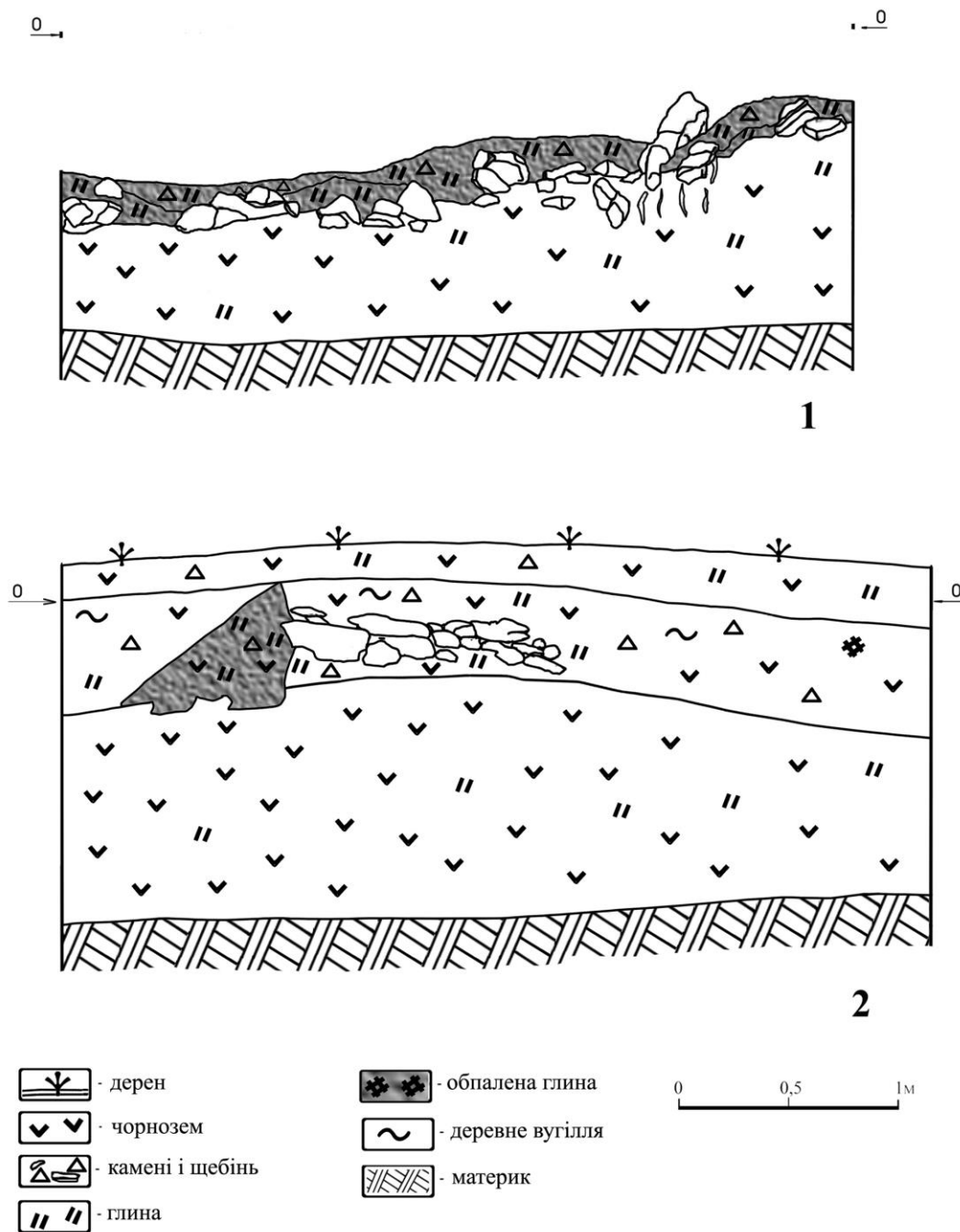

Рис. 40. Стратиграфічні перетини оборонних споруд Чугуївського городища.

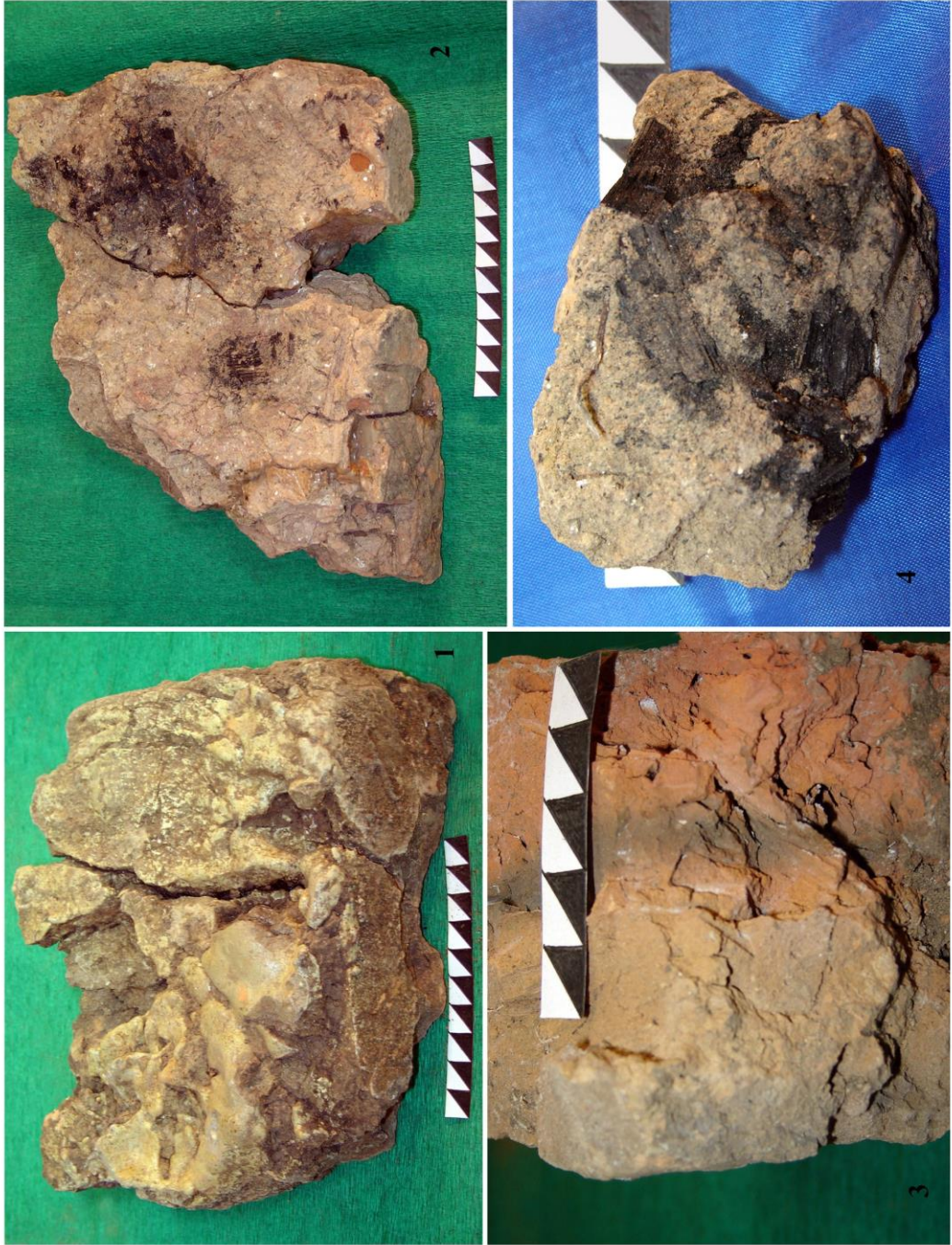

Рис. 41. Обпалена цегла та скріплювальний розчин з оборонних споруд Чугуївського городища.

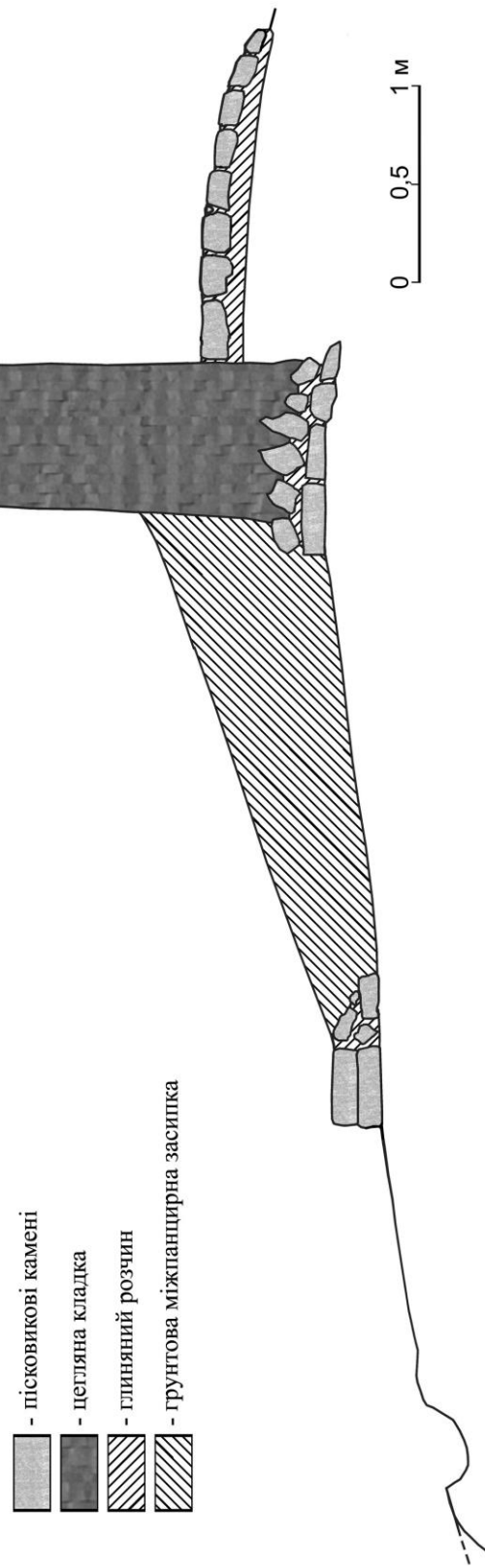

Рис. 42. Варіант реконструкції оборонних споруд Чугуївського городища.

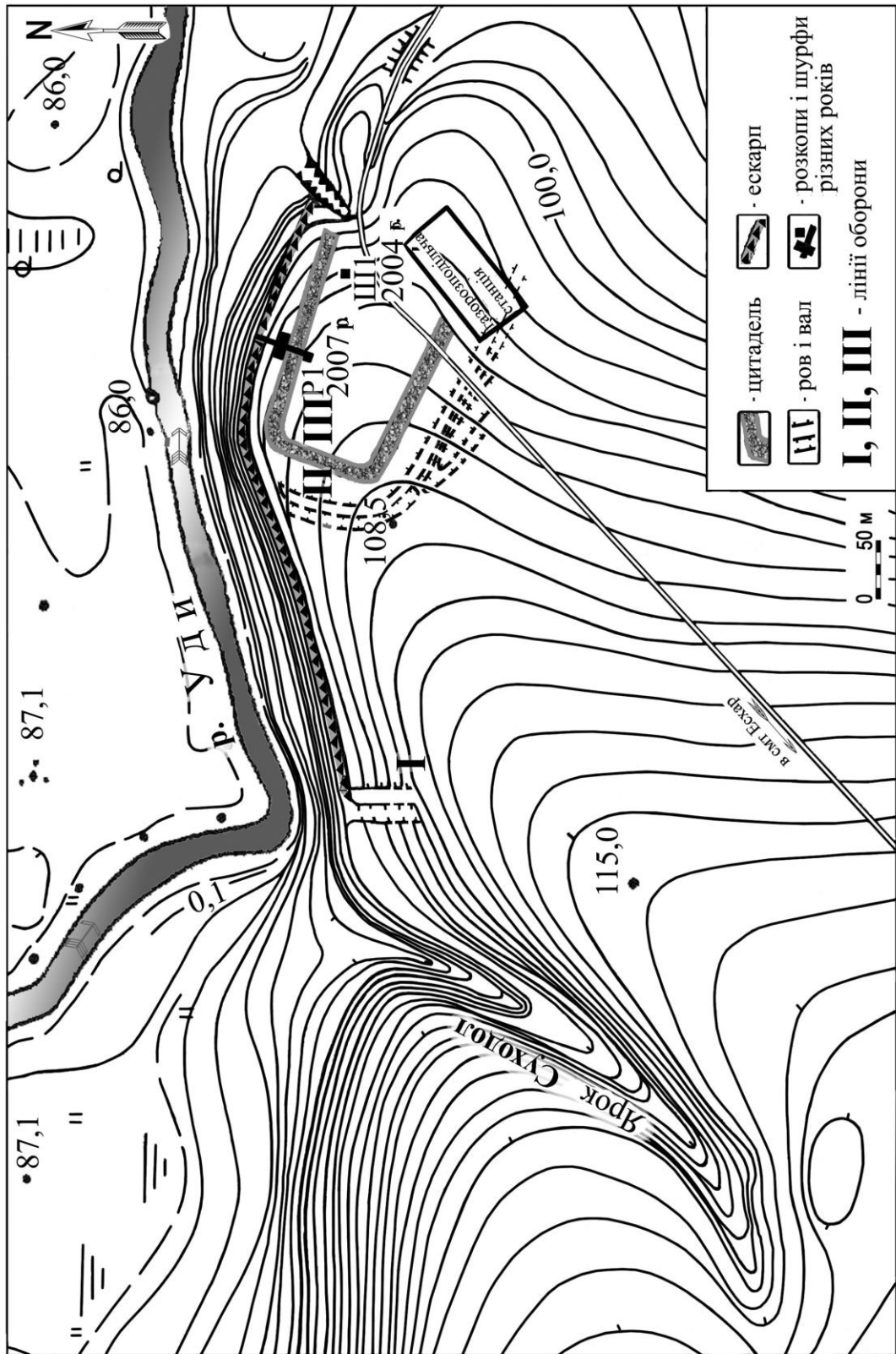

Рис. 43. Ситуаційний план Кабанового городища.

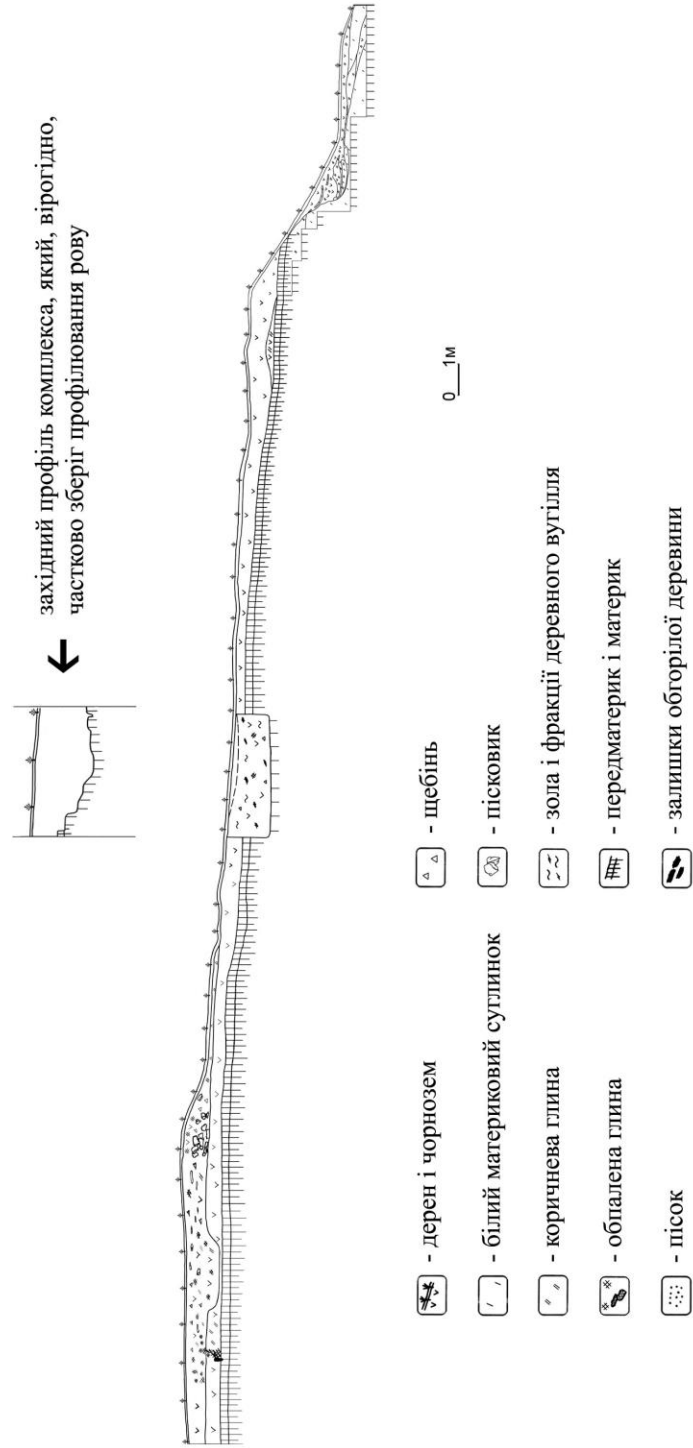

Рис. 44. Загальний вигляд стратиграфічного розтину оборонних споруд Кабанового городища.

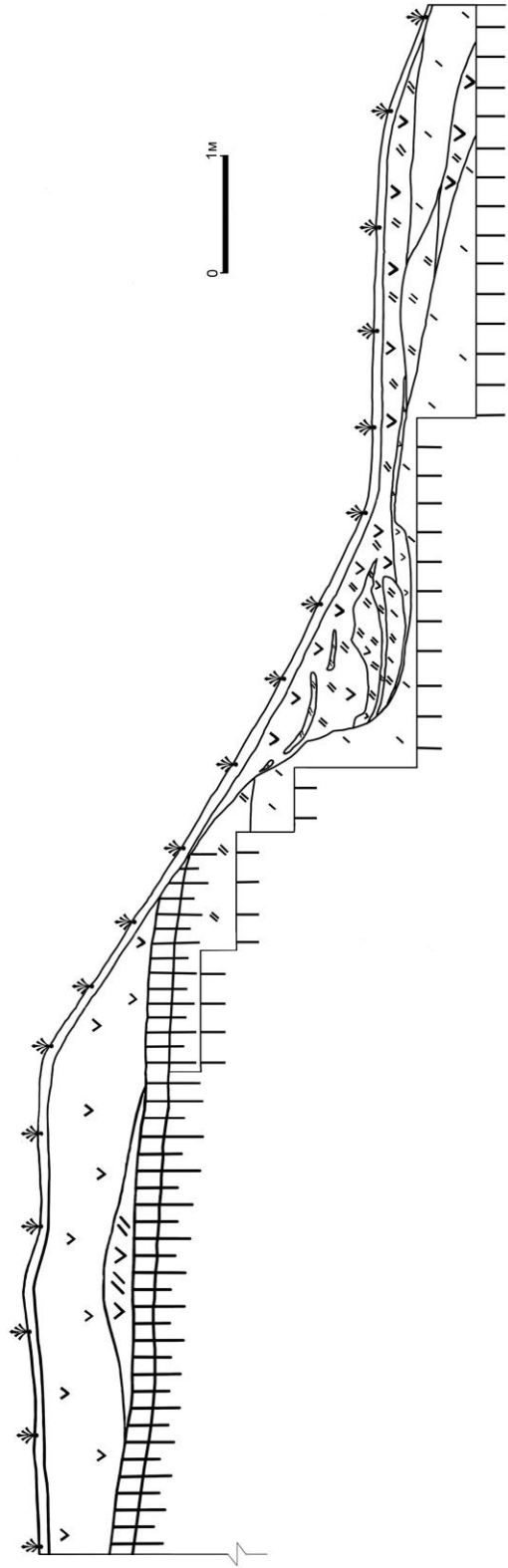

Рис. 45. Стратиграфічний розтин оборонних споруд першої лінії оборони Кабанового городища.

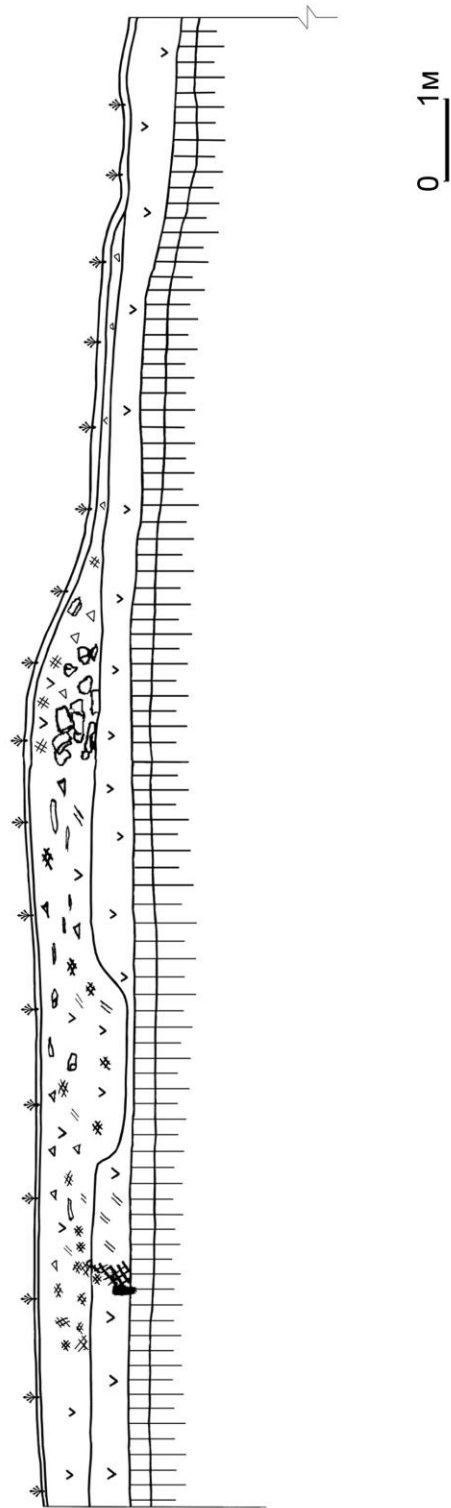

Рис. 46. Стратиграфічний розтин оборонних споруд другої лінії оборони Кабанового городища.

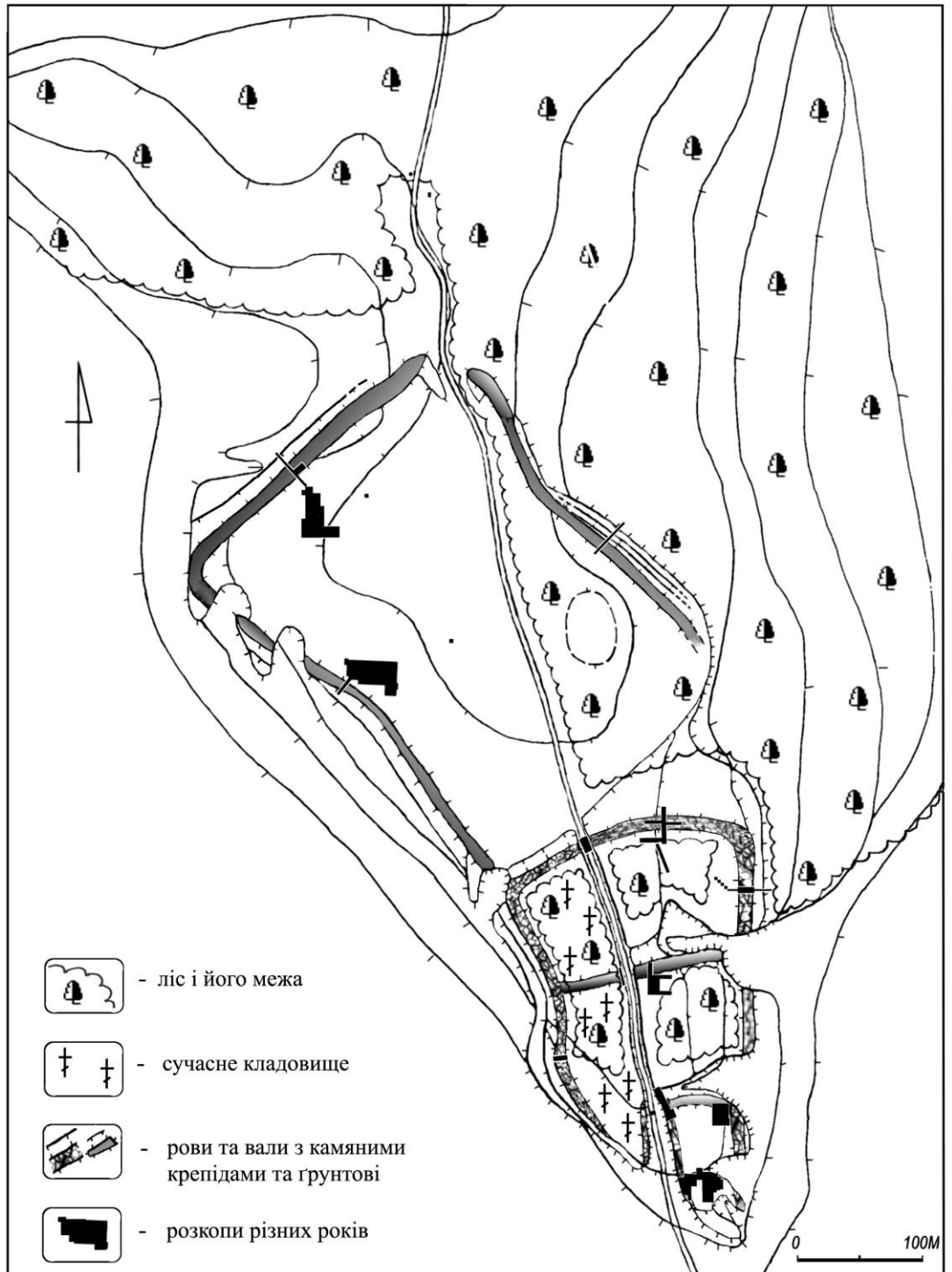

Рис. 47. План Мохначанського городища.

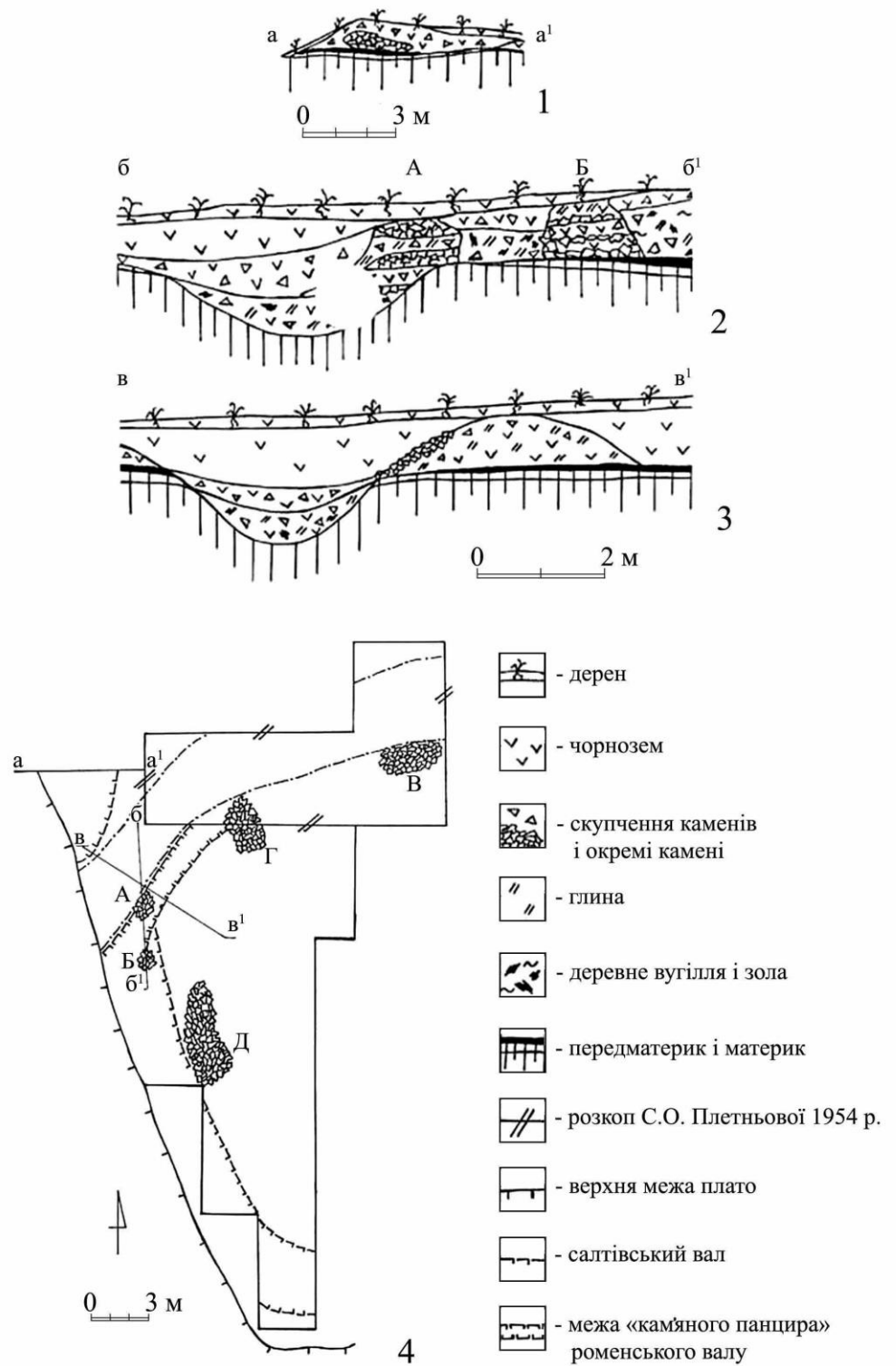

Рис. 48. Оборонні споруди південної лінії оборони Мохначанського городища (за В.В. Колодою).

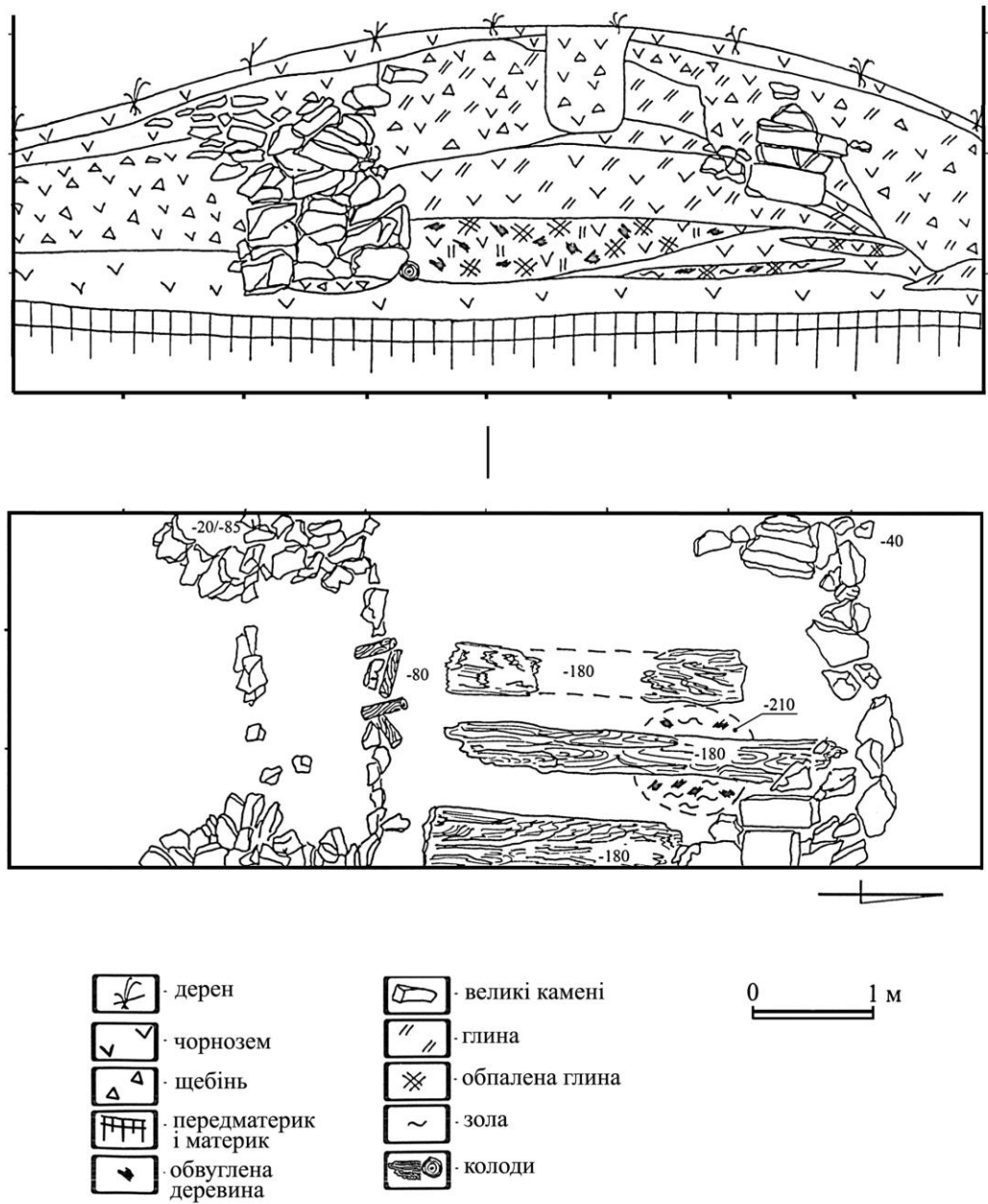

Рис. 49. Стратиграфічний розтин та планіграфія оборонних споруд четвертої з півдня лінії оборони Мохначанського городища (за В.В. Колодою).

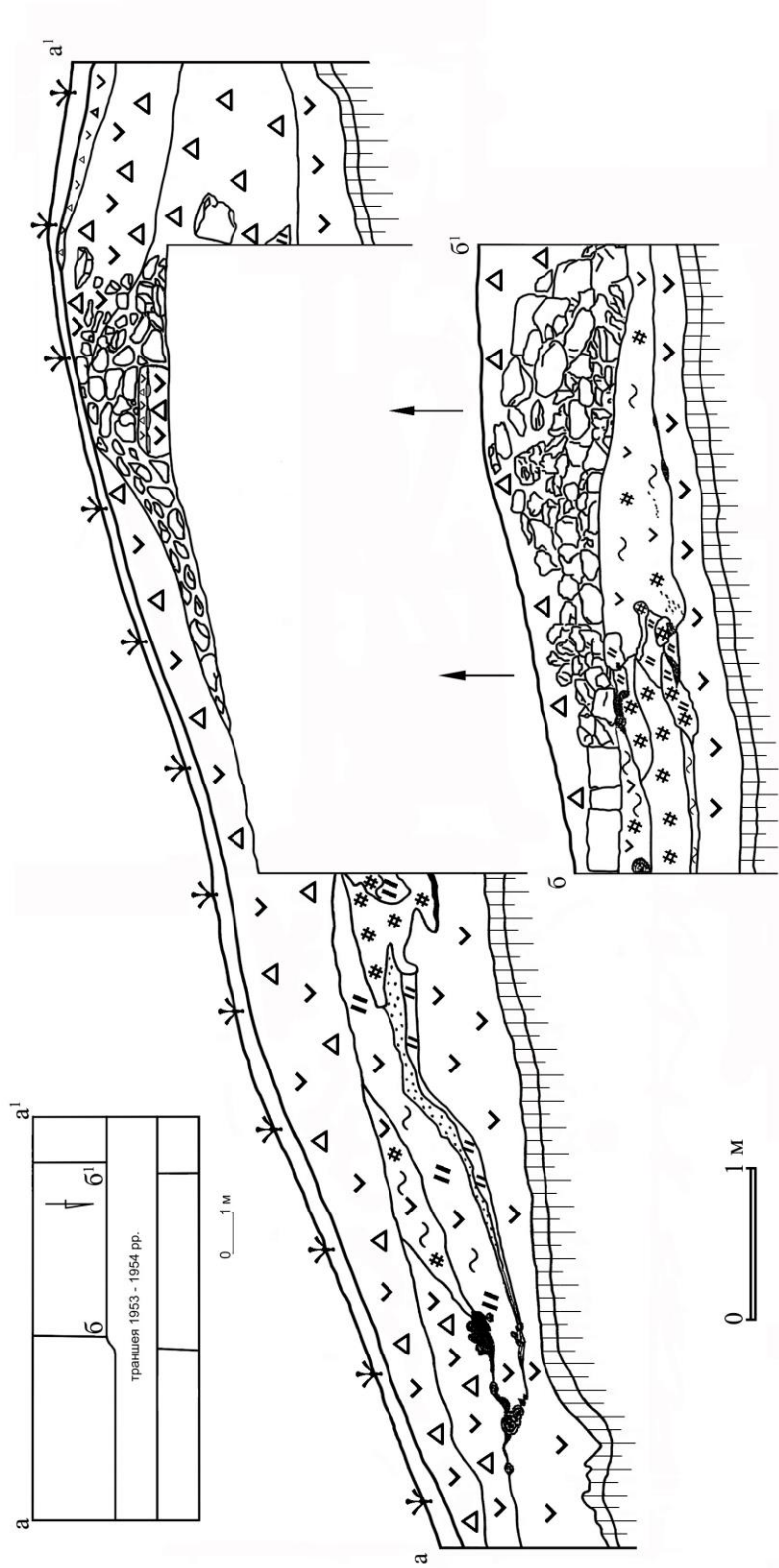

Рис. 50. Стратиграфічний перетин східної ділянки оборонних споруд Мохначанського городища.

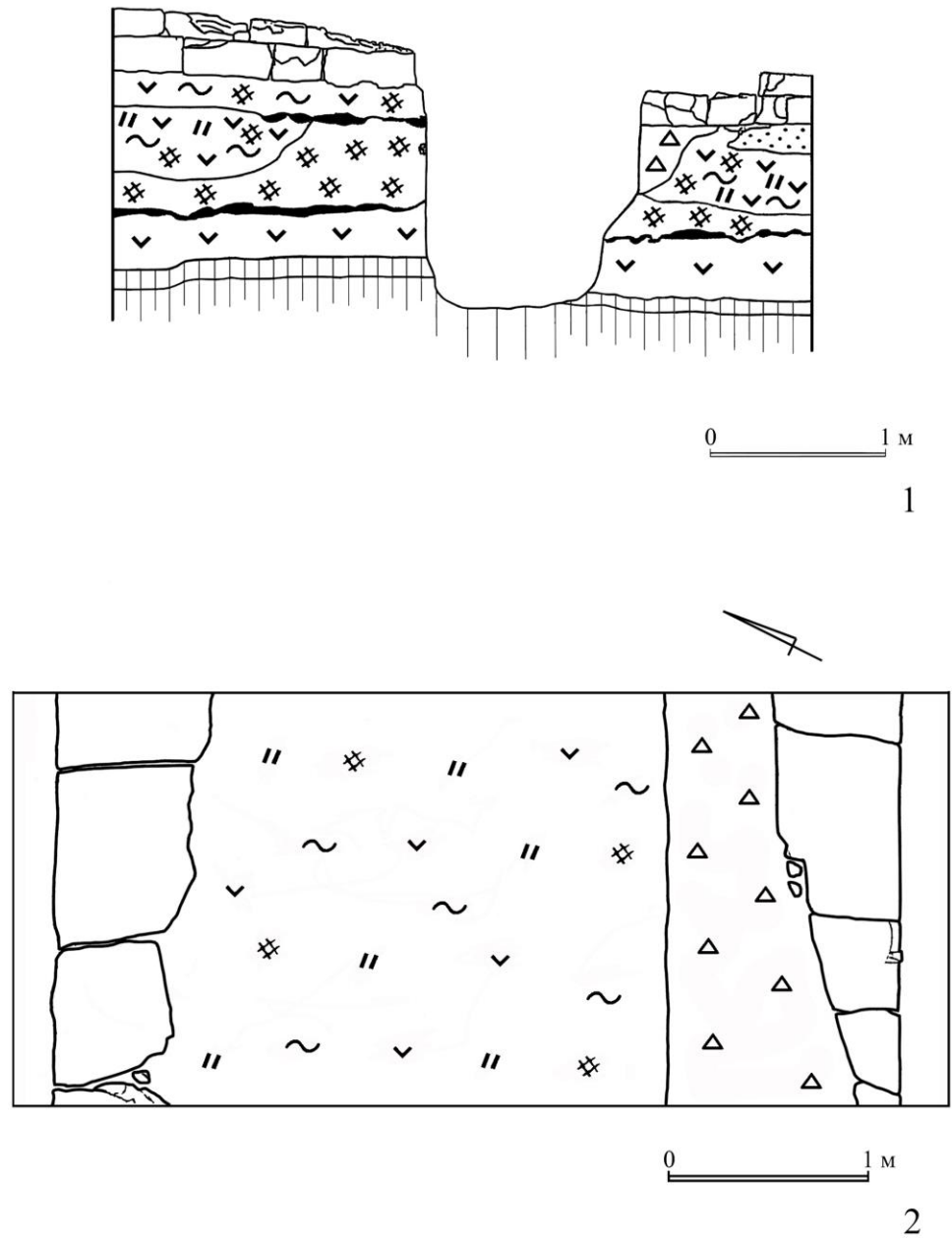

Рис. 51. Фасування та планіграфія ділянок оборонних споруд Мохначанського городища.

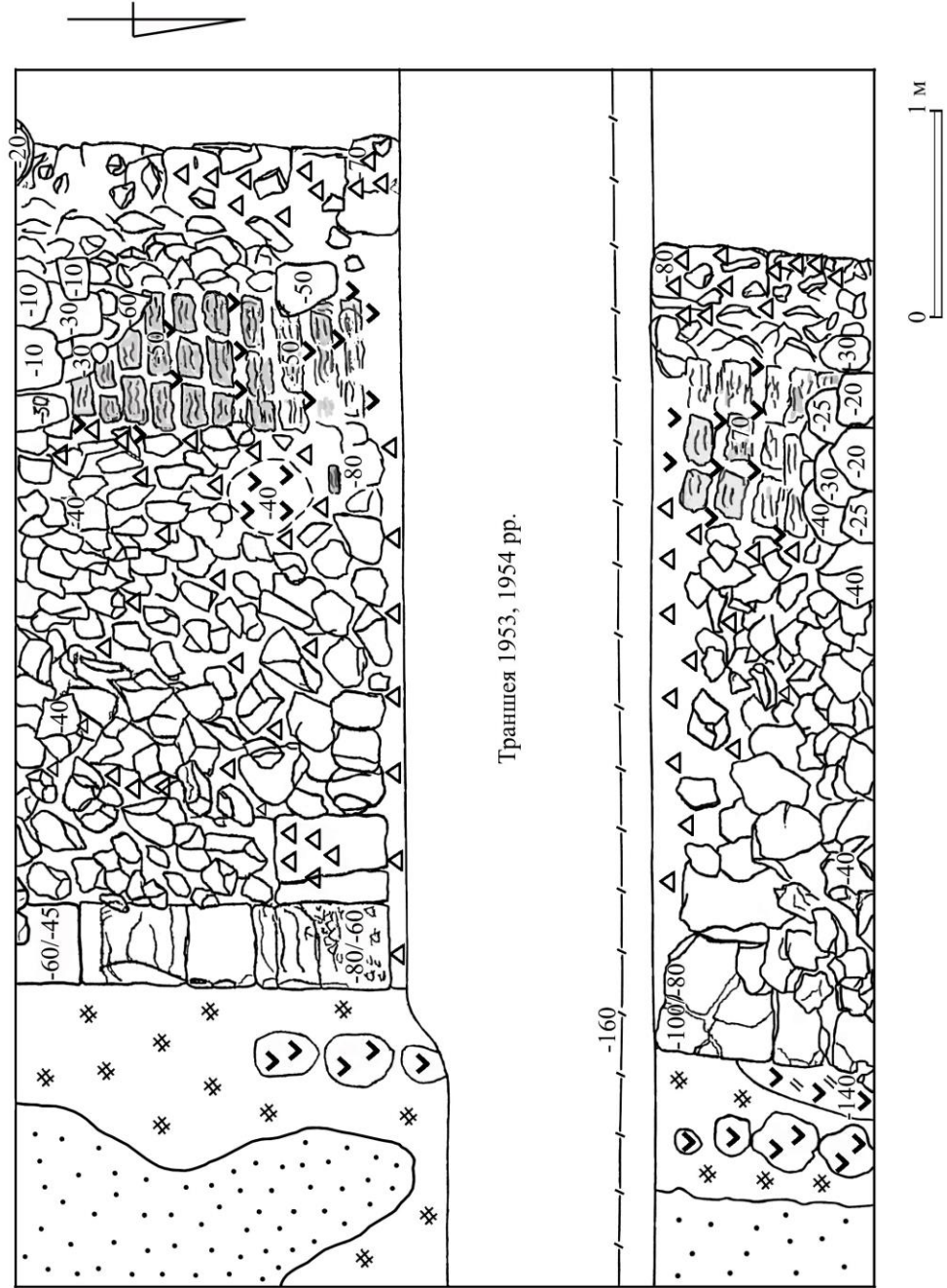

Рис. 52. Планіграфія оборонних споруд на східній ділянці Мохначанського городища.

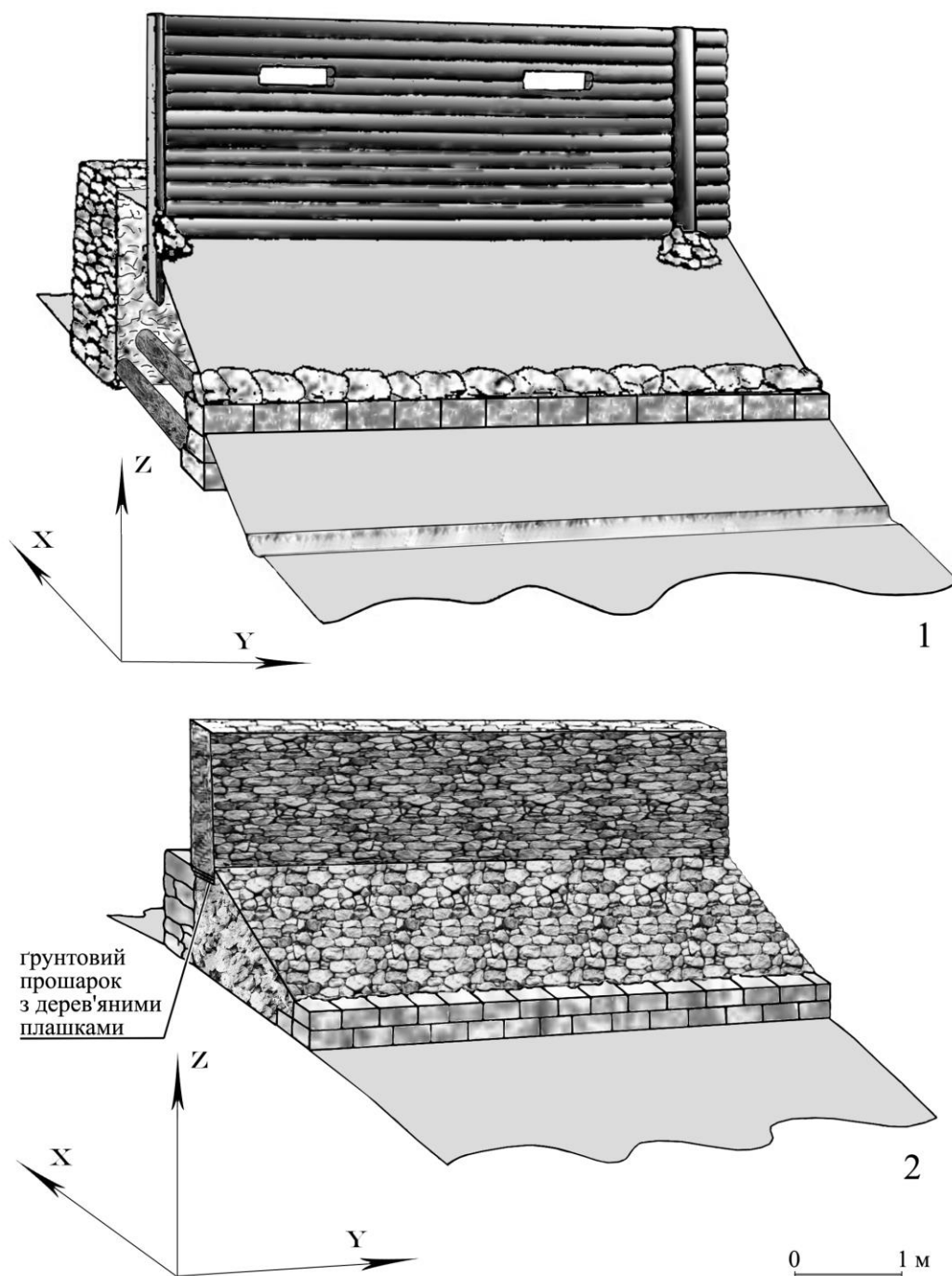

Рис. 53. Варіанти реконструкції оборонних споруд Маяцького городища.

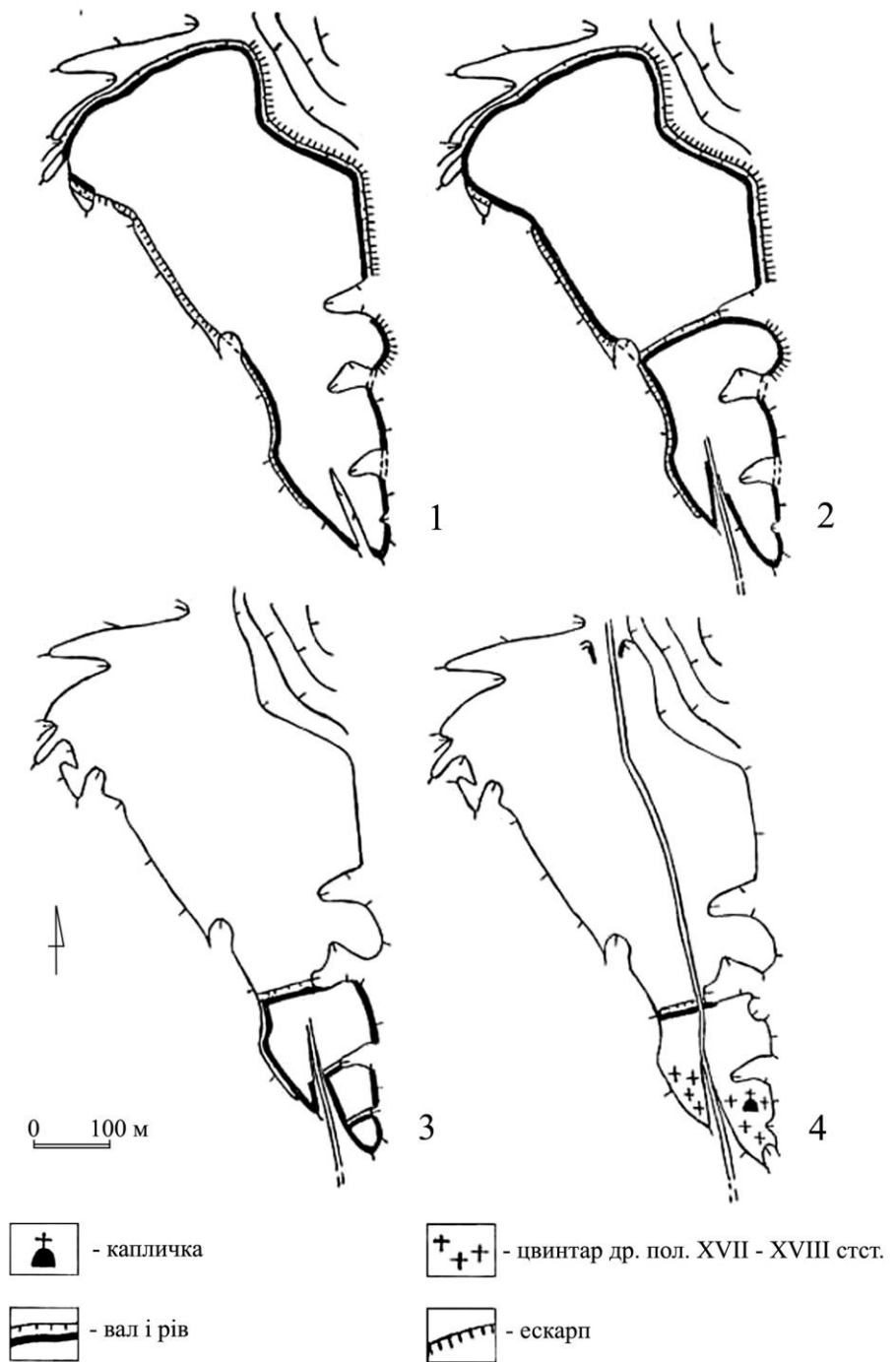

Рис. 54. Захисні споруди Мохначанського городища, які створювали чи використовували за різних історичних періодів: 1 – рання залізна доба; 2 – салтівський період; 3 – роменський період; 4 – пізнь середньовіччя та новий час (за В.В. Колодою).

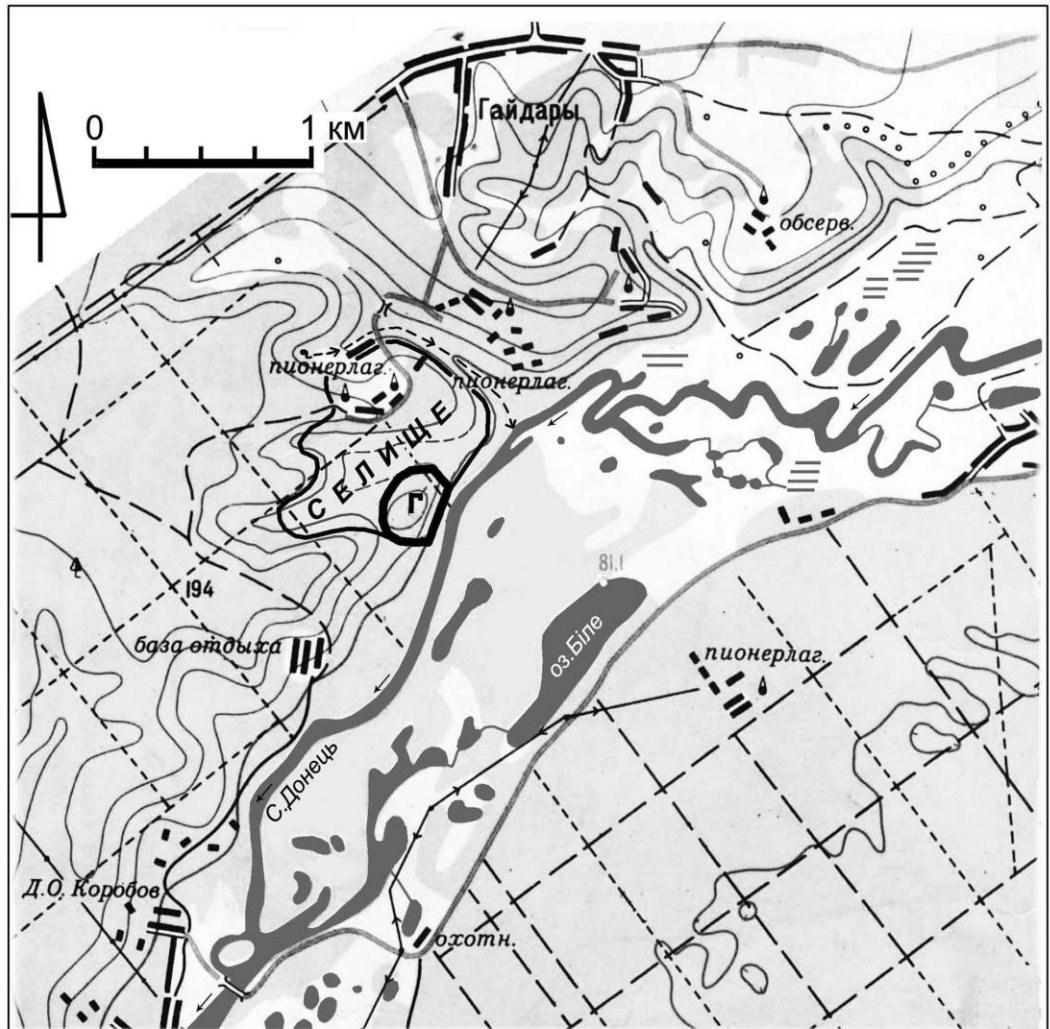

Рис. 55. План городища Коропів Хутори з прилеглим до нього салтівським селищем (за В.В. Колодою).

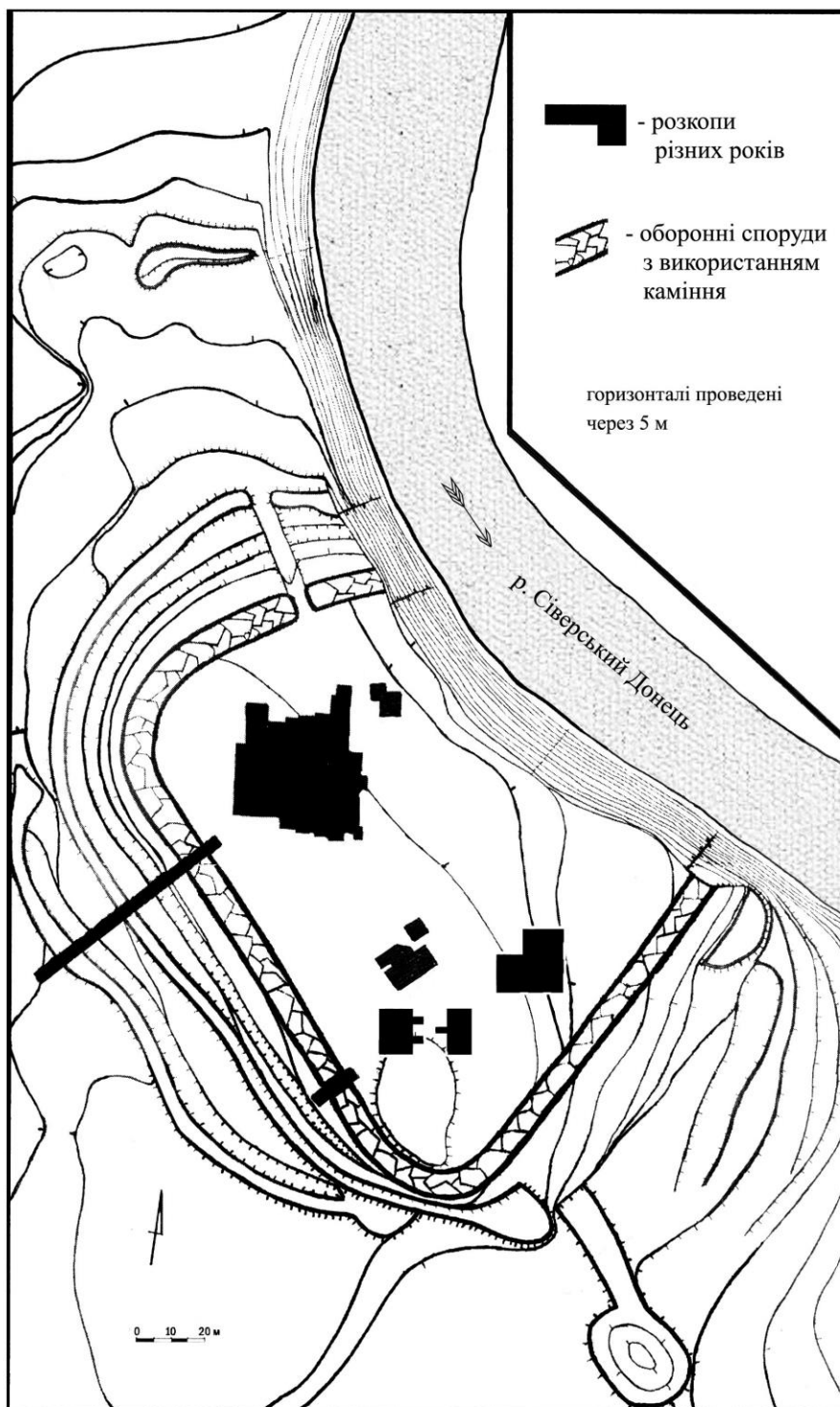

Рис. 56. План городища Коропові Хутори.

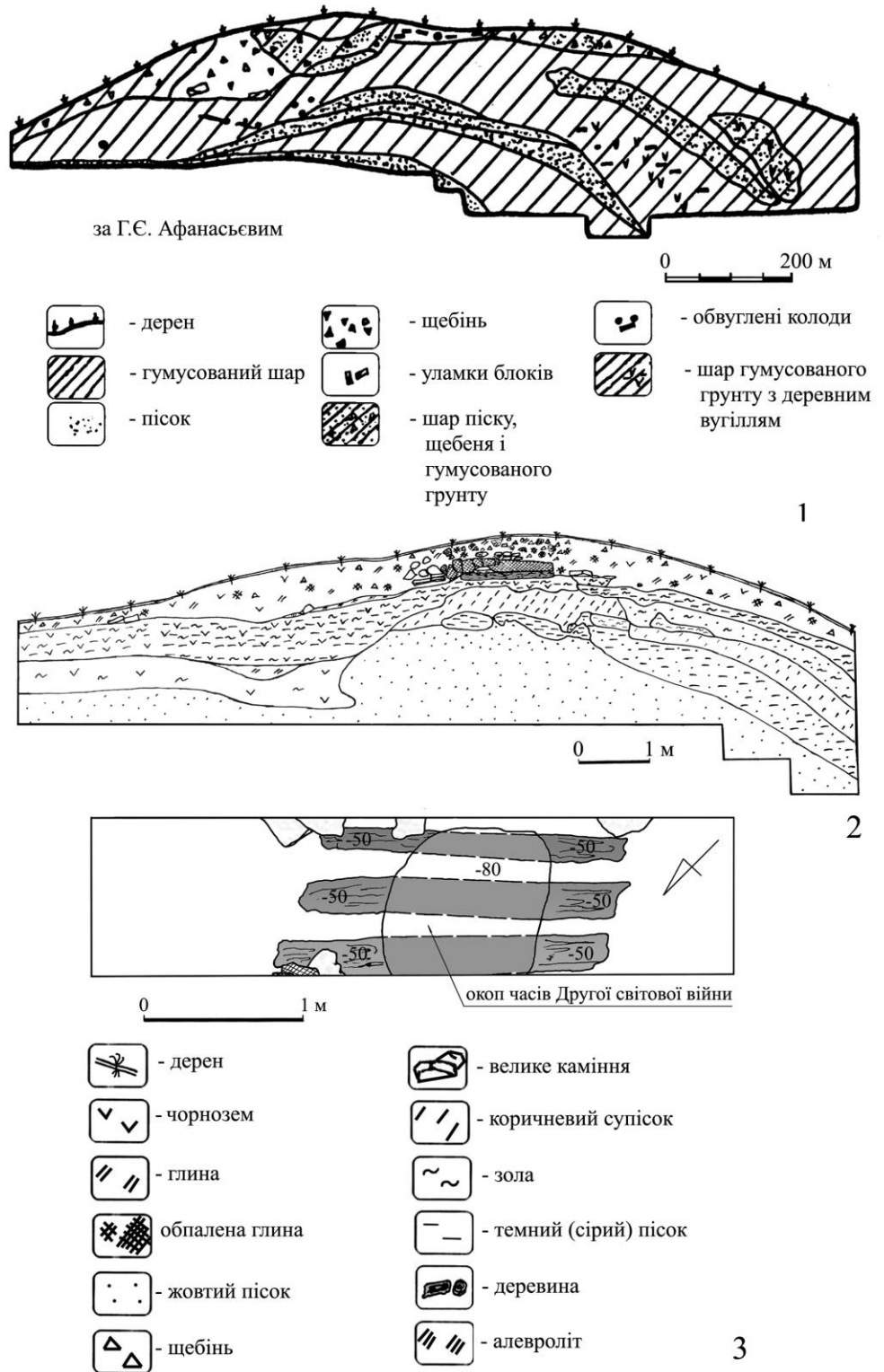

Рис. 57. Стратиграфічні розтини та планіграфія внутрішньої лінії оборони городища Коропів Хутори.

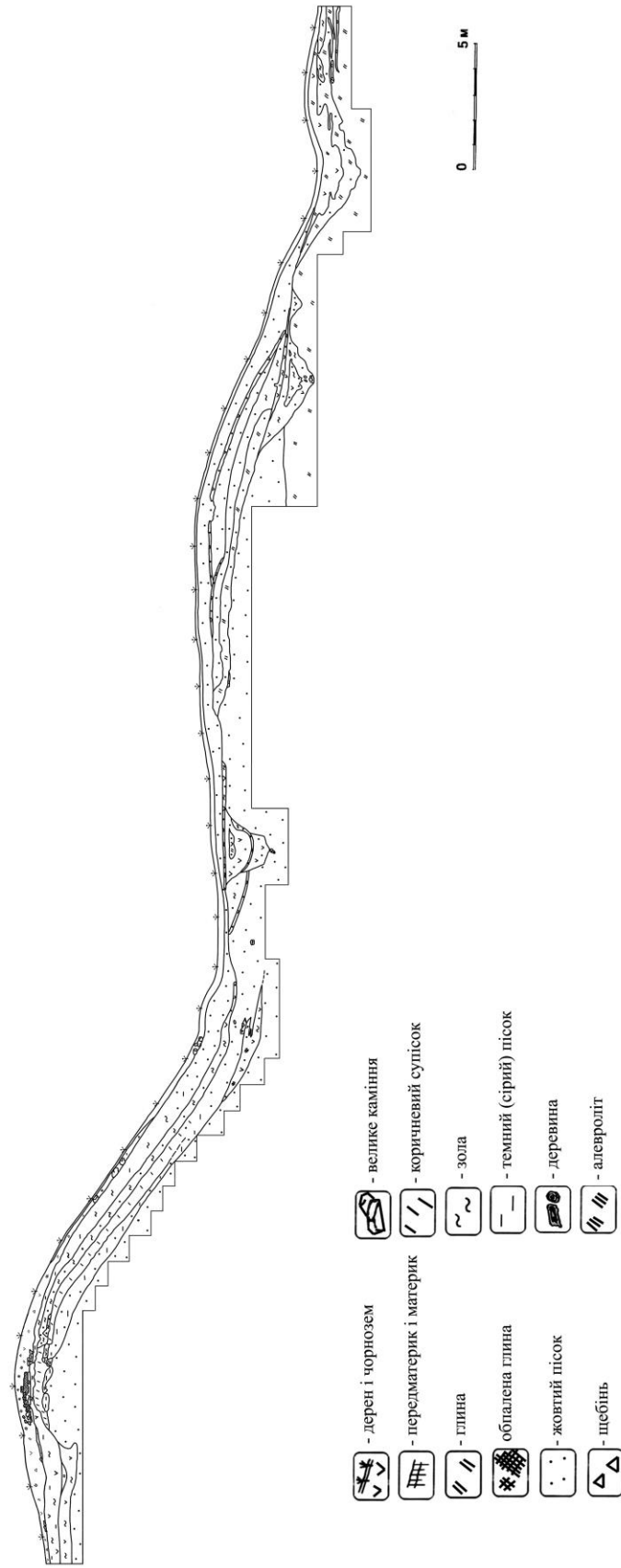

Рис. 58. Загальний вигляд стратиграфічного розтину оборонних споруд городища Коропові Хутори.

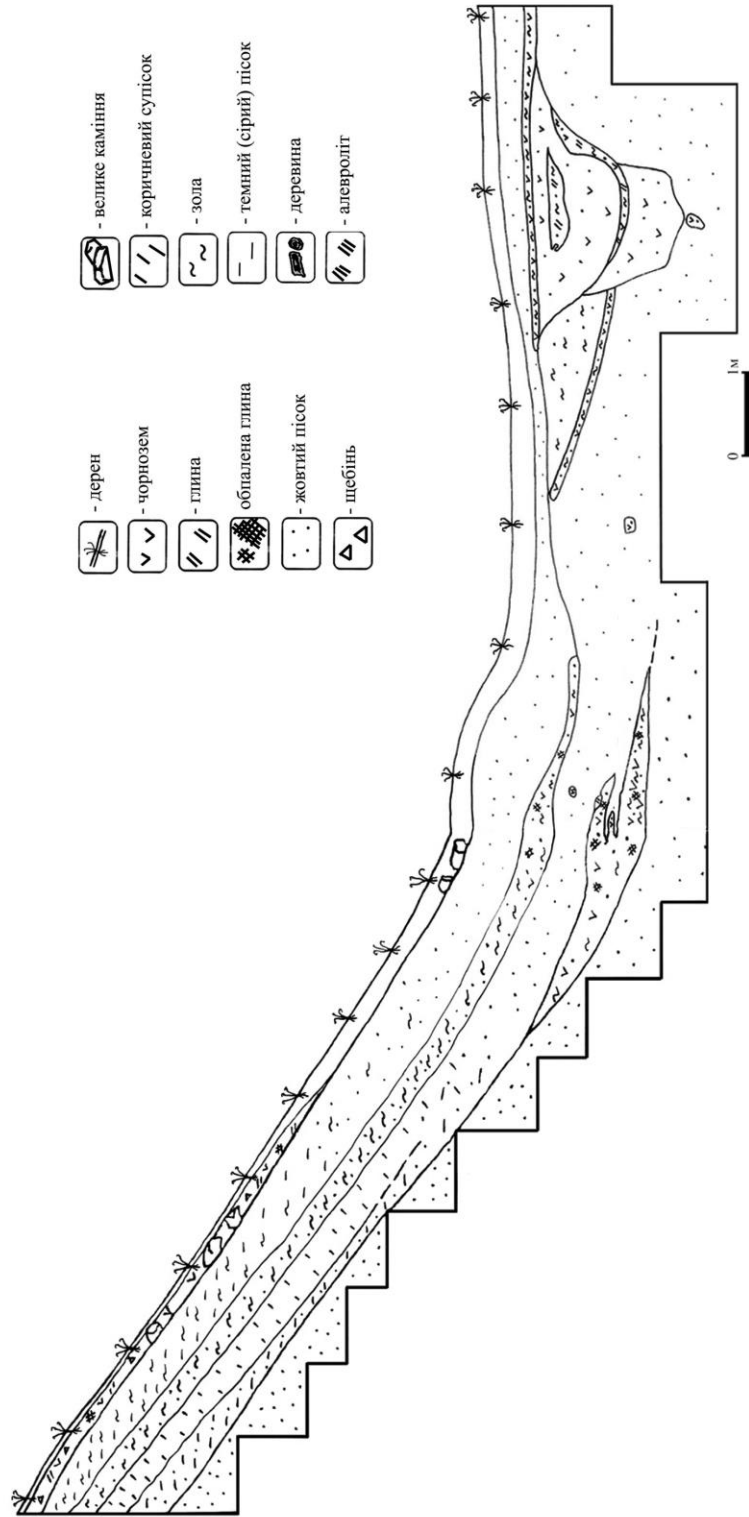

Рис. 59. Берма та рів третьої лінії оборони городища Коропові Хутори.

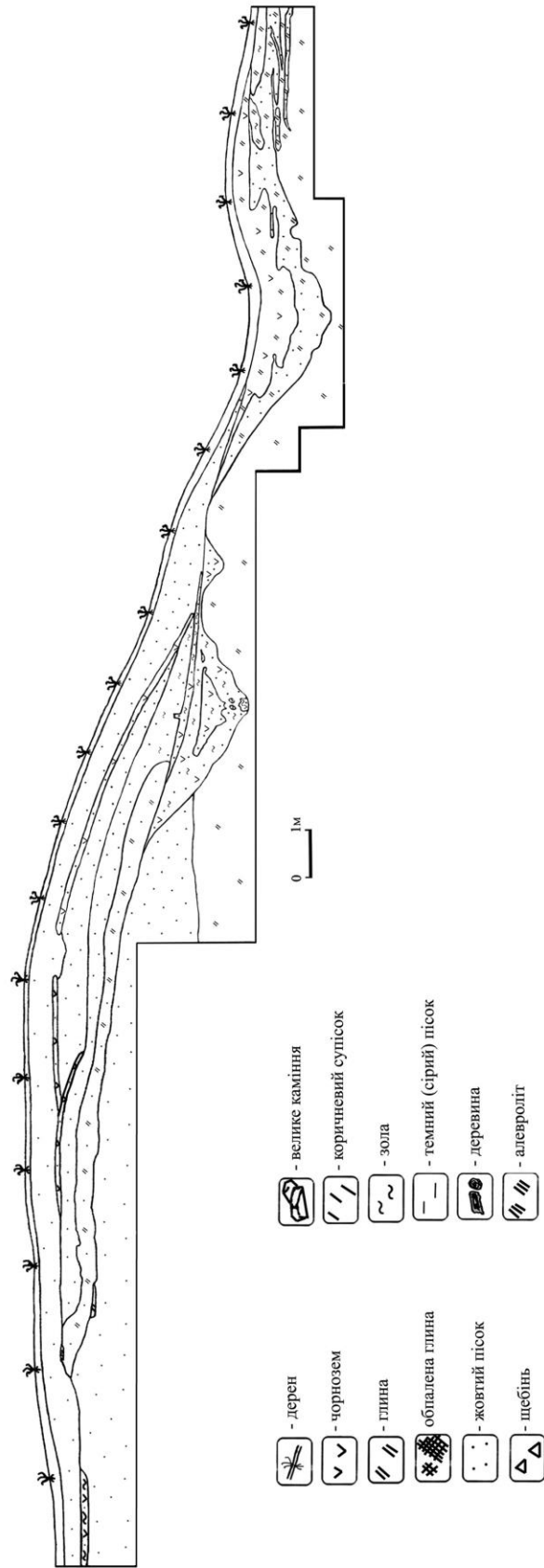

Рис. 60. Стратиграфічний розтин оборонних споруд зовнішньої лінії оборони городища Коропові Хутори.

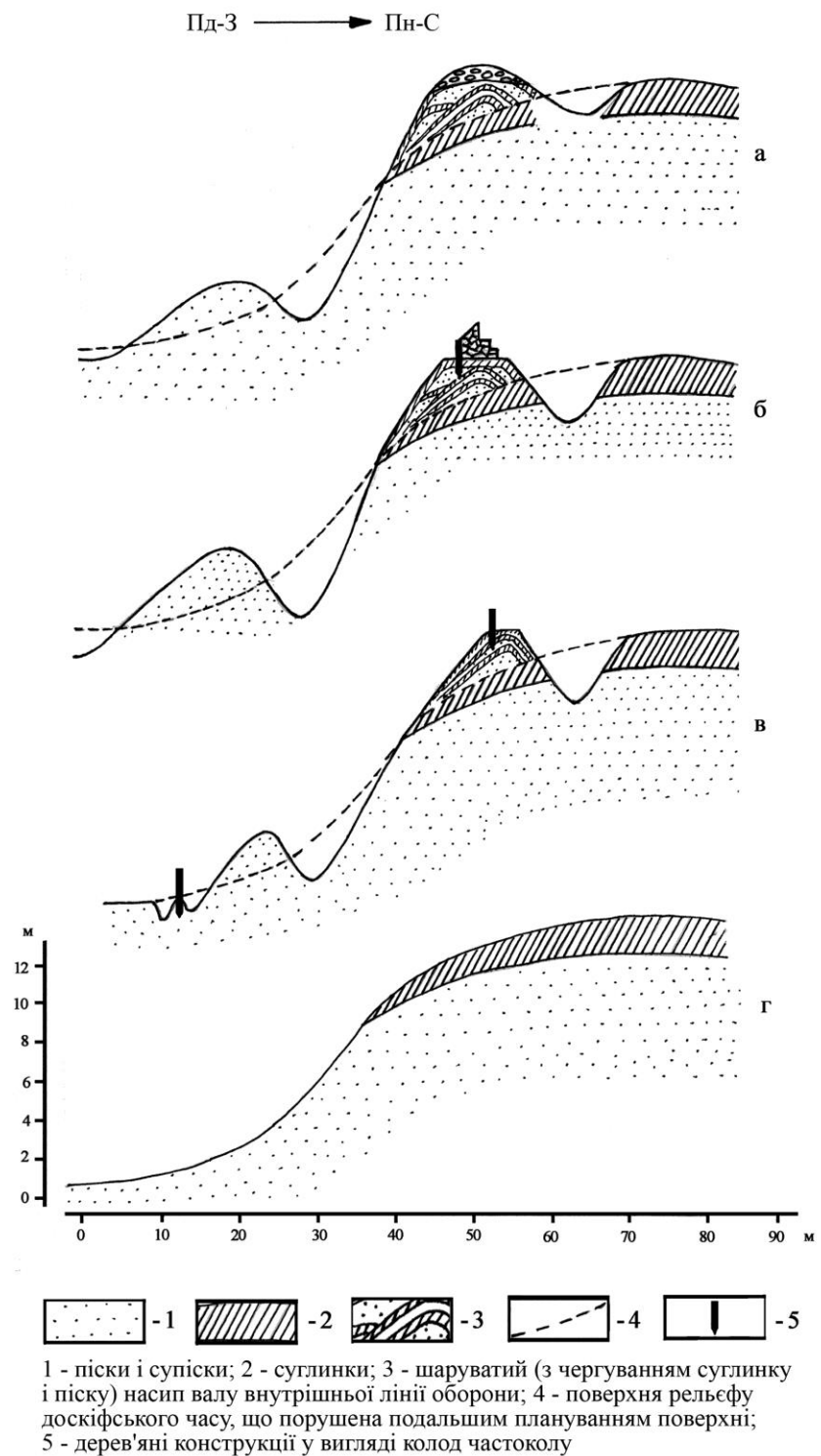

Рис. 61. Зміна в часі рельєфу на південно-західній ділянці оборони городища Коропові Хутори: а – сучасний стан, б – період салтівської культури, в – період лісостепової культури скіфського часу, г – до скіфський період (б-г – реконструкції) (за Ю.Г. Чендевим та В.В. Колодою).

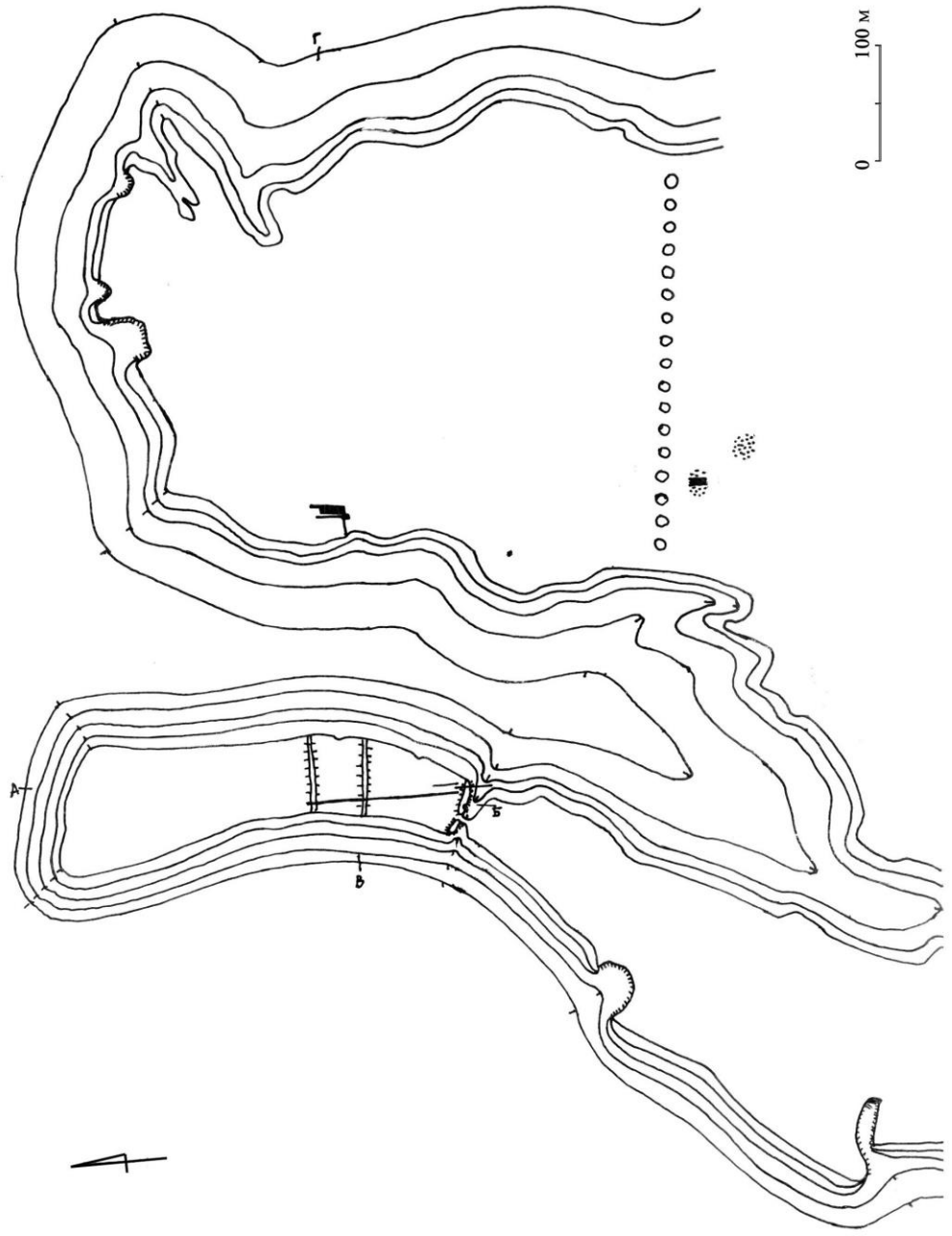

Рис. 62. План Сухогомільшанського городища та прилеглого до нього селища (за В.К. Міхєєвим).

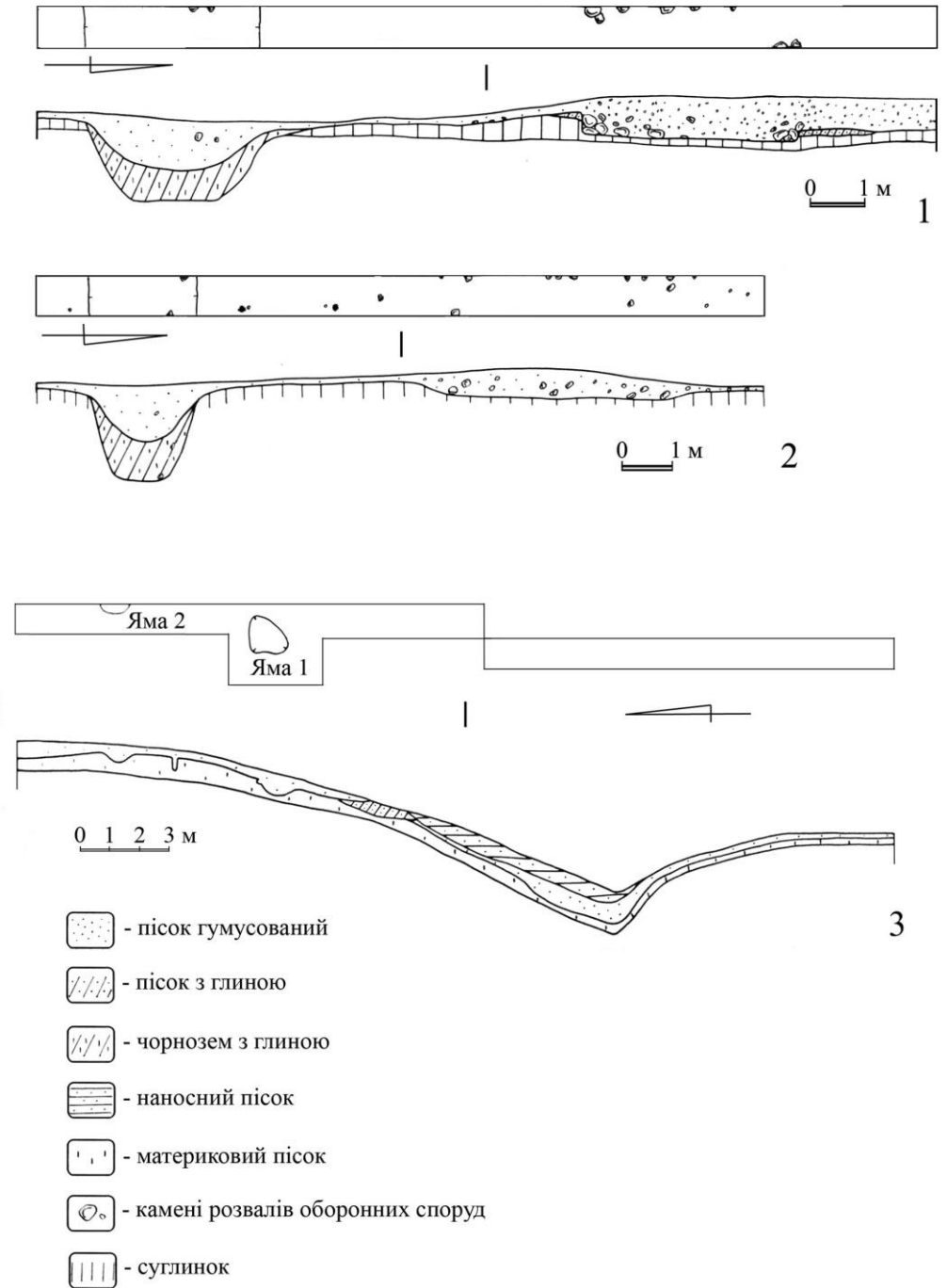

Рис. 63. Стратиграфічні розтини та планіграфія оборонних споруд Сухогомільшанського городища (за В.К. Міхеєвим).

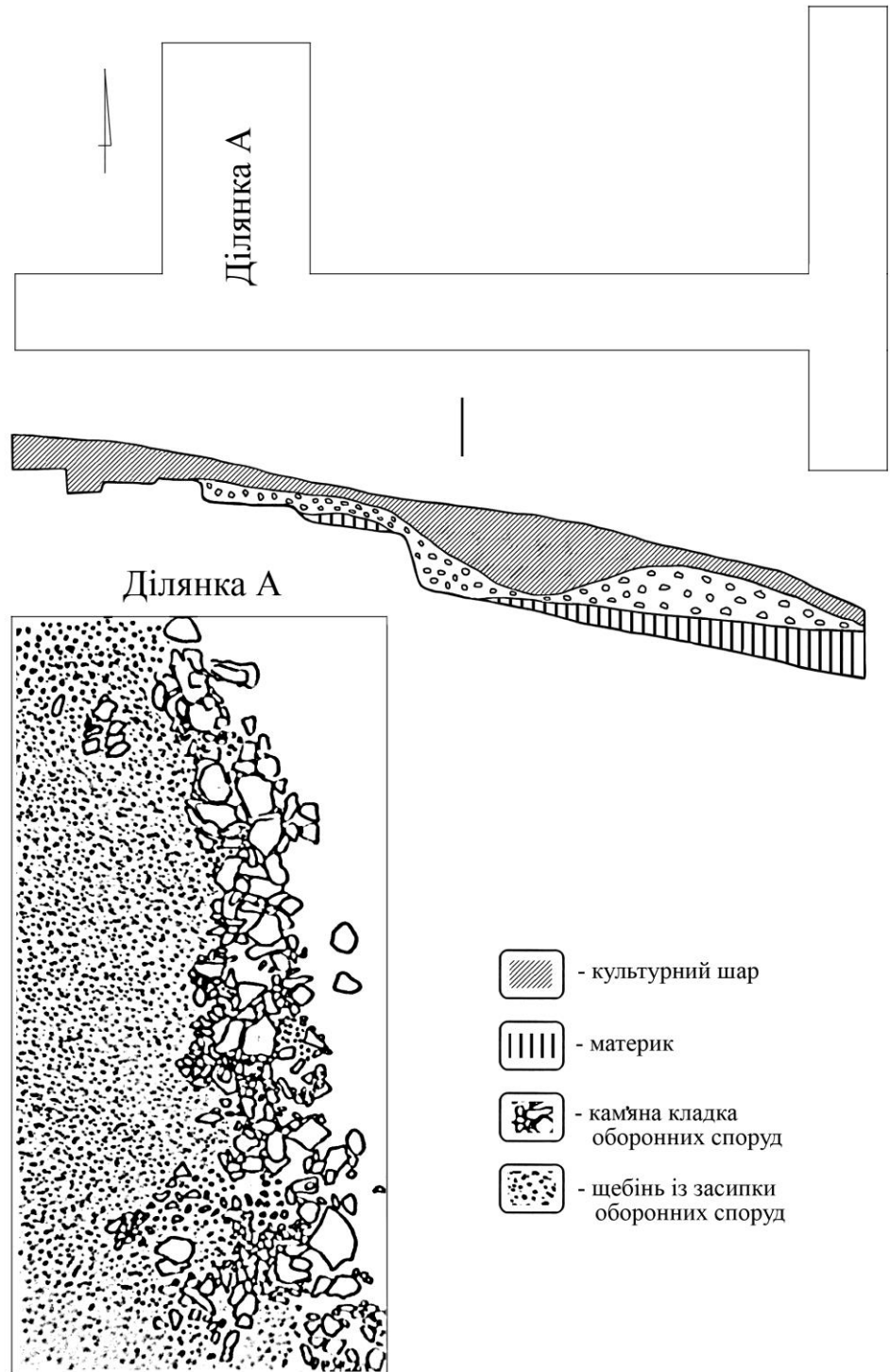

Рис. 64. Стратиграфічний розтин та планіграфія оборонних споруд Сухогомільшанського городища (за В.К. Міхеєвим).

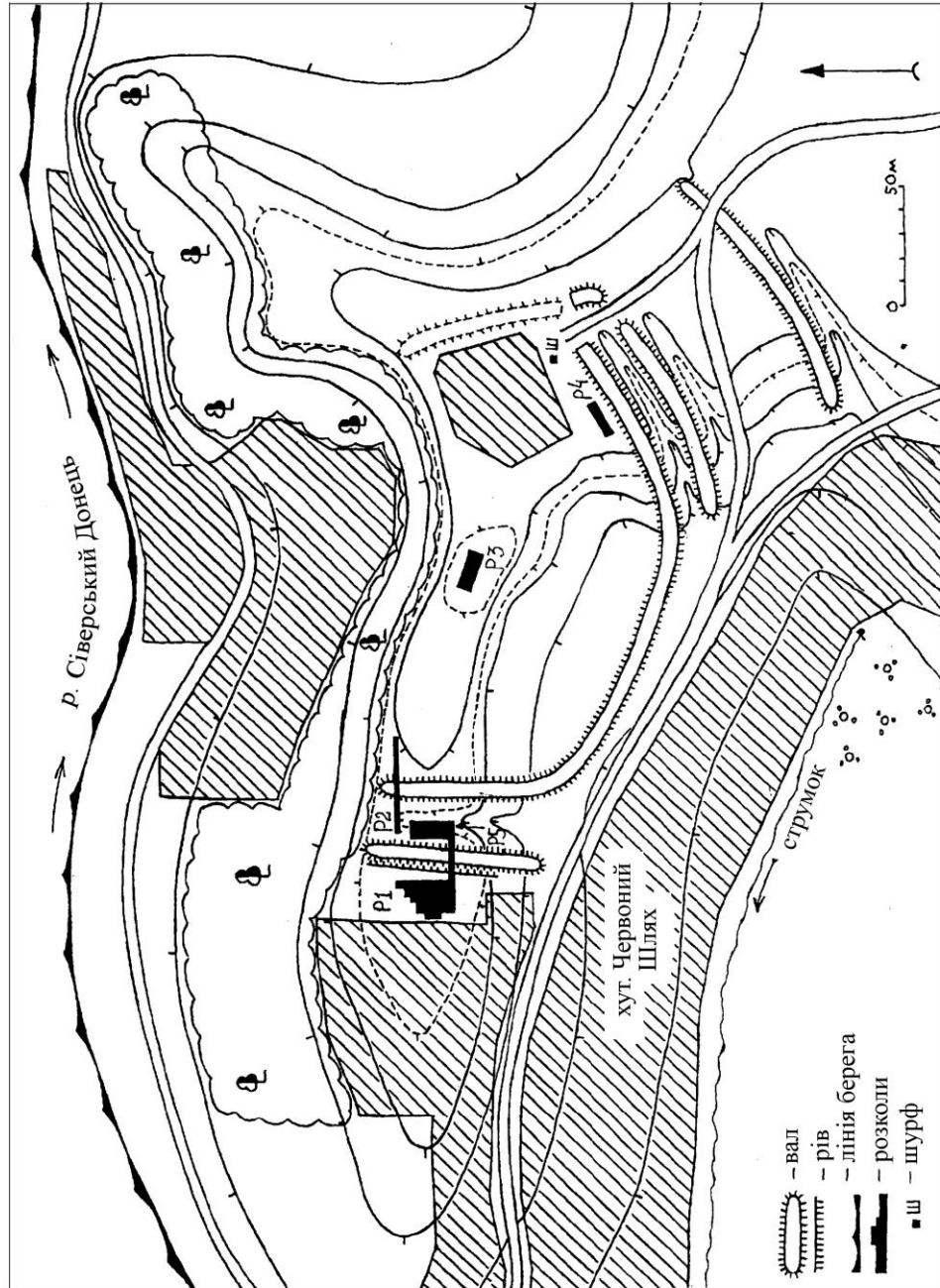

Рис. 65. План городища Мілове (Сіверське) (за В.В. Колодою).

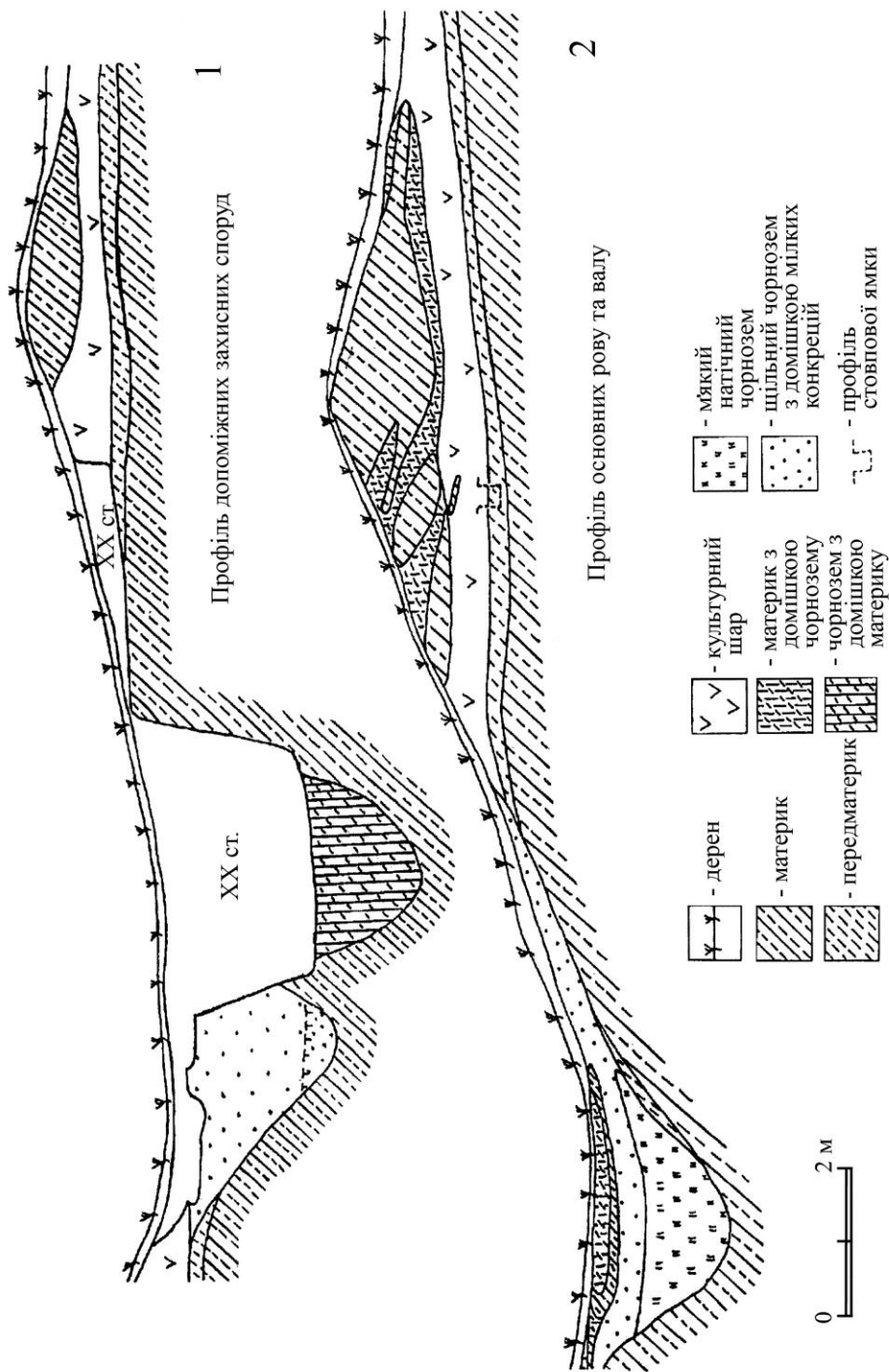

Рис. 66. Стратиграфічний розтин західної ділянки оборони Мілового (Сівєрського) городища (за В.В. Колодою)

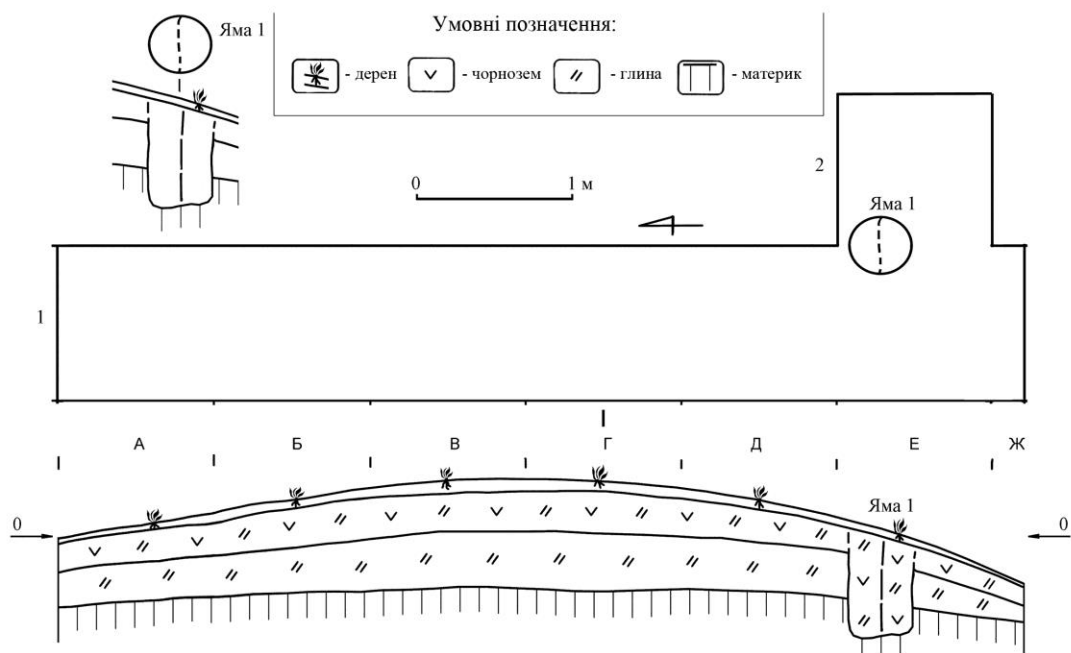
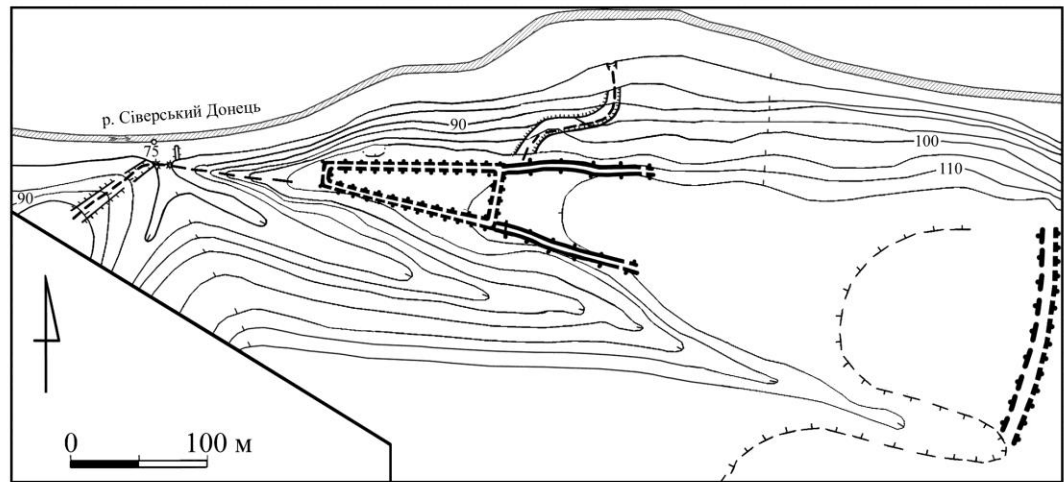

Рис. 67. План Вербівського городища та розтин його деревно-земляної лінії оборони.

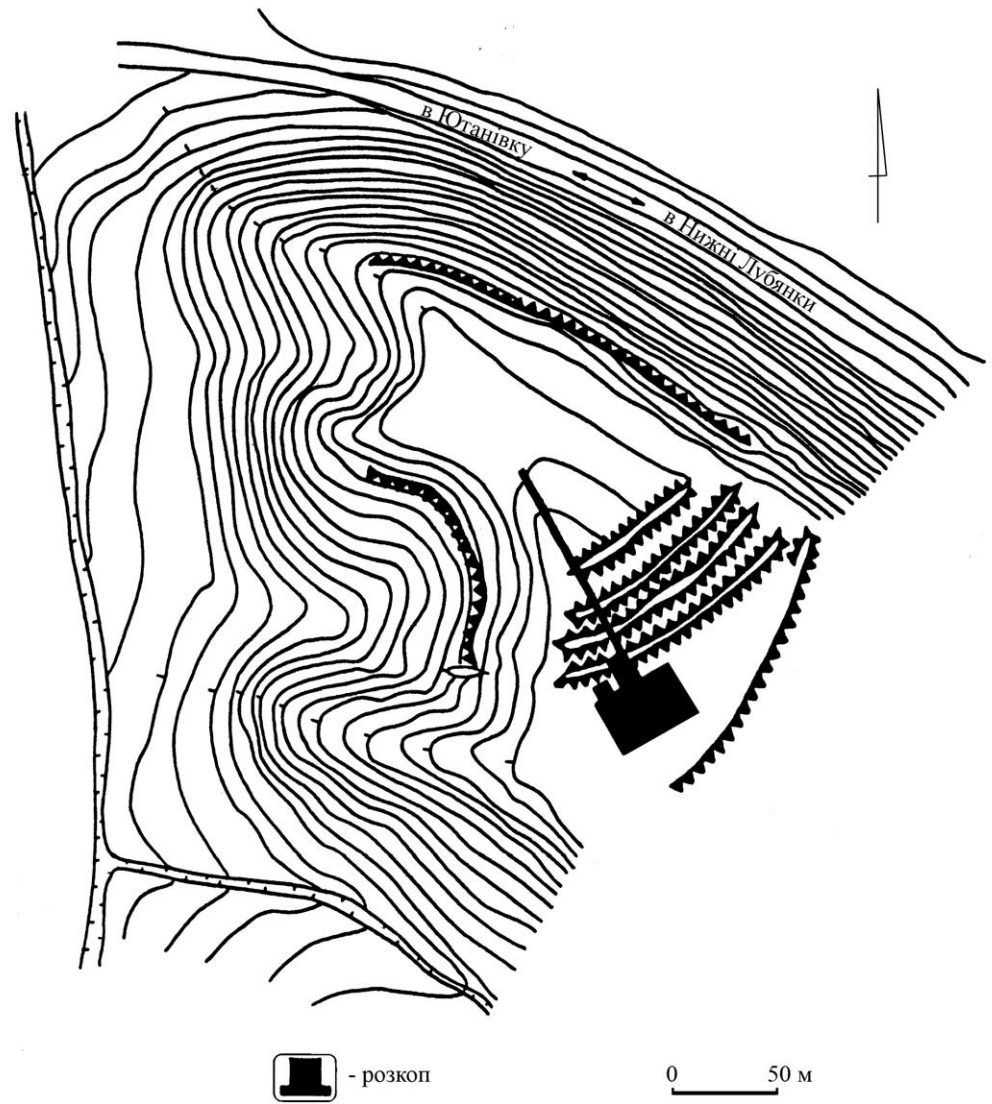

Рис. 68. План Ютанівського городища (за Г.Є. Афанасьєвим).

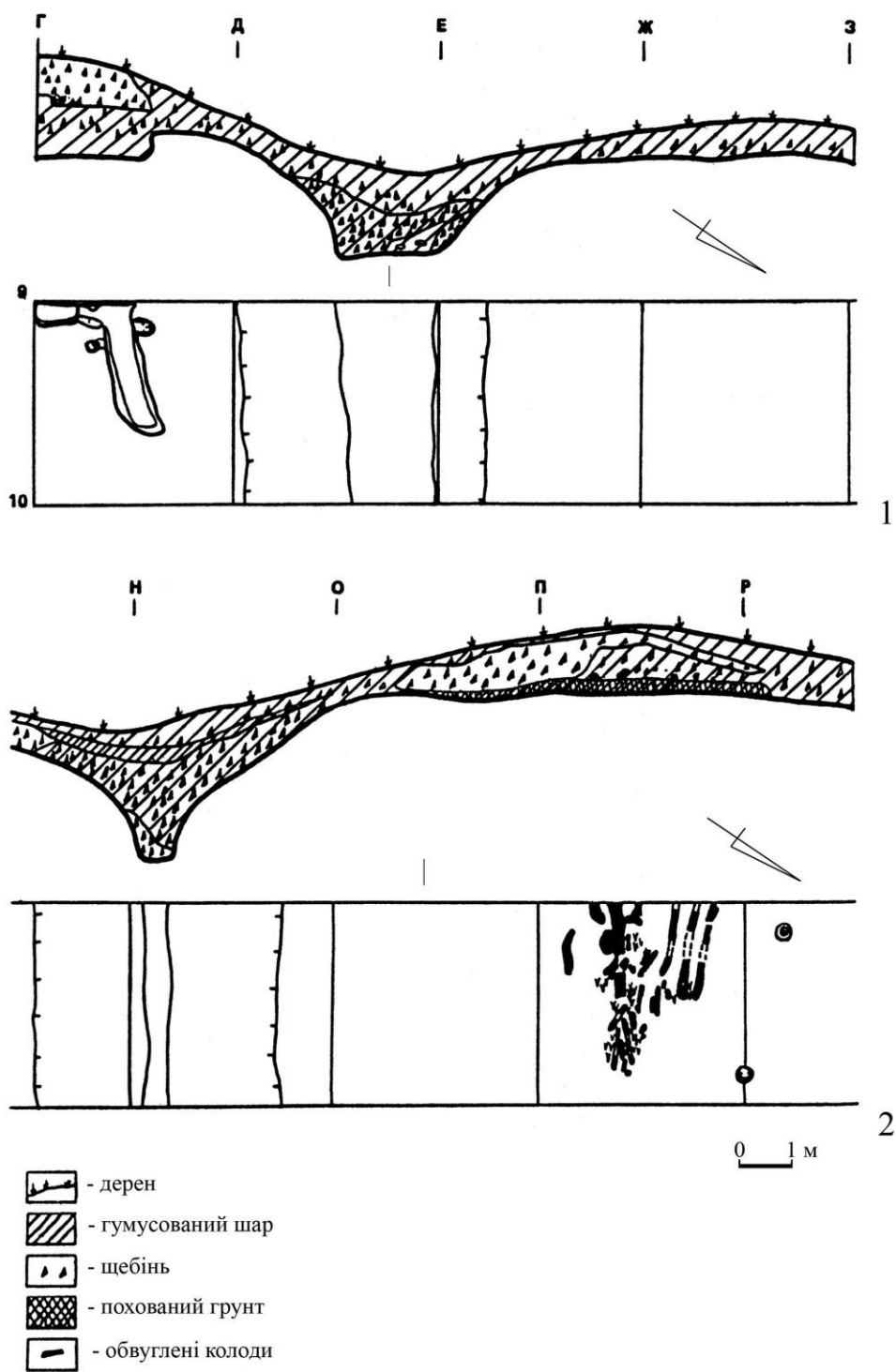

Рис. 69. Стратиграфічні перетини та планіграфія оборонних споруд Ютанівського городища (за Г.Є. Афанасьєвим).

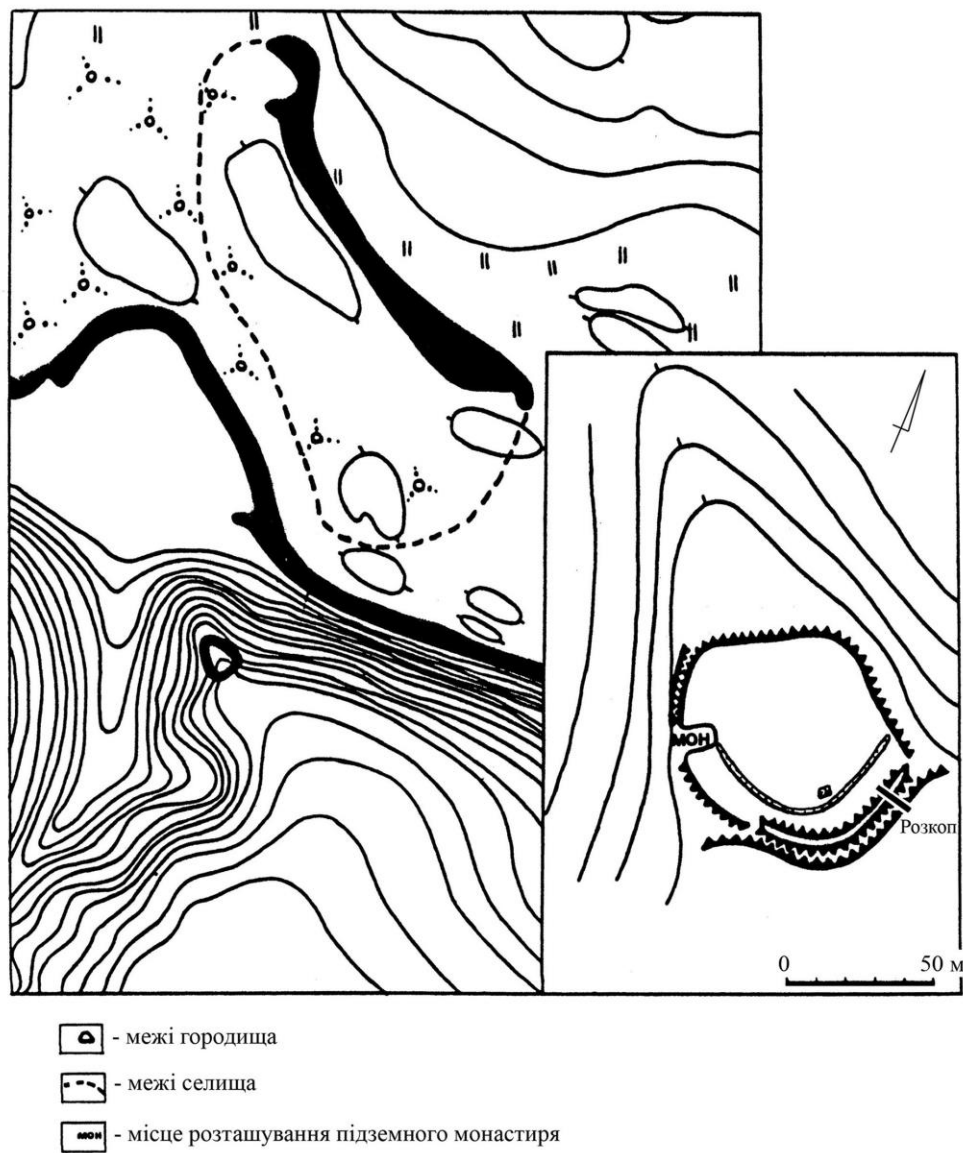

Рис. 70. План городища Поміново та салтівського селища (за Г.Є. Афанасьєвим).

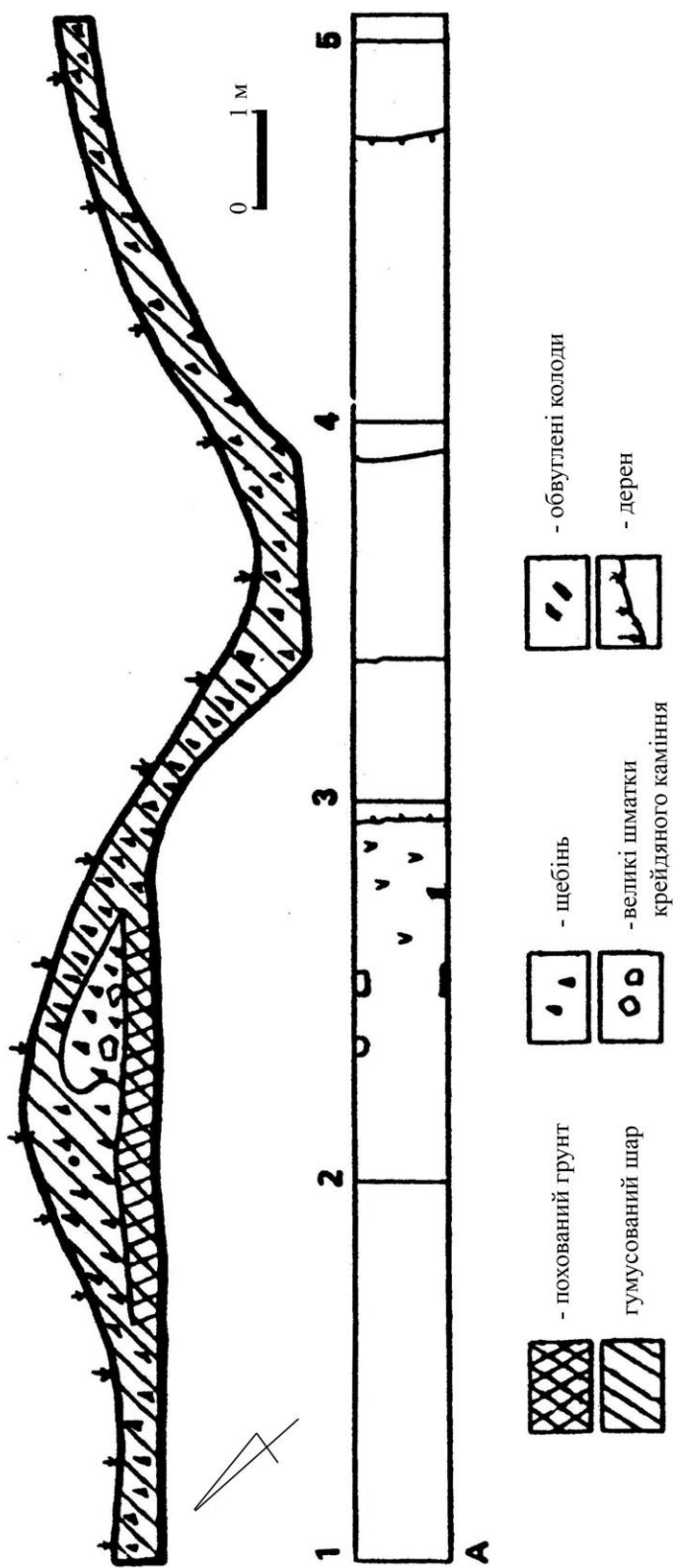

Рис. 71. Стратиграфічний розтин та планіграфія оборонних споруд городища Поміново (за Г.С. Афанасьєвим).

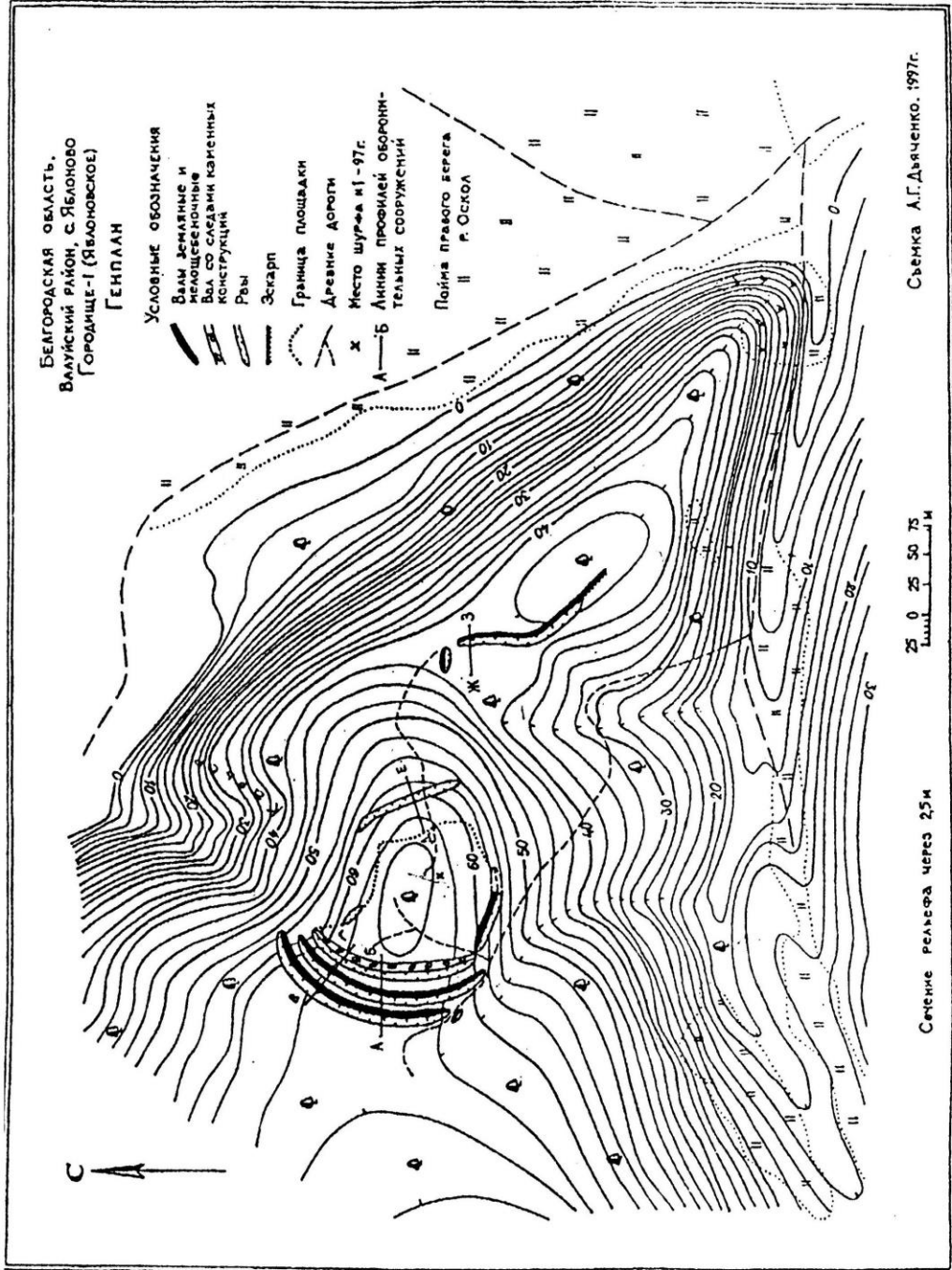

Рис. 72. План Яблунівського городища (за О.Г. Дьяченко).

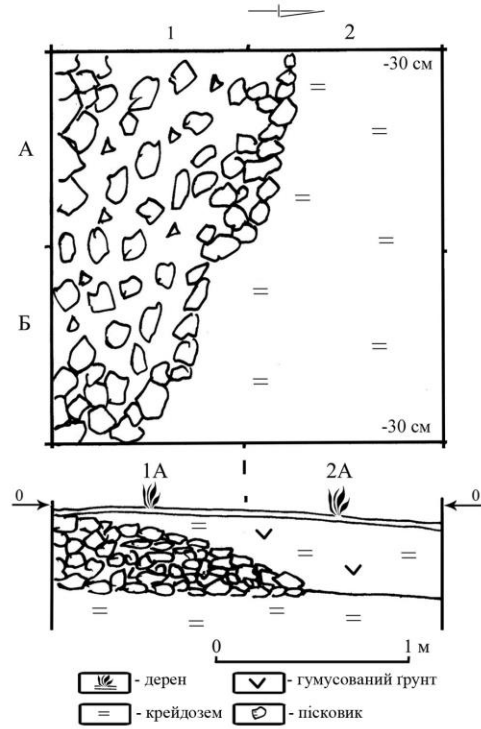
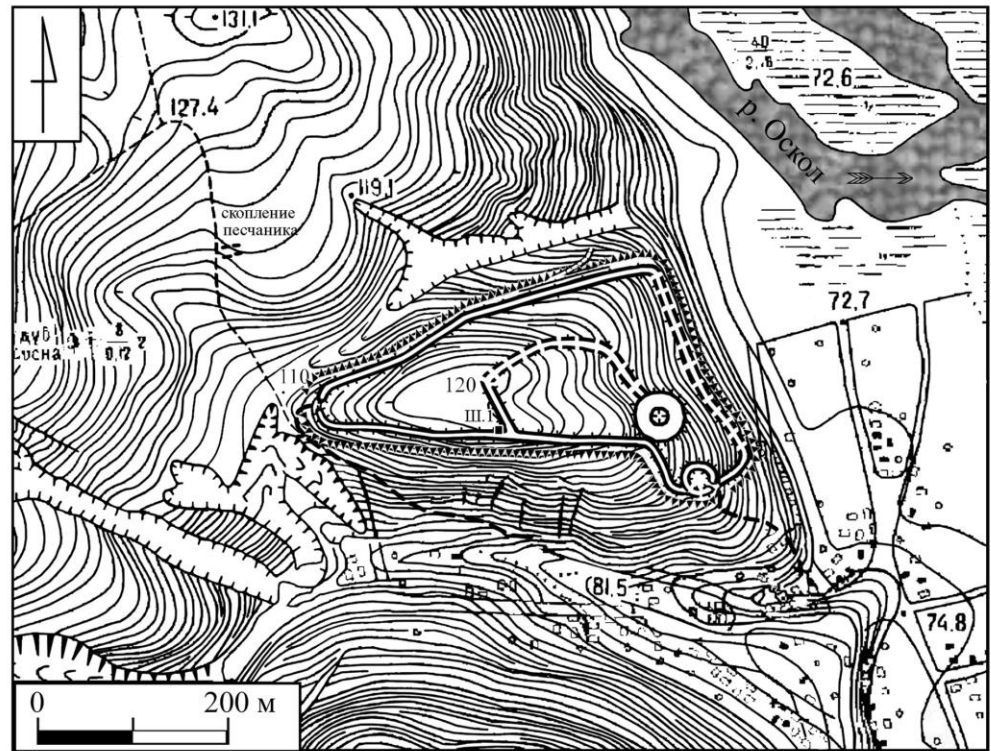

Рис. 73. План городища Пристін та елементи пісковикової кладки лінії оборони.

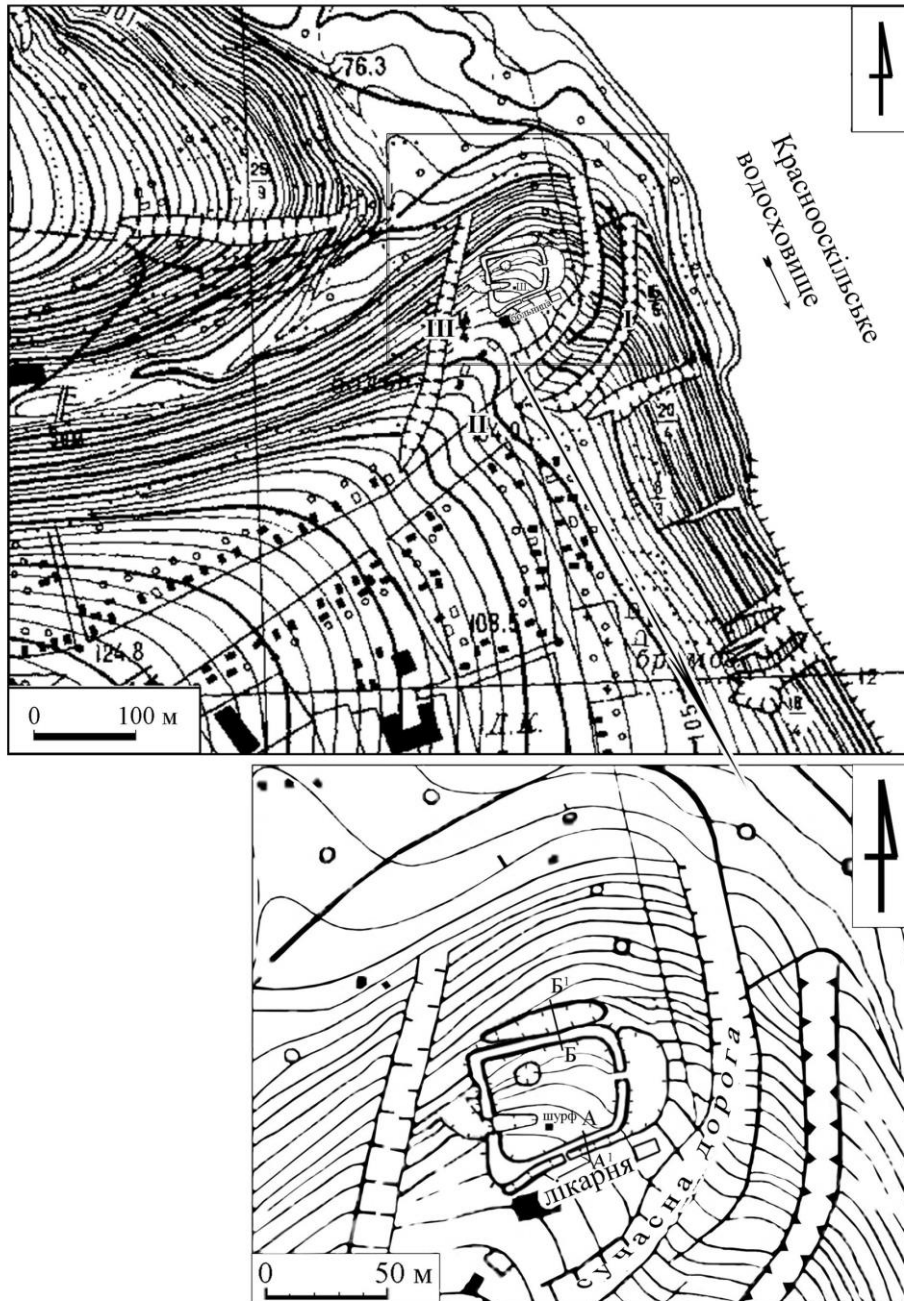

Рис. 74. План Горохуватського городища.

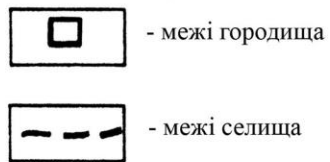
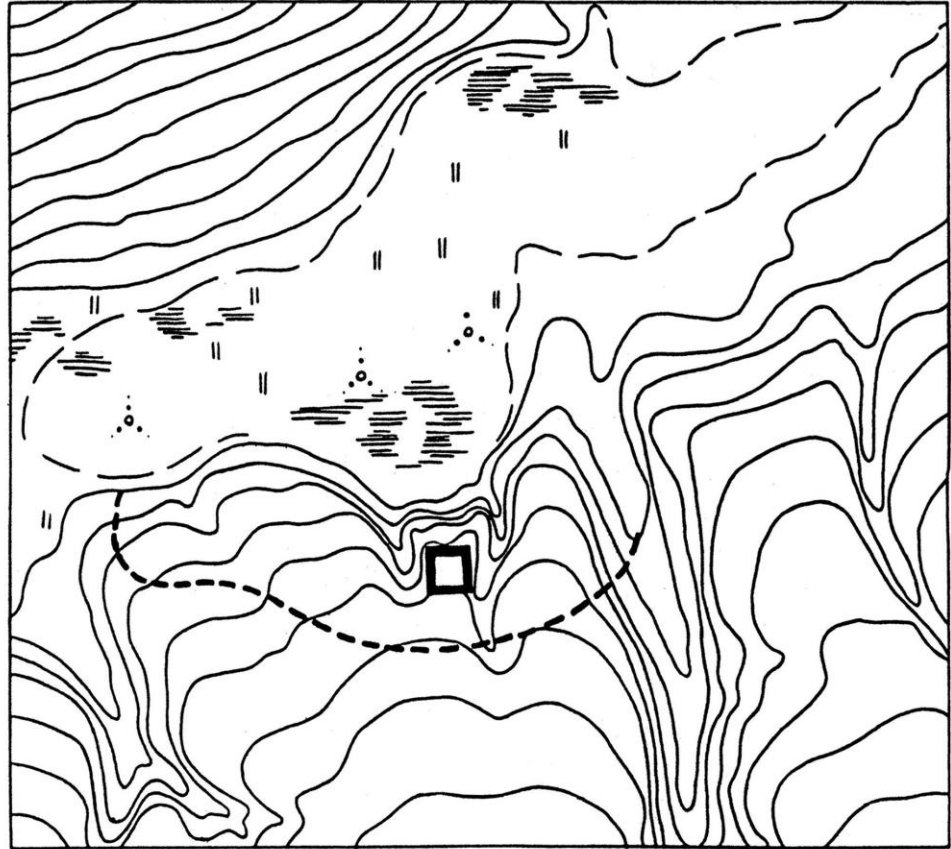

Рис. 75. Схема розташування Красного городища та салтівського селища (за Г.Є. Афанасьєвим).

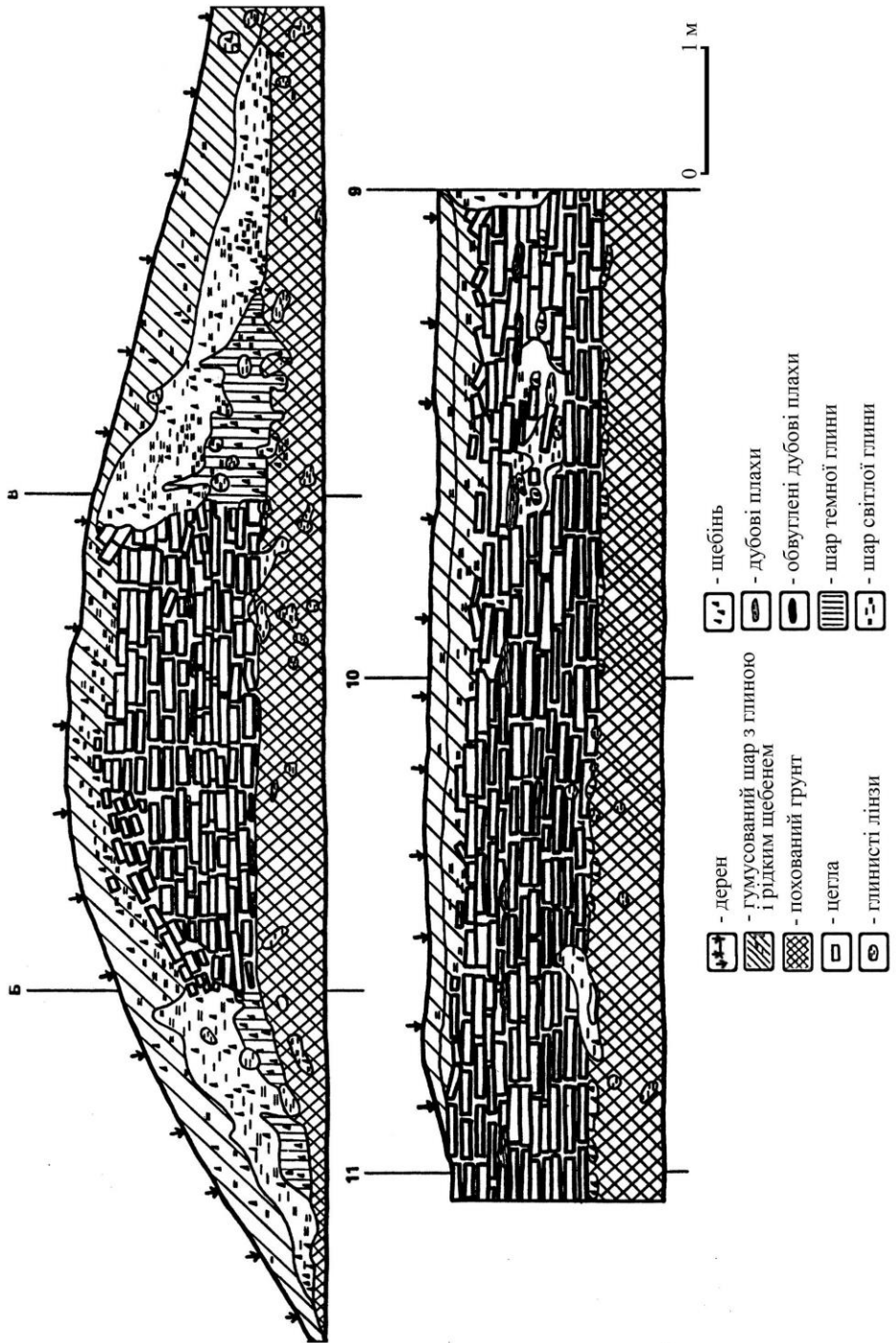

Рис. 76. Стратиграфічний перетин та фасування оборонної споруди городища Красне (за К.І. Красильніковим).

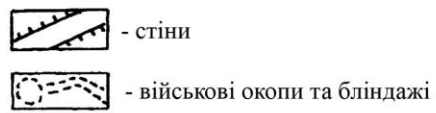
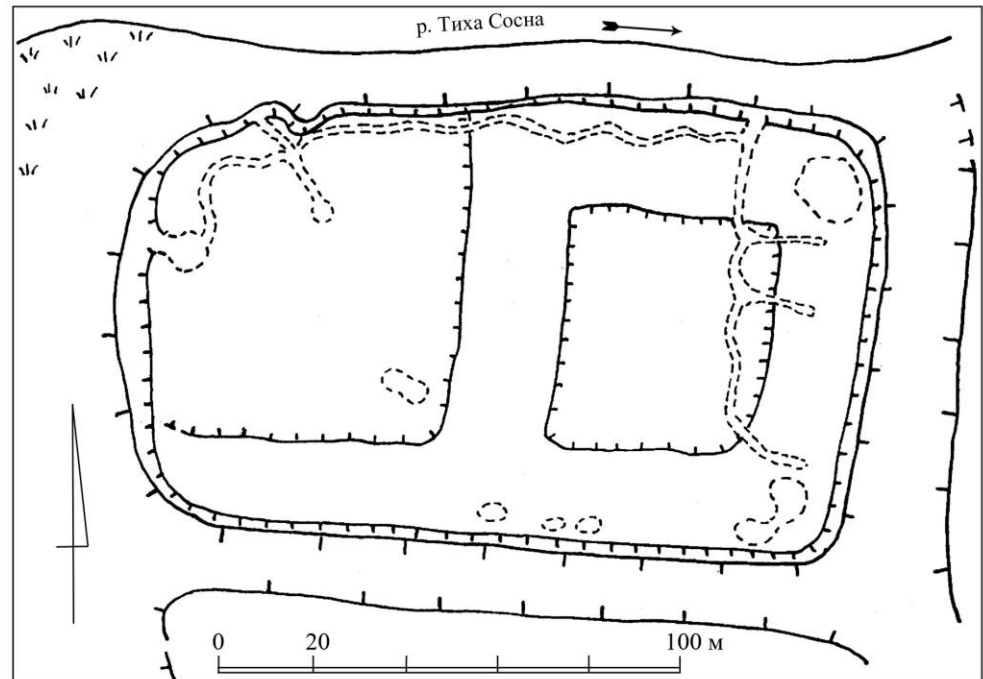

Рис. 77. План Алексєєвського городища (за С.О. Плетньовою).

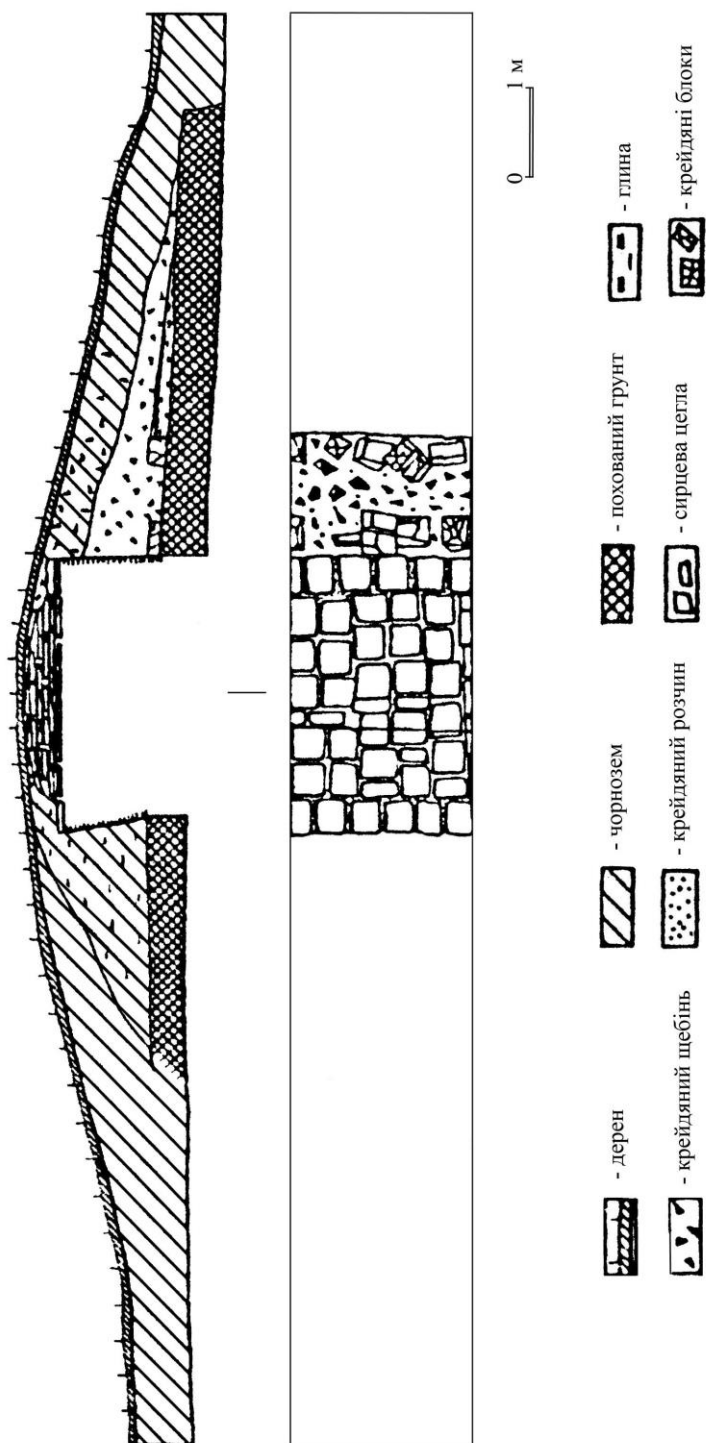
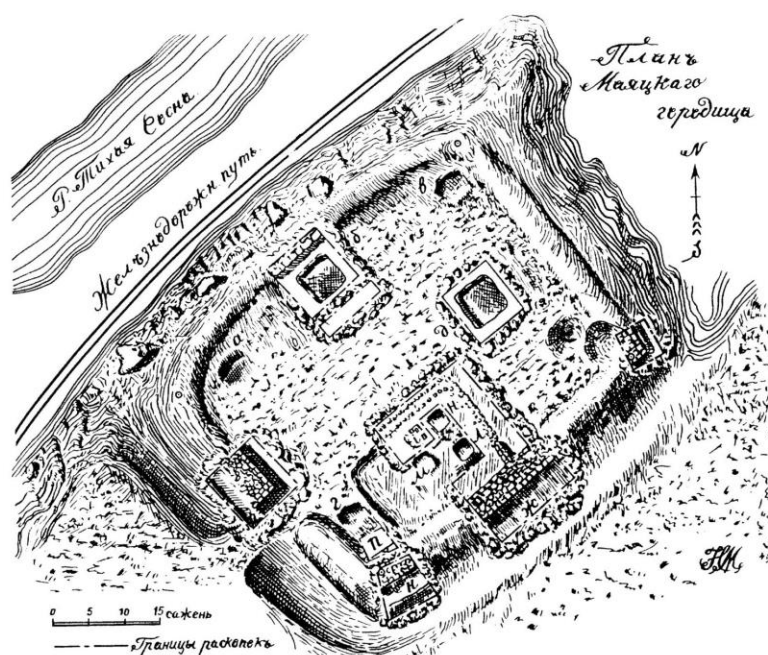
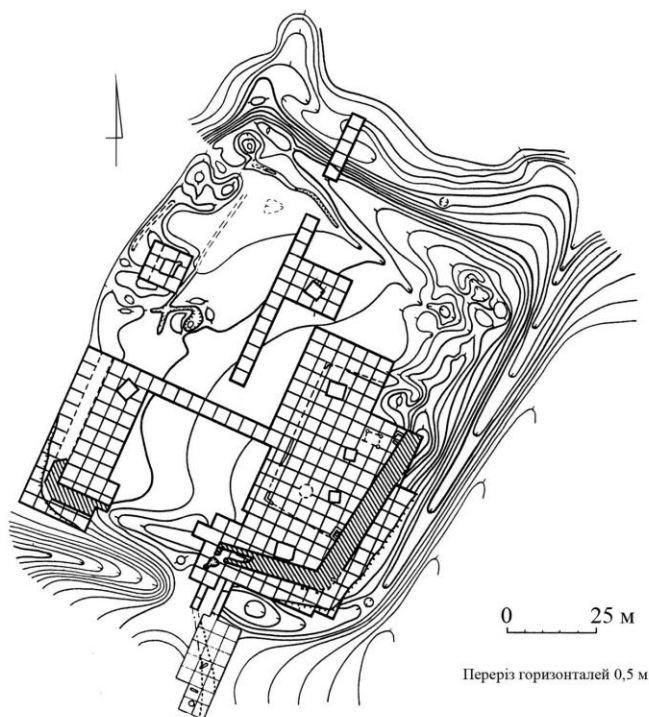

Рис. 78. Стратиграфічний перетин та планіграфія оборонних споруд Колчунівського городища (за Г.С. Афанасьєвим).

План Маяцького городища з розкопами 1908-1909 рр.

1

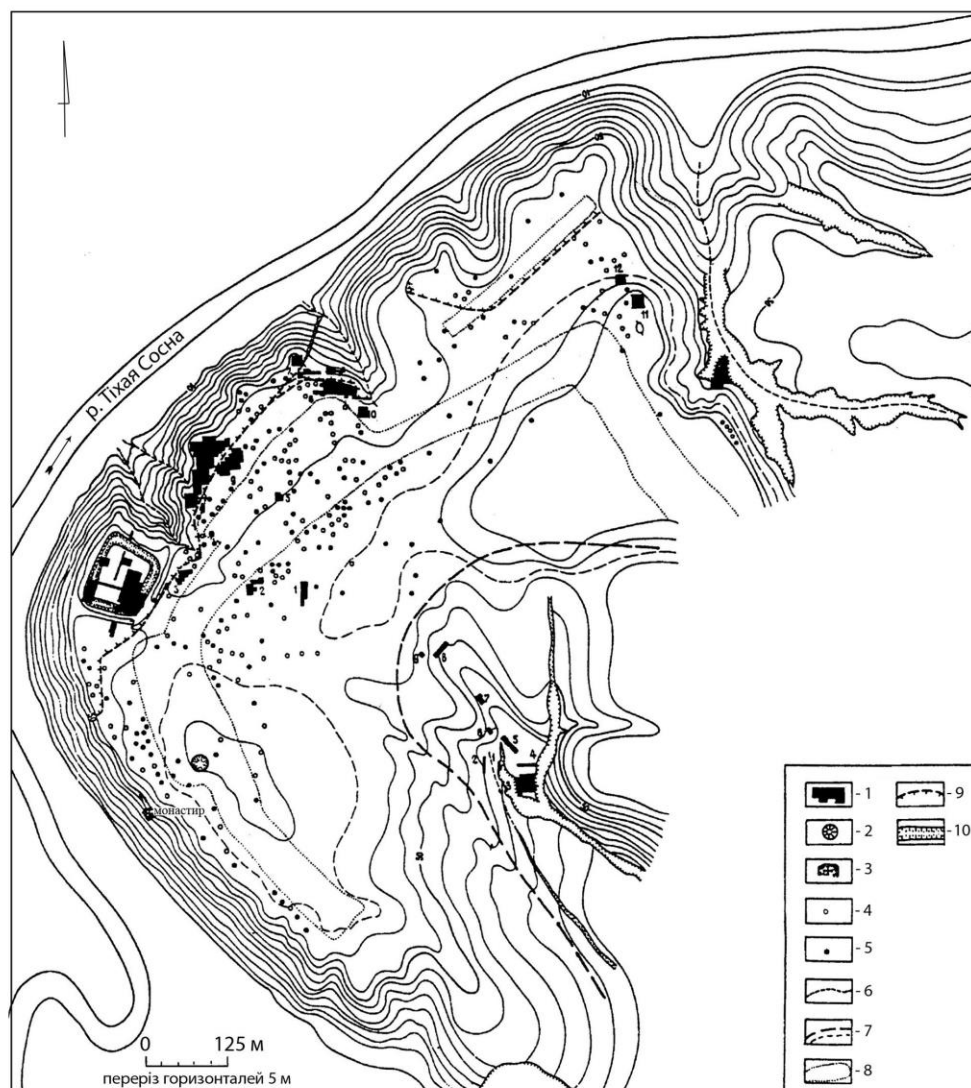

- розкопи 1975, 1977-1982 рр.
 - розчищена стіна фортеці

План Маяцького городища з розкопами 1975, 1977-1982 рр.

2

Рис. 79. Плани Маяцького городища: 1 – поч. XX ст.;
2 – друг. пол. XX ст. (за Г.Є. Афанасьєвим
та С.О. Плетньовою).

1 - розкопи; 2 - стародавній курган; 3 - церква; 4 - мілкі западини; 5 - глибокі западини; 6 - русло струмка; 7 - сучасні дороги та стежки; 8 - межі лісосмуг; 9 - дренажна канава; 10 - оборонні споруди фортеці

Рис. 80. План Маяцького археологічного комплексу (за С.О. Плетньовою).

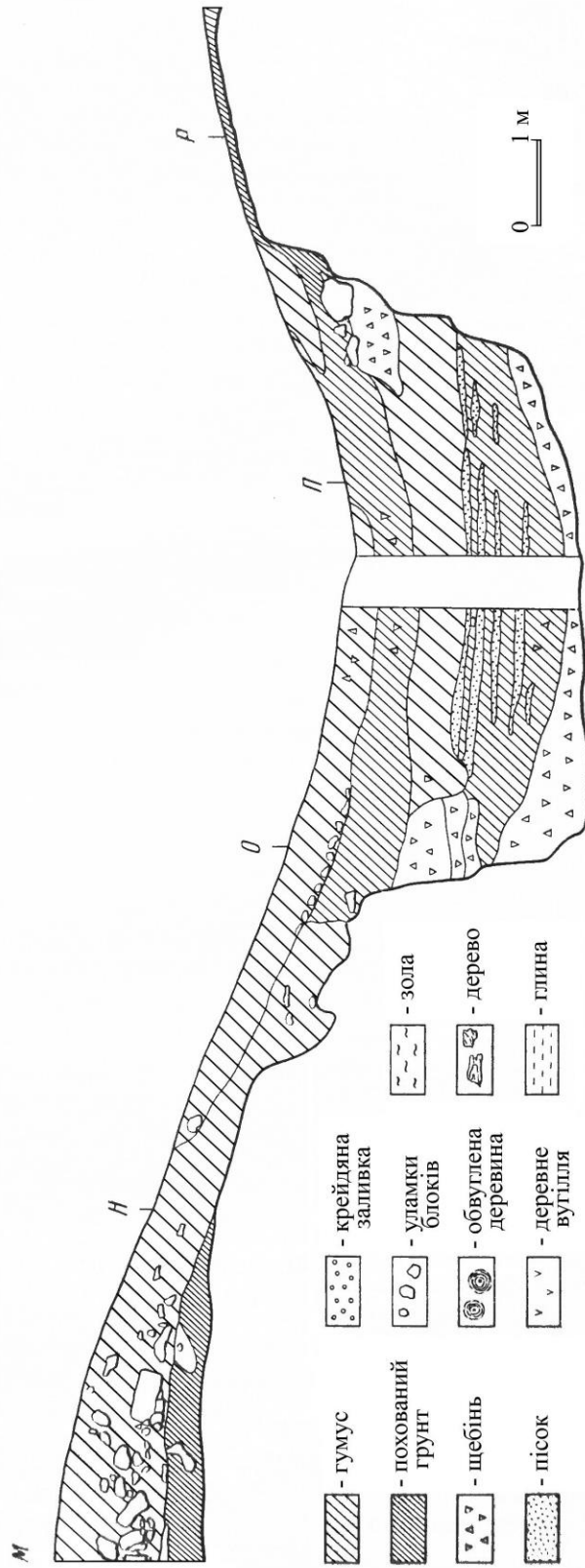

Рис. 81. Стратиграфічний перетин рову Маяцького городища (за С.О. Плетньовою).

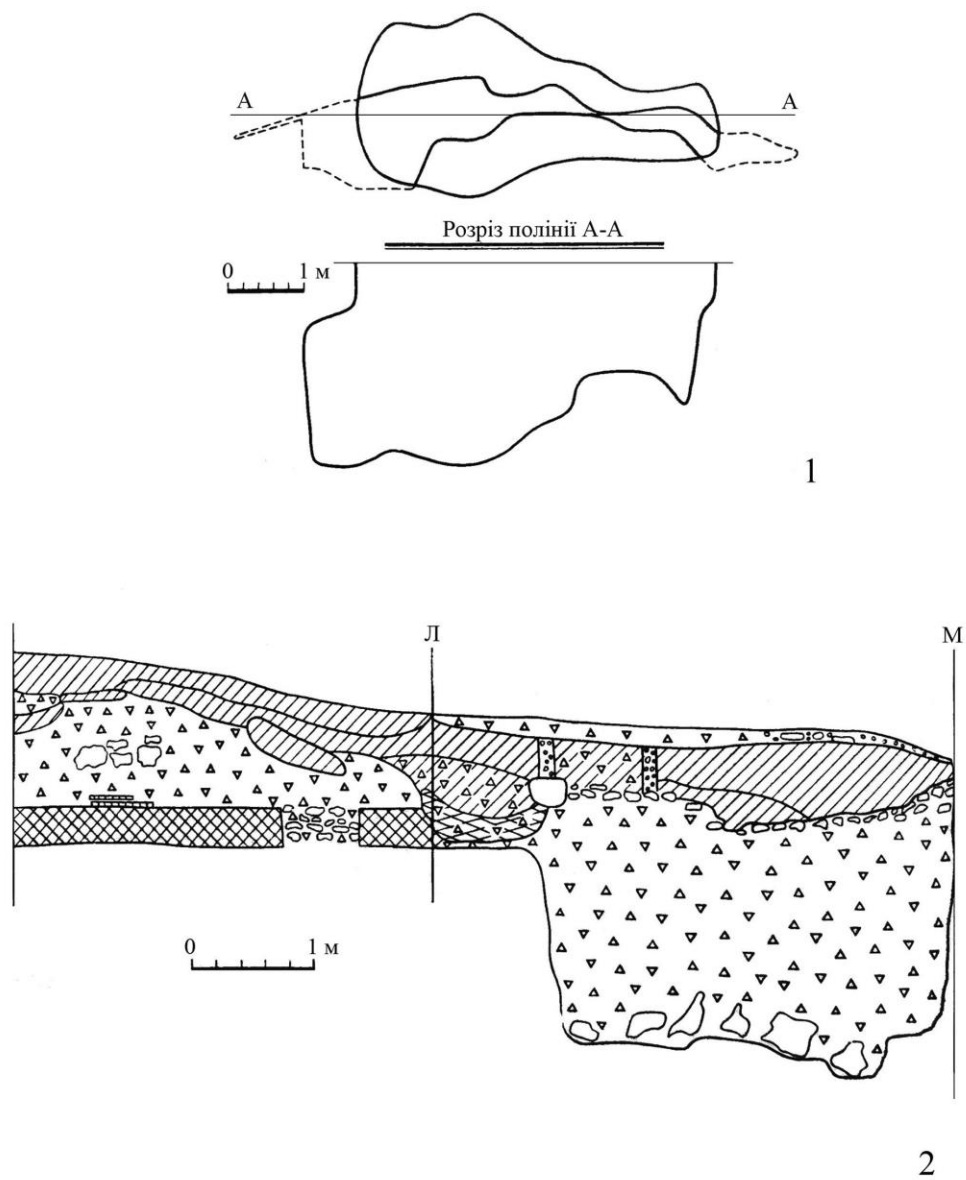

Рис. 82. Передворітна яма на Маяцькому городищі (за С.О. Плетньовою).

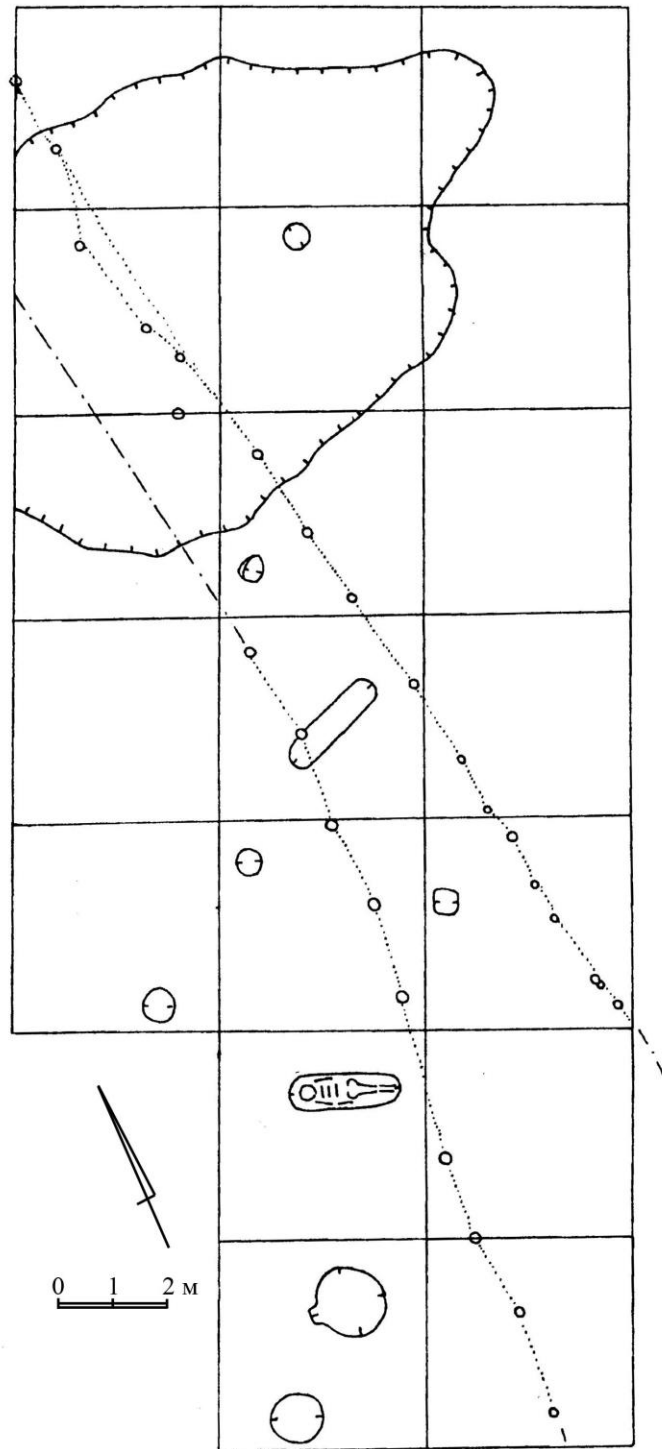
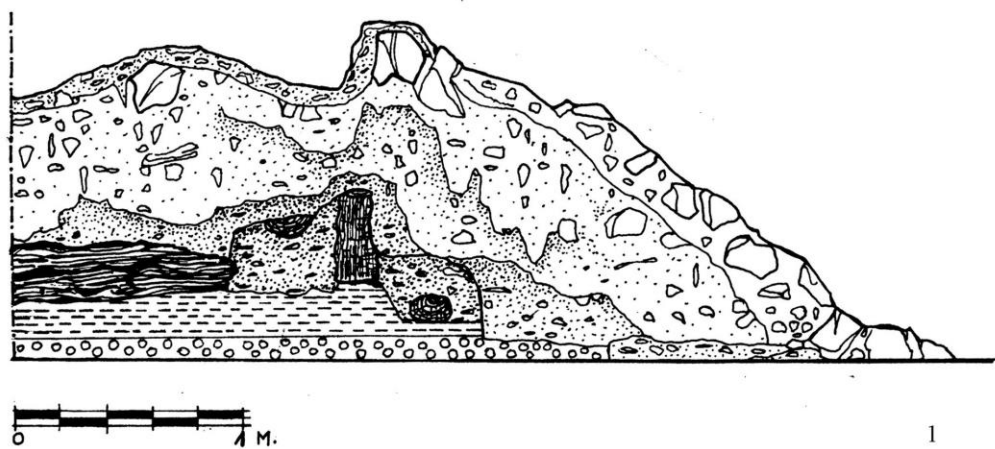
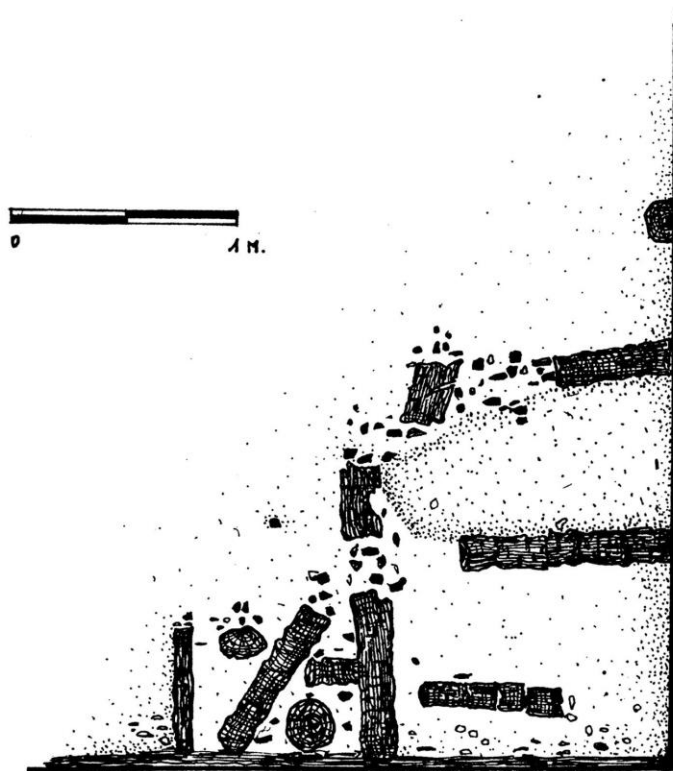

Рис. 83. План розкопу ззовні відносно ворітного отвору Маяцького городища (за С.О. Плетнєвою та А.З. Вінніковим).

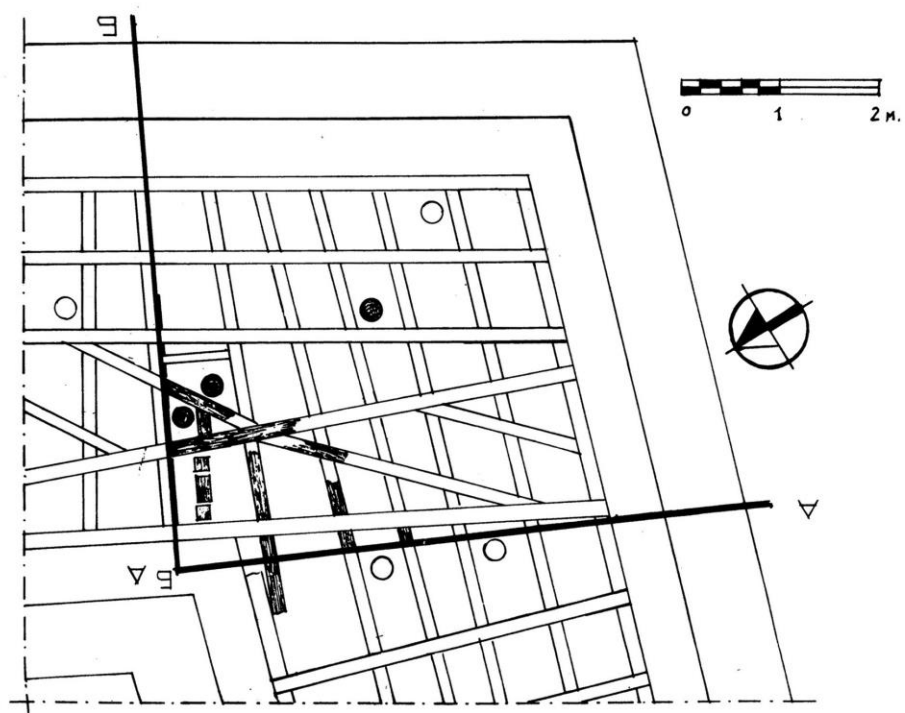

1

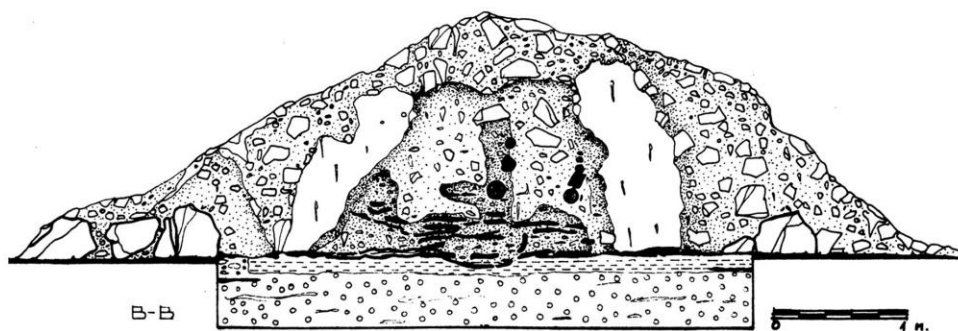

2

Рис. 84. Оборонні споруди Маяцького городища: 1 – південний кут фортеці; 2 – горизонтальний план балок, знайдених *in situ* в південному кутку оборонних споруд фортеці (за Г.Є. Афанасьєвим).

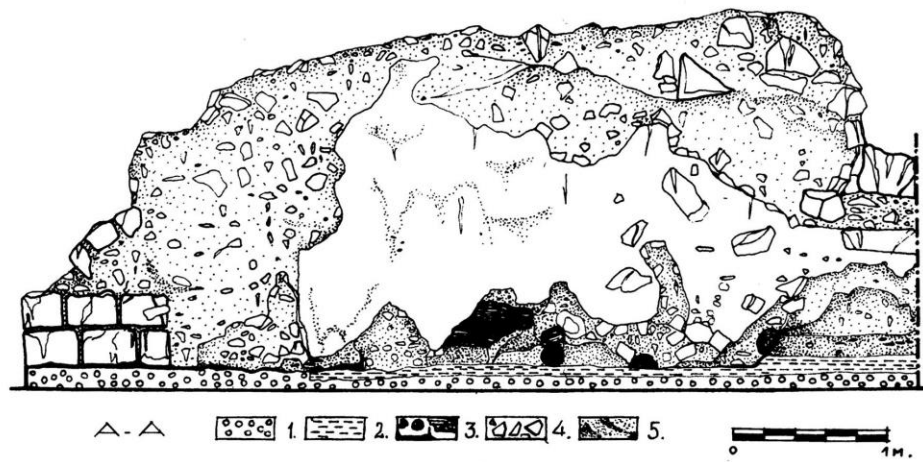

1

2

Рис. 85. Оборонні споруди Маяцького городища:
 1 – реконструкція основи дерев'яної обрешітки;
 2 – поперечний перетин південно-східної фортечної стіни
 (за Г.Є. Афанасьєвим).

1 - давній гумусний шар зі шматочками щебеня; 2 - глина; 3 - обвуглена деревина;
4 - каміння; 5 - мілкий щебінь і забутовка обрешітки.

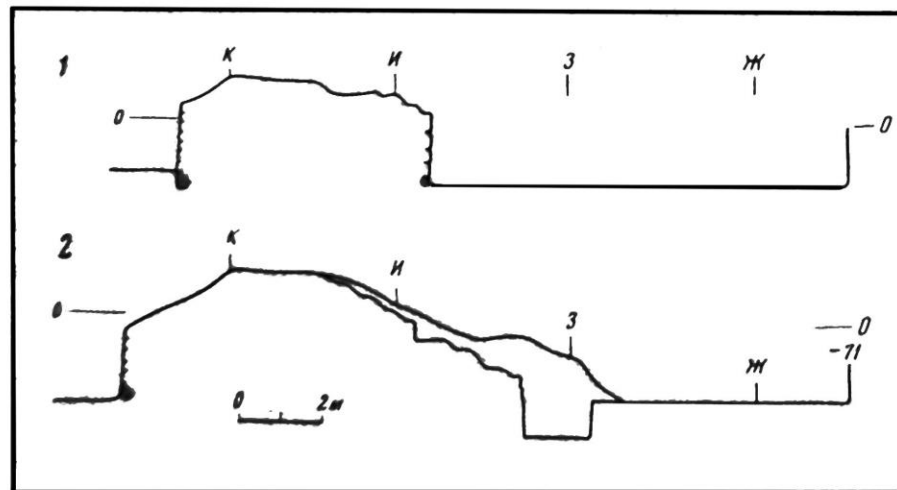

Рис. 86. Оборонні споруди Маяцького городища: 1 – південний кут фортеці;
2 – профілі оборонних споруд (за Г.Є. Афанасьєвим).

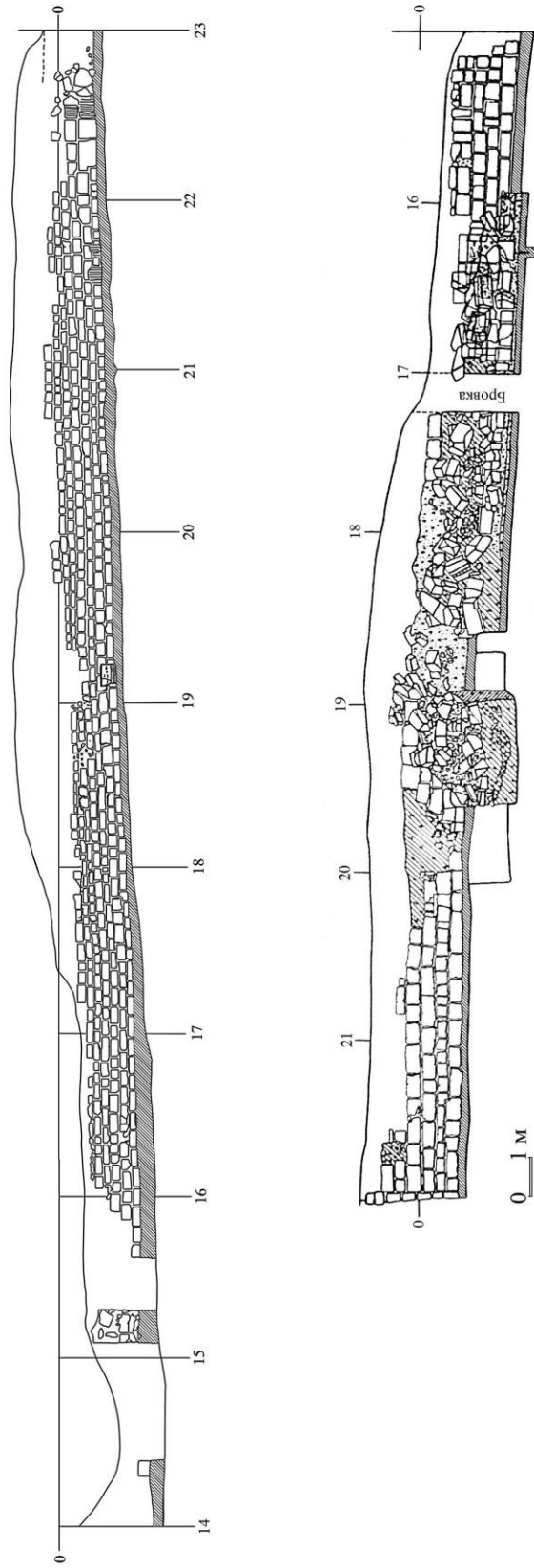
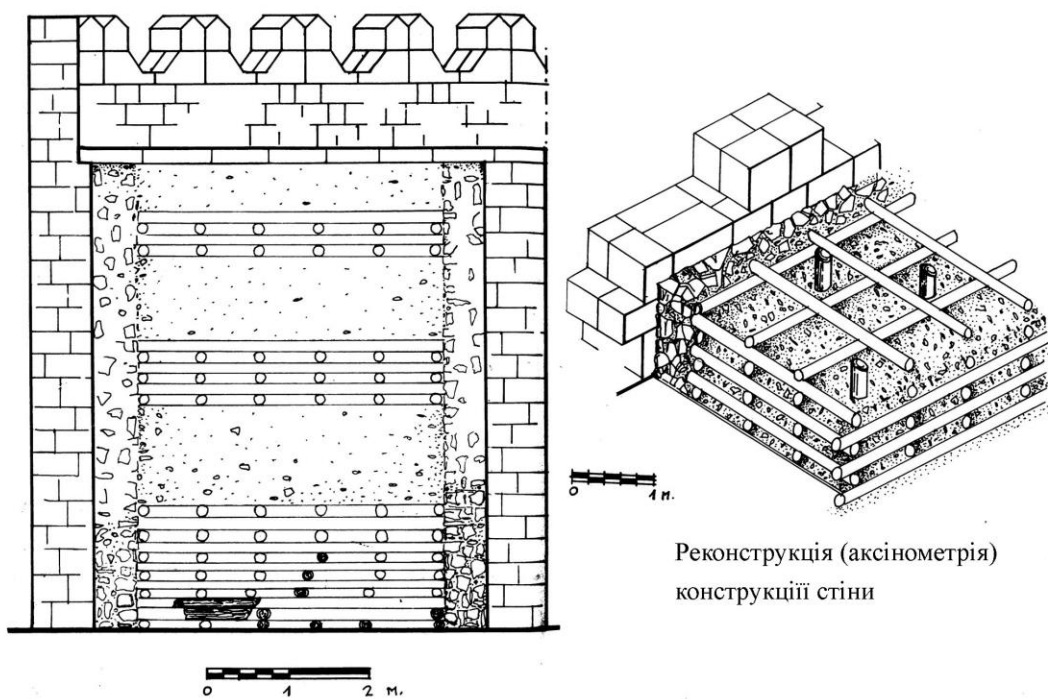

Рис. 87. Зовнішній та внутрішній боки південно-західної стіни Маяцького городища (за Г.Є. Афанасьєвим).

Реконструкція кріпосної стіни - вертикальний розріз

Реконструкція ділянки
південно-західної стіни

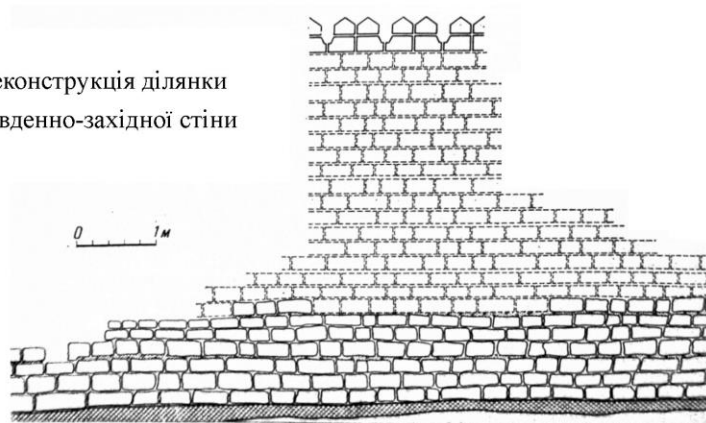

Рис. 88. Реконструкції оборонних споруд Маяцького городища
(за Г.Є. Афанасьєвим та С.О. Плетньовою).

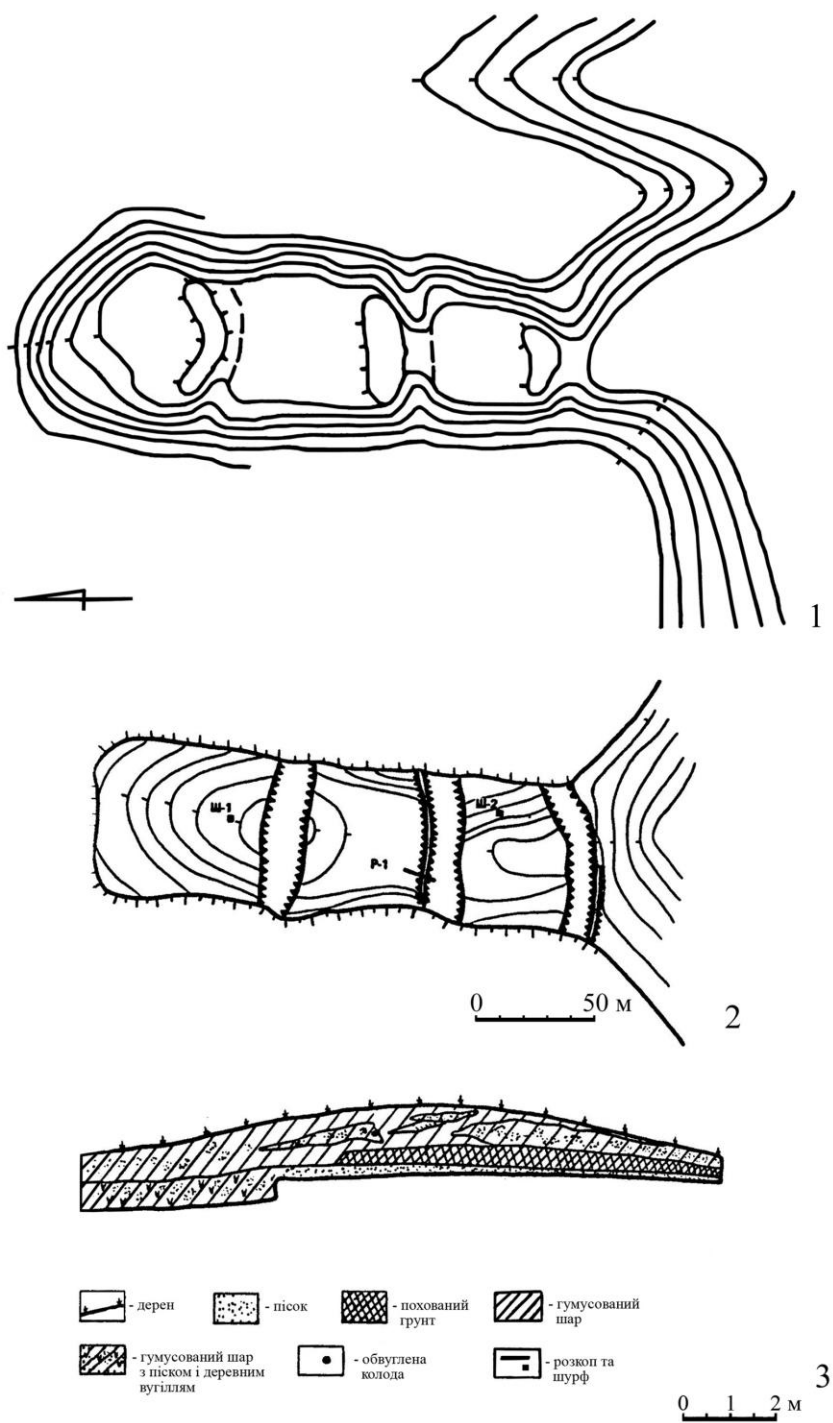
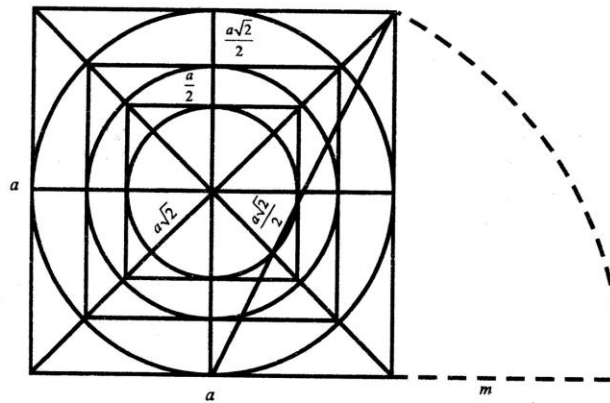

Рис. 89. Городище Карабут: 1 – план за С.О. Плетньовою; 2 – план за Г.Є. Афанасьєвим; 3 – стратиграфічний розтин оборонних споруд (за Г.Є. Афанасьєвим).

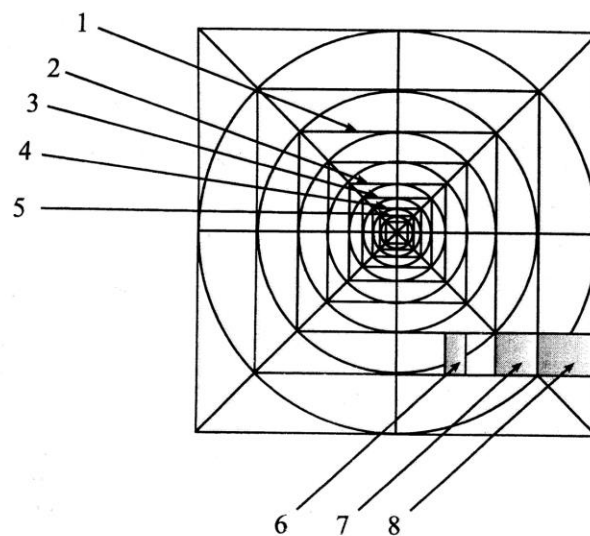

Формула «золотого перетину»

$$m : a = a : (m + a)$$

1

- 1 — напівсажень 1,2 м
- 2 — великий лікоть 0,6 м
- 3 — малий лікоть 0,4 м
- 4 — стопа 0,3 м
- 5 — п'ядь 0,2 м
- 6 — варіаційний формат саркельської цегли I будівельного періоду 0,24×0,12 м
- 7 — основний формат саркельської цегли I будівельного періоду 0,24×0,24 м
- 8 — варіаційний формат саркельської цегли I будівельного періоду 0,24×0,36 м
- 2, 3, 4 — параметри сторін стандартизованого кам'яного блока

0 0,3 м

2

Рис. 90. Метрологічна основа «вавилона»: 1 – графічне відображення формули «золотого перетину»; 2 – метрологічна основа I-го будівельного періоду Саркела.

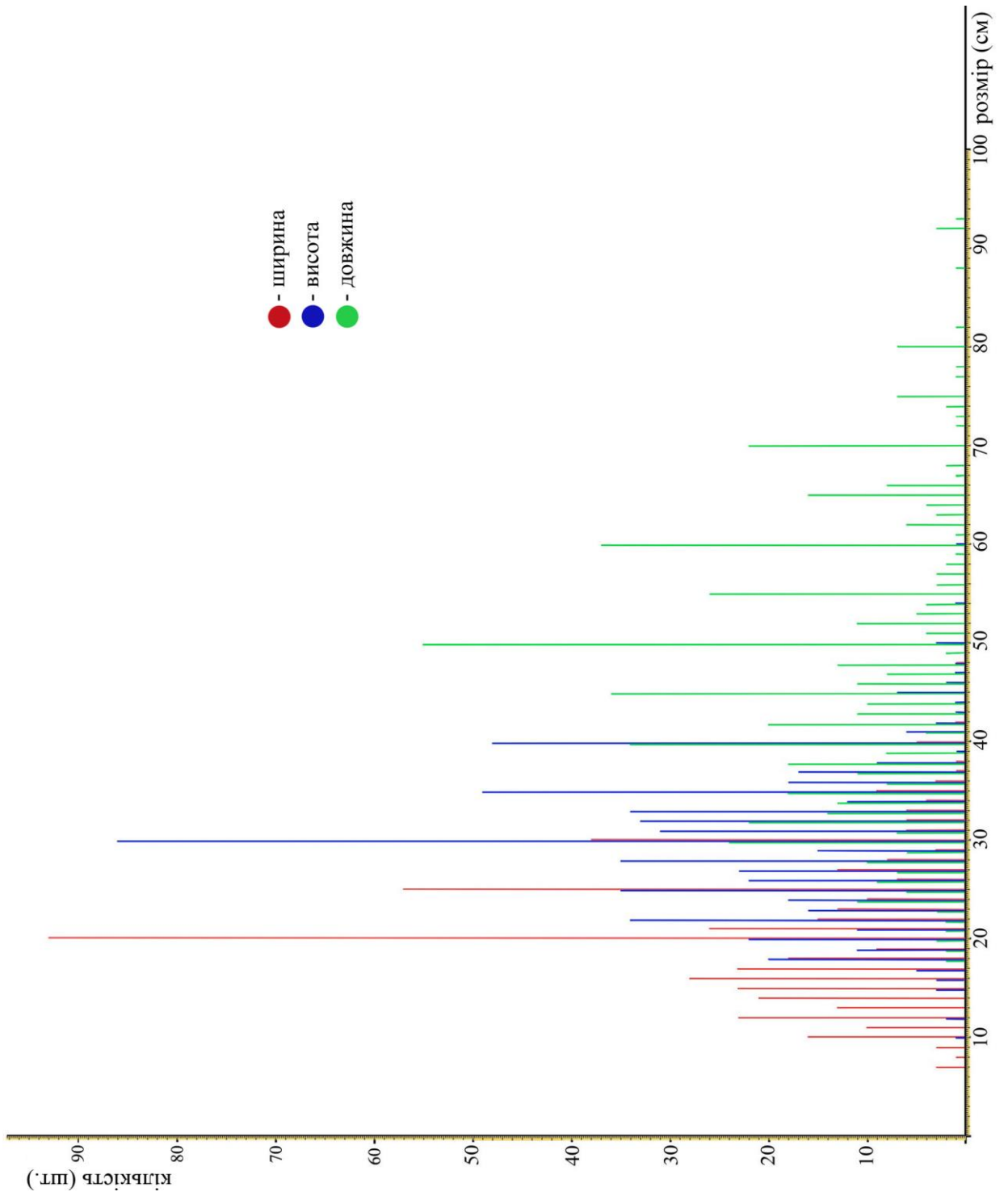

Рис. 91. Діаграма лінійних параметрів будівельних блоків Маяцького городища.